

Herre og drott – konge og sjøkonge

Karmøyseminaret 2022

Dagfinn Skre og Frans-Arne Hedlund Stylegar (red.)

HERRE OG DROTT – KONGE OG SJØKONGE

KARMØYSEMINARET 2022

Dagfinn Skre og Frans-Arne Hedlund Stylegar (red.)

CAPELEN DAMM

© 2023 Dagfinn Skre, Frans-Arne Hedlund Stylegar, Theo Gil, Kristine Ødeby Haugan, Peter Heather, Kristoffer Hillesland, Alf Tore Hommedal, Elna Siv Kristoffersen, Else Mundal, Erlend Nordlie, Erik Opsahl, Unn Pedersen, Hakon Reiersen, Torun Zachrisson og Einar Østmo.

Dette verket omfattes av bestemmelsene i Lov om opphavsretten til åndsverk m.v. av 1961. Verket utgis Open Access under betingelsene i Creative Commons-lisensen CC BY-NC 4.0. Denne lisensen lar andre dele og bearbeide verket for ikke-kommersielle formål, under forutsetning av at det oppgis korrekt kreditering, lenke til lisens og indikasjon på om endringer er blitt gjort. Du kan gjøre dette på enhver rimelig måte, men uten at det kan forstås slik at lisensgiver bifaller deg eller din bruk av materialet. Lisensvilkår: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.no>

Dersom annet ikke er oppgitt i figurtekstene, gjelder lisensen CC BY-NC 4.0 for figurer, bilder og illustrasjoner. Se den enkelte figurtekst for mer informasjon.

Denne boka er utgitt med støtte fra Karmøy kommune.

ISBN trykt utgave: 978-82-02-83097-7
ISBN web-PDF: 978-82-02-80118-2
DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.211>

Dette er en fagfelleverdert antologi, med unntak av Einar Østmo, Torun Zachrisson og Erik Opsahls kapitler.

Omslagsbilde: Arkikon
Sats og omslag: Have a Book
Trykk: Livonia Print

UiO : Kulturhistorisk museum

Karmøy kommune

Alle henvendelser om denne boka kan rettes til:
Cappelen Damm Akademisk/NOASP
Postboks 1900 Sentrum
N-0055 Oslo
noasp.no
noasp@cappelendamm.no

CONTENTS / INNHOLD

Forord	7
JARLE NILSEN	
Redaksjonens forord	9
DAGFINN SKRE OG FRANS-ARNE HEDLUND STYLEGAR	
DEL I ROMERTID OG FOLKEVANDRINGSTID, 1–550 E.KR.	15
Scandza – ‘the womb of nations’. Jordanes, Scandinavia & the history of the Goths	17
PETER HEATHER	
Den romerske erfaring: krigerfølger i Skandinavia 180–450 e.Kr.	35
DAGFINN SKRE	
Norge: ledens lange historie	51
EINAR ØSTMO	
Kvalitetshåndverk og elitemiljøer	63
ELNA SIV KRISTOFFERSEN OG UNN PEDERSEN	
DEL II VIKINGTID, 750–1050 E.KR.	85
Nye undersøkelser av skipsgraven Storhaug.	87
HÅKON REIERSEN, KRISTOFFER HILLESLAND OG THEO GIL	
Kongebiletet i den eldste skaldediktinga	107
ELSE MUNDAL	
Drottningar och kungamödrar	117
TORUN ZACHRISSON	
Et nordsjøperspektiv på Harald Hårfagre	131
FRANS-ARNE HEDLUND STYLEGAR	
DEL III HØYMIDDELALDER, 1250–1380 E.KR.	157
Høymiddelalderens kongsgård på Avaldsnes: nye resultater	159
ERLEND NORDLIE OG KRISTINE ØDEBY HAUGAN	
Kongsbygningane på Avaldsnes. Ein residens for kongen eller for kapellkannikane hans?	183
ALF TORE HOMMEDAL	
Avaldsnes kongsgård og kongelig politikk i Norge på 1300-tallet	205
ERIK OPSAHL	
Om Forfatterne	219

FORORD

Fra 1993 til 2004 organiserte Karmøy kommunes Avaldsnesprosjekt en seminarserie kalt Karmøyseminaret. Ni seminarer ble gjennomført, og foredragene ble publisert i egne bøker.

Femten år senere modnet tanken om å gjenoppta tradisjonen med Karmøyseminaret og det tiende seminaret ble arrangert 12.–14. september 2022. Seminaret samlet fagfolk fra hele landet og en stor gruppe interesserte, særlig fra Karmøy og omlandet. Kapitlene i denne boken baserer seg på foredrag som ble holdt på seminaret.

Det har skjedd mye nytt på Avaldsnes siden 2004. Kongsgårdprosjektet Avaldsnes, ledet av professor Dagfinn Skre ved Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, gjennomførte utgravninger i årene 20011–12 og igjen i 2017. Samarbeidspartnere var Karmøy kommune, Arkeologisk museum i Stavanger, og Rogaland fylkeskommune. Mye ny kunnskap kom fram, og prosjektet resulterte i to bøker. Resultater fra Kongsgårdprosjektets utgravninger og forskning sto sentralt på seminaret og i denne boken.

Det mest synlige resultatet fra Kongsgårdprosjektet var funnet av en tidligere helt ukjent muret kongsgård fra omkring 1300. Ruinene er nå under konservering, og kulturlandskapet omkring ruinen tilrettelegges. Vi i Karmøy kommune gleder oss stort til å vise fram en ferdig konservert kongsgårdruin både til lokalbefolkning og turister.

Karmøy har målbevisst satsset på at utforskning og dokumentasjon skal være grunnlaget for å forvalte vår sentrale del av Norges nasjonalhistorie. Avaldsnes, med Olavskirke, gravhauger og kongehistorie, skal forvaltes basert på autentisitet og kompetanse. Karmøy kommune vil bidra til at området i økende grad skal framstå som et verdig sted der en levende menighet, unik historie og aktuell formidling kan skje samtidig.

Det har vært viktig for meg som ordfører å følge funn og utvikling i en helt spesiell periode. Det har vært en ære å følge på nært hold det profesjonelle arbeidet som ligger bak seminarer, forskning og bokprosjekt. Den æren vil jeg dele med leder av Avaldsnesprosjektet gjennom flere tiår, Marit Synnøve Vea. Hun har gjennom sitt faghistoriske arbeid løftet og markedsført Karmøys nasjonale historie langs Karmsundet på en enestående måte. Jeg ønsker til slutt å takke rådgiver Geir Sigbjørn Toskedal som har organisert deler av arbeidet de siste år etter opphold på Stortinget der et par nødvendige bevilninger gjorde de siste utgravninger mulige.

Jarle Nilsen
Ordfører Karmøy kommune

REDAKSJONENS FORORD

Da det tiende Karmøyseminaret gikk av stabelen på Avaldsnes i 2022, var det gått 18 år siden det forrige. Og 18 år er jo ikke stort i det av og til svimlende tidsperspektivet som arkeologer befatter seg med. Men når det gjelder arkeologiske forskning, kan 18 år være veldig lang tid. Det er det i hvert fall i Avaldsnes-sammenheng.

Det niende Karmøyseminaret i 2004 var viet vinlandsferdene, med utgangspunkt i den islandske karmøybuen Tormod Torfæus sin *Historia Vinlandiae antiquae* fra 1705. Siden det første seminaret i 1993 hadde man sett nærmere på rikssamlingen, internasjonale kontakter, kristningen av landet, handel og spenningsfeltet mellom høvdingmakt og kongemakt. Etter et drøyt tiår var Karmøyseminaret blitt et begrep, og Avaldsnes og de rike arkeologiske funnene på Karmøy og ellers i regionen var blitt belyst som aldri før.

Etter seminaret i 2004 følte nok arrangørene at det begynte å bli utfordrende å finne fram til nye temaer med direkte relevans for Avaldsnes og Karmøy. I hvert fall ble seminarene lagt på is. Karmøy kommunes Avaldsnesprosjekt, ledet av Marit Synnøve Vea, investerte i stedet sine krefter i å få satt i gang nye arkeologiske utgravninger på Avaldsnes.

Omkring årsskiftet 2018/19 kontaktet Vea denne bokens to redaktører med sikte på å planlegge et nytt Karmøyseminar. Ett år senere var programmet klart for et seminar høsten 2020, og vi sto på spranget til å sende ut kunngjøringen. Men Covid-19 satte en foreløpig stopper for det. To år senere var landet og foredragsholderne friskmeldte, og seminaret *Herre og drott – konge og sjøkonge* ble gjennomført. Intensjonen er at det skal arrangeres nye Karmøyseminarer hvert annet år framover, og at bøkene skal komme i de mellomliggende årene.

Som ordfører Jarle Nilsen skriver i sitt forord, har Kongsgårdprosjektet Avaldsnes i årene siden 2007 gjennomført store utgravninger og en betydelig forskningsinnsats. Skres kapittel i denne boken gir inntrykk av temaer det arbeides med frem mot prosjektslutt i 2026. Dessuten arbeider andre forskere videre med temaer som prosjektets forskning har bidratt til å spore dem inn på. Vi tror det er dekning for å si at Avaldsnes' fascinerende historie gjennom mer enn tusen år nå settes inn i nye sammenhenger som gjør den mer forståelig og mer meningsfull ikke bare regionalt og nasjonalt, men også internasjonalt. Og nye initiativer er i gang. I prosjektet *Avaldsnes – maktens havn* søker Arkeologisk museum ved Universitetet i Stavanger og Museum Stavanger ny kunnskap om den rollen sjøen og havnen på Avaldsnes spilte for maktoppbyggingen på stedet gjennom 3000 år. Kommende Karmøyseminarer vil ikke mangle spennende temaer!

Karmøyseminaret 2022 samlet kompetente forskere og foredragsholdere fra inn- og utland. Tematikken var bred, med et felles søkelys på høvding- og kongemaktens vesen og hvordan den kom til uttrykk på Avaldsnes i jernalder, vikingtid og middelalder. Bokens 11 kapitler er gruppert i tre deler som tilsvarende de periodene der kildene om Avaldsnes er rikest.

Et viktig poeng med Karmøyseminarene har alltid vært at foredrag og bøker skal ha en form som lever opp til høye faglige standarder og taler til alle historieinteresserte. Siden de to bøkene fra Kongsgårdprosjektet først og fremst sikter seg inn på et internasjonalt fagpublikum og derfor er skrevet på engelsk, er det en spesiell glede for oss at både seminaret og denne boken har skandinavisk språkdrakt. Unntaket er Peter Heathers kapittel som naturlig nok er skrevet på hans morsmål. Vi tror og håper at hans lette og presise språk ikke vil være en barriere for interesserte lesere.

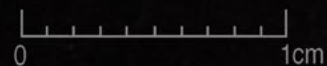
Ved oppstarten av Avaldsnesprosjektet for 30 år siden vedtok Karmøy kommune en plan som blant annet innebar at prosjektet skulle søke samarbeid med universiteter og museer med sikte på å produsere ny kunnskap om Avaldsnes. Så langt vi kjenner til har ingen andre kommuner i Norge vedtatt en slik historisk forskningsagenda. Kommunen har fulgt opp planen ved å investere betydelige ressurser i utforskning og formidling av historien, blant annet ved å gjennomføre og publisere Karmøyseminarene. Måtte andre kommuner følge deres eksempel.

Planen for Avaldsnesprosjektet ble ført i pennen av Marit Synnøve Veia, som også ble ansatt som prosjektleder. Siden da har hun vært drivkraften bak Karmøyseminarene og bokutgivelsene. Under Karmøyseminaret 2022 ble det kjent at hun innen årets utgang skulle slutte som prosjektleder. Hun har vært vår primære, stabile, og alltid hjelpsomme kontakt på Avaldsnes gjennom de årene vi har arbeidet med stedet. Hun skal ha veldig mye av æren for at Avaldsnes' rike historie har gått fra å være perifer i fagfolks bevissthet og bare kjent blant et fåtall lokalt, til nå å ha en fremtredende posisjon i internasjonale fagdebatter og i folks bevissthet i og utenfor Karmøy kommune. Vi tilegner Marit denne boken.

Veksø og Arendal i oktober 2023,
Dagfinn Skre og Frans-Arne Hedlund Stylegar

Forgylt beslag (keltisk) funnet på Ferkingstad, Karmøy av Anton Øivind Hansen. Opprinnelig har det trolig prydet en hellig bok eller annen slags gjenstand i et kloster på De britiske øyer. Foto: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger (CC BY-NC-ND).

Korsamulett av bly fra middelalderen, funnet av Jorunn Skogen på Sandve, Karmøy. Foto: Annette Øvrelid/Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger (CC BY-NC-ND).

Fugleformet spenne fra tidlig middelalder, funnet på Syre, Karmøy av Bjørn Tjelta. Foto: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger (CC BY-NC-ND).

Fingerring av forgylt sølv fra middelalderen, funnet på ukjent sted på Karmøy av Trond Kolstø. Foto: Annette Øvrelid/Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger (CC BY-NC-ND).

DEL I

Romertid og folkevandringstid,
1–550 e.Kr.

SCANDZA – ‘THE WOMB OF NATIONS’

JORDANES, SCANDINAVIA & THE HISTORY OF THE GOTHS

PETER HEATHER

The title of this paper derives from a famous passage in Jordanes’ *Getica*, which links the author’s lengthy geographical excursus on Scandza with which he opens his work – clearly Scandinavia, understood by Jordanes, as by classical authors, to be an island – to the substantive attempt to write a history of the Goths which occupies the main body of his text. After some consideration, Jordanes comes to the conclusion that it is Scandza rather than any of the other northern European islands, including Britain (which is also discussed in this opening excursus), that provided the Goths (and other groups as well, particularly the Gepids) with their original home, before they crossed the Baltic Sea under the leadership of a certain Berig to open a new era in their history.¹

When the more scientific study of the European past began in the nineteenth century, this passage – and indeed *Getica*’s general understanding of Gothic history – was generally accepted at face value. All the early treatments were based on the assumption that the Goths did indeed originate in Scandinavia before undertaking a series of major migrations, which eventually led them to the Danubian frontiers of the Roman Empire by the later third and early fourth centuries. At this point, more or less contemporary Greek and Roman writers took up the story – also recounted in outline by Jordanes – recording in greater detail how a further sequence of migrations led the descendants of the same Goths eventually to establish two of the major successor states to the Western Roman Empire: the Visigothic Kingdom of southern Gaul and Spain, and the Ostrogothic Kingdom centred on the Italian Peninsula. There was much disagreement about when the Goths might have left Scandinavia, where they might have landed, and the course and chronology of their wanderings between that point and Rome’s Danube

---

1 *Getica* IV. 25 with the broader geographical introduction to northern islands in II. 10- III. 24. Note that the latest translation of *Getica* (Van Nuffelen and Van Hoof 2020, 232) adopts – with explanation – a more military translation of Jordanes’ Latin *vagina*. Van Nuffelen and Van Hoof 2020, 31-64 provide an excellent up-to-date introduction to the text and the complex historiographical controversies with which it has been entangled.

frontiers. But these were issues of detail and Jordanes' broad outline was simply accepted (e.g. Bradley 1888; Schmidt 1933).²

This had three key components. First, there was a Germanic-speaking group of people called 'Goths', who had a continuous history of development from their beginnings in Scandinavia up until the establishment of the Visigothic and Ostrogothic Kingdoms. Second, the history of this group was punctuated (and indeed given overall unity) by a series of major migratory moves. Third, the Goths' origins illustrate an important, more general, dimension of Scandinavia's relationship to the rest of Europe. Not only in the Roman era, but also in the Viking period and beyond, the region had a long history of exporting population groups to the Continental mainland.³ The purpose of this paper is briefly to explore how scholarly understandings of all three of these elements have evolved since the nineteenth century, giving particular attention to the ways in which some major intellectual currents of mainstream European and North American scholarship have affected their discussion over the last couple of scholarly generations, since broadly the mid-1960s.

IDENTITY & THE GOTHs

When modern histories of the Goths began to be written in the nineteenth century, the idea of

'Goths', with a continuous Gothic identity preserved across several centuries and through a sequence of tumultuous events (such as large-scale migrations), was not viewed as remotely problematic. This was the height of Romantic European nationalism: an era which championed the view that a person's group identity was both normally and normatively singular. Unless something had interfered with the 'correct' order of things, individuals were born into one fixed identity and maintained it for the entirety of their lives: because both their biological descent and their clearly defined cultural inheritance separated them from neighbouring population groups. In the process of overthrowing a prevailing political order of multinational empires across much of central and eastern Europe, the emerging 'nations' of the European landscape claimed to be the most legitimate and correct way of organising the Continent's human population, because such national communities were in fact primordial. Nineteenth century nationalism, substantially inspired by recent research into the history and relationships of the Continent's different language groups, involved a quasi-religious belief that the original, and therefore the 'right', way to organise its populations was in culturally coherent nations, each equipped not only with its own language, but with specific folk costumes, folktales, folk dances and all the other cultural paraphernalia of national separateness. It was common, consequently, for contemporary political aspirations to be accompanied by cultural endeavours – often led by intellectuals – aimed at identifying and recovering the cultural specificities of the particular nation to which those intellectuals considered themselves to belong, and to display the results in national museums (Geary 2002; Heather 2018).

Groups like the Goths from the ancient past were obviously not a nation, but they were nonetheless held to be a significant part of the Germanic

2 For reasons of space, it will not be possible here to explore the history of the Crimean and other Goths, who were not caught up in the trajectories of historical development which led to the establishment of Gothic successor states to the Western Roman Empire, but survived as an identifiable population group in south-eastern Europe after seemingly the majority of their peers moved west.

3 E.g. Svennung 1967; 1972, who refers to both the Viking period and 19th–20th century history to 'confirm' that Scandinavia generally supplied population to the rest of Europe.

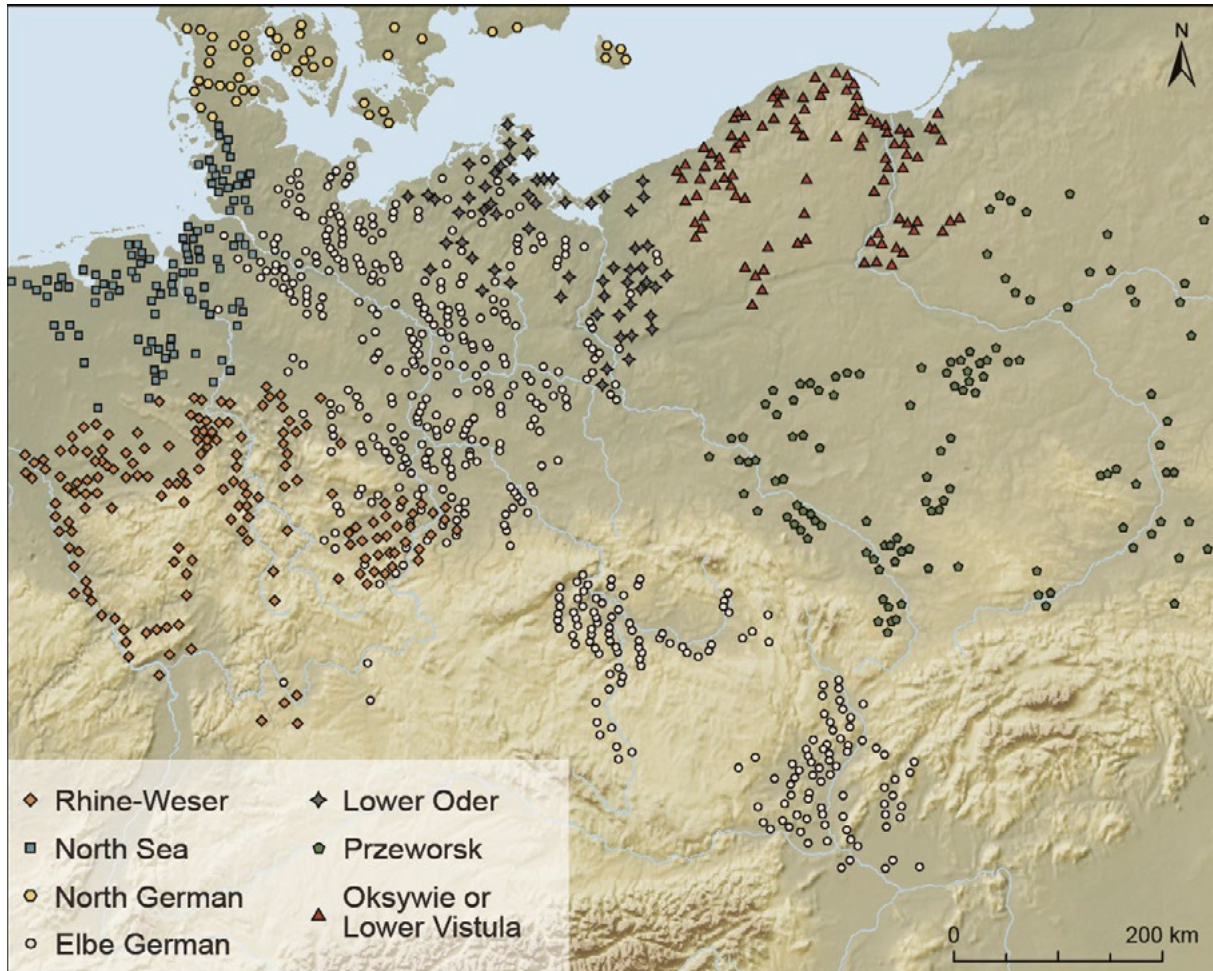

Figure 1. Traditional archaeological ‘cultures’ of the earlier Roman Iron Age. Illustration, Ingvild Tinglum Bøckman.

Völk, sharing many of its essentialist characteristics, and this prevailing Romantic nationalist vision of identity had important practical effects on narrative reconstruction. To start with, this was the fundamental reason why the existence of a continuous Gothic identity – despite the passage of centuries and major migratory convulsions – was not considered to be a problem. Goths were Goths and always had been, and the appearance of the same group name in many different geographical and political contexts did not require further comment.

More specifically, it provided a particular intellectual trajectory to the emerging discipline of scientific archaeology, which began to shed an entirely new light on European prehistory from the second half of the nineteenth century. As ever more holes were dug in the European landscape and relative chronologies began to be established, it rapidly became clear that find-types (to start with, this was mostly based on pottery) could (sometimes, at least) be grouped by geographical area (Figure 1). Given the contemporary nationalist *zeitgeist*, it was

more or less inevitable that these regional groupings were going to be identified as the material traces left behind by distinct ancient ‘peoples’ (like the Goths and others named in Roman-era sources). Hence, the natural tendency of archaeological investigation in this era – associated in particular with the Swedish scholar Montelius and his German counterpart Kossinna – was to look for the material cultural signatures of the ‘Goths’ (or Vandals, or whichever group a scholar was interested in) and attempt to trace them through time, working backwards through the available archaeological materials from their earliest confirmed reference in the historical sources. As investigative techniques and overall knowledge built up over time, this eventually tended to generate detailed chronological typologies of the diagnostic items: usually a mix of pottery, weaponry and personal ornamentation. These typologies were then often put together in illustrative charts designed to show not only how the material cultural signatures of each ‘culture’ (i.e. ‘people’) changed over time, but also to illustrate the differences between the various groupings, which confirmed that they were indeed quite separate from one another. These kinds of charts were being generated (with increasing sophistication and detail) from the nineteenth century onwards for every supposed Germanic grouping of the period, on the premise that distinct archaeological cultures were each the remains of an individual ‘people’ with a specific name which largely derived from the *Germania* of Tacitus (Renfrew and Bahn 2020, among many possibilities).

The assumptions behind this overall approach to the deep European past were eventually undermined, however, by a series of major intellectual challenges in the 1960s in particular. Practical anthropological fieldwork and sociological investigation directly challenged the idea that individuals ‘normally’ possess a single, clearly defined and unchanging group identity into which they

are born and which remains a defining feature of their existence throughout their lifetimes. Individuals often can and do change their group affiliations one or more times in the course of their lives; equally important, cultural specificities (linguistic and/or material) often provide no secure guide to an individual’s group affiliation. Much of the revisionary work from an anthropological direction began with the practical observations that individuals with the same measurable cultural traits can, in practice, belong to separate larger groups, and that some larger groups encompass individuals with widely varying cultural traits. Moreover, given that it culminated in *lebensraum*, the death camps and the other horrors of the Nazi era, the phenomenon of classic-era Romantic European nationalism was also subject to close scrutiny, in the course of which it became crystal clear that, rather than restoring lost national identities from the distant past, based on defining cultural specificities, the cultural and political processes of the nineteenth and early twentieth centuries were actually creating them. Nationalism and indeed the nation as we understand it – a geographically large unit ascribing equal rights to the totality of its population – are both undocumented and in practical terms impossibilities under premodern conditions (Anderson 1991; Gellner 1983).

Pressed to the extreme, these lines of enquiry led some theorists to argue that group identities should never be considered an important force with any kind of capacity to shape individual behaviour. Rather than being born into one fixed identity, individuals pick and choose between group identities during their lifetimes according to what choice will bring them maximum immediate benefit. Such arguments have had a particularly influential reception in the fields of Roman and Early Medieval Studies, which, of course, immediately and fundamentally problematises the human history behind the recur-

rence of a descriptive term like ‘Goth’ over many centuries and in widely separated geographical contexts. If individuals are constantly free to pick and choose their group identities according to immediate advantage, what meaning can it have to write about the history of the Goths as a collective entity?⁴

At the same time that one line of scholarship was documenting individuals exercising something close to a completely free choice over their group identities, however, another was identifying contrasting cases where individuals were clearly not so free, either because of factors internal to their own personal cultural formations or because of outside limits imposed upon their capacity to choose. Proponents of these alternative perspectives on identity have sometimes quarrelled fiercely, and the two approaches have also been dichotomised in more general reviews of the topic, but I (and I am not alone) would argue that they both tell us something important. Giving both their due weight, it seems to me it is possible to move towards more of a consensus. Quite clearly, the old nationalist vision – that an individual’s identity is always ‘normally’ singular and fixed, because it is inherited from a culturally distinct ancestral group with its own separate ancient history – must be discarded once and for all. The nineteenth century Romantic take on national and individual identity is not sustainable. It is also the case that individuals will often make choices about their personal identity for different kinds of perceived advantages; since Brexit, for example, I have done this myself by exercising my rights to hold an Irish as well as a UK passport. All the same, it is patently not the case that all indi-

viduals everywhere have had in the past (any more than they do now) the right to exercise a completely free choice to hold whichever group identity they perceive as most advantageous to themselves; try telling that to all the ‘illegal’ immigrants who wish to enter either the EU, the UK or the USA.

After killing many brain cells en route, I have come to the conclusion that the principles underlying actual individual identities are the same everywhere and relatively simple in themselves. In all cases, the actual identity or identities held by any individual are best understood as the result of a negotiation between, on the one hand, the claim or claims that an individual wants to make and, on the other, the rules of the group or groups to which that individual wishes to belong. All the complexities – and indeed seeming contradictions that have been observed in practice – can be satisfactorily explained by the different outcomes that such negotiations will generate in practice, not least because individuals will make varied claims based on personal preference and their own life experiences, while different groups have different rules, some controlling membership more tightly, others allowing much greater access. Indeed, the same group will often change its own rules over time as its circumstances evolve: two well-documented phenomena being that conflict will often tighten rules of entry by drawing clearer lines between neighbouring populations, as will a growing perception among existing members of a group that it has important assets or advantages that it needs to protect from outsiders who wish to share in the bounty.⁵

If we return to Jordanes, Scandinavia and the Goths with these revised perspectives on the operation of individual and group identities in mind, then

4 See e.g. Amory 1997; Kulikowski 2002; 2007; and many of the papers in Gillett 2002. Much of this literature is explicitly devoted to the idea that the Gothic label did not designate a historical entity which was substantial enough to be written about as a continuous collective.

5 My views on identity are explored in greater detail with fuller references to the relevant sociological and anthropological literatures in Heather 2008; 2009, 12-21.

– perhaps first and foremost – there should no longer be any preconceived expectation that holding a Gothic identity will have been a simple matter (from either direction): neither fixed and unchanging on the one hand, nor open necessarily to all-comers on the other. And this is certainly what the sources seem to be telling us about how Gothic identity worked when it is best documented in the late Roman period. On the one hand, and this was the subject of my doctoral thesis, the Visigoths and Ostrogoths who founded successor kingdoms to the Western Roman Empire were not ancient subdivisions of the Gothic world, but rather new and significantly larger confederations than anything that had existed previously, actually created on Roman soil as their constituent members responded both to the need to unite in larger groups to survive in the face of Roman military power and to best exploit the new opportunities that began to open up as the imperial system unravelled. This was a situation which put a premium on maximising military manpower, and there is considerable evidence that Visigoths and Ostrogoths were created not only by groups that were already (according to the labels employed by Roman commentators) ‘Gothic’ in some way banding together, but also by the recruitment of non-Goths, including both other Germanic speakers, such as the Rugi, and others (such as Huns and Alans) who were not Germanic-speakers at all (Heather 1991).

At the same time, the evidence makes it clear that not everyone recruited into these new confederations was incorporated as a full and equal member of the group with the same rights. Nineteenth-century nationalist discourse often referred to contemporary political processes as restoring the German *freiheit*, which had been the birth right (as emphasised by Tacitus) of their ancient ancestors. By the late Roman period at least, total *freiheit* (if it had ever existed, which frankly I doubt) was clearly long gone. Legal texts – supported by some of the more-detailed nar-

rative sources of this period – demonstrate that Germanic confederations of this period had a complex internal structure encompassing three distinct status categories of member: unarmed slaves at the bottom, a permanent semi-free or freed lower warrior caste in the middle and an elite – also warrior – free class at the top. Freeman had the greatest rights and were fewer in number, as you might expect, compared to the freed (Heather 1996, 322–6; 2008).

This tripartite socio-legal structure – particularly the permanent heritable nature of the semi-free or freed status group – is certainly not Roman in origin and yet it is found in the immediate post-Roman period all the way from England to Spain. The smart money would suggest, therefore, that it must reflect the operating entry rules of the new confederations (Gothic and others) that emerged in the late Roman period and, in particular, how they policed their well-documented recruitment processes. These were clearly not a matter of completely free individual choice, in that presumably both Gothic slaves and Gothic freedmen would have much preferred to have been recruited into the higher status bracket of free warrior if that option had been available to them. Nor should this occasion too much surprise. In the premodern period, before the emergence of the modern concept of ‘nation’, it was entirely usual for different elements within the population of any given political unit to enjoy very different social and political rights, often linked to the amount of property they did or did not own (and, indeed, as contemporary migration processes unfold, we have become more used, again, to different population elements within Europe having very different rights, such as the largely Turkish *Gastarbeiter* in Germany). In the late Roman period, therefore, Gothic identity was neither completely fixed nor completely fluid. The extent to which we should read that overarching conclusion back into the more distant Gothic past largely depends on how we view the evidence for the

second dimension of historical enquiry raised in Jordanes’ Scandza passage: the reality (or not) of ancient Gothic migration in and around the Baltic region.

MIGRATION & THE GOTHIS

Prevailing understandings of human migration processes have become similarly more complex – and in part for intertwined reasons – since the first modern nineteenth-century attempts to write Gothic history. When dealing with less well-documented eras, prevailing understandings of the operation of group identities among any particular population group will also tend, in practice, to dictate visions of the likely nature of any migration processes in which that group is known or suspected to have participated. Nineteenth-century visions of a solid, unchanging Gothic group identity clearly indicated, for instance, that any Gothic migration process would be likely to encompass the mass transfer of more or less an entire population from one geographical region to another. Such conceptions were also greatly encouraged by Jordanes’ narrative, which – at first sight, at least – reports two migration moments involving the whole Gothic ‘people’ moving together in a compact mass, under the leadership of a single king: the move across the Baltic led by Berig and a second move towards Rome’s Danubian frontier led by King Filimer. In both cases, we have one king and one people making a single co-ordinated move, and a similar vision of ancient Germanic migratory processes can be found in some other early medieval accounts of the distant Germanic past, notably in the largely Carolingian-era tellings of ancient Lombardic history.⁶

As scientific archaeology developed in the later nineteenth century, moreover, this vision of ancient migration quickly found itself generalised into an

overarching explanatory model which identified mass human mobility in the form of concentrated groups of culturally coherent human beings as the most important driver of change in the prehistoric European past. Once it had been decided that identifiable regional clusters of archaeological similarity – ‘cultures’ – were the remains of distinct ancient ‘peoples’, then the most logical way to explain any major observable archaeological discontinuity at the regional level was to suppose that one ancient ‘people’ must have been replaced by another. As a result, mass migration – in the form of a sequence of total population replacements – became the default explanation for *every* visible moment of major rupture in the emerging archaeological record of the European past, and *Getica*-type migrations – one king, one people and one co-ordinated move – came to be seen as underlying the different major phases of European pre-historical archaeology, such as the arrival of the so-called ‘Beaker Folk’ in the late Neolithic period. Indeed, the model continued to enjoy popularity in some contexts in more or less historical periods as well, with the Anglo-Saxon takeover of the southern British Isles being seen as a mass immigration from the Continent which drove indigenous British Celtic speakers westwards into Wales and Cornwall or across the Channel to Brittany.

Like prevailing understandings of group identity, however, all of this began to change from the 1960s (starting originally among Anglophone archaeologists) and, in part, for associated reasons. If an individual can change their group identity at will and group identities are not dictated by unchanging cultural specificities, then it becomes much easier to envisage that broader material cultural patterns might change for reasons other than the arrival via mass migration of a new ‘people’. Other arguments were also in play. The first set of critiques levelled at the then-paradigmatic emphasis on migration as an agent of material cultural change – grouped together

6 *Getica* IV 25-6, but see further note 8. On the Lombard materials, see Pohl and Erhart 2005.

subsequently as so-called ‘processual’ archaeology – focused on the significance of environmental adaptation and associated technological innovation as alternative and much more important drivers of archaeologically visible change than mass migration. From the 1980s and particularly the 1990s, so-called post-processual archaeology then added ideological change to the list of potential factors – other than migration – which might cause profound shifts in the archaeological record.

The overall effect of these revolutionary shifts in the basic theoretical toolkit with which archaeologists might approach any given problem was massively to downgrade the emphasis given to migration as an agent of change in the prehistoric past. Processual archaeology, in particular, saw the identification and debunking of phantom migrations created by the mistaken assumptions of so-called ‘culture history’ as central to its mission statement to such an extent that, in the 1970s and 1980s, influential schools of Anglophone archaeology in particular (again) were dedicated to the idea that finding an explanation for any major observable change other than ‘mass migration’ was always going to be an intellectually superior explanation for any observable moment of material cultural transformation. Migration did not disappear entirely from the discussion, but small-scale movements acting as a catalyst for changes with deeper local roots that had nothing to do with any migrants became a much more preferred type of explanation. In overall terms, mass migration was generally associated with a less sophisticated, more primitive era in the development of the discipline.⁷

---

7 The literature on the developing discourses which surrounded the vexed topic of migration as the discipline of scientific archaeology is enormous, but good introductions are Renfrew and Bahn 2020; Halsall 1995; 2007; all with refs. Heather 2009, 12–35 lays out the foundations of my own thinking in more detail.

This was the general state of affairs among my archaeological peers when I first began working on the Goths in the 1980s and 1990s, with the result that it was difficult to generate any serious interest in the topic of migration among many of those studying the history of first millennium AD Europe. The prevailing intellectual *zeitgeist* began to change again, however, in the 2010s. For one thing, post-processual archaeological thinking – now becoming predominant – was inherently less hostile to the idea that migration might *sometimes* generate large-scale material cultural change than its processual predecessor, which from the outset had defined itself against the migration-heavy explanatory paradigms of so-called ‘culture history’. Equally important, the unfolding political crisis in Syria, which eventually generated a mass of refugees fleeing towards Europe, put migration firmly back on Western intellectual agendas. Since it erupted, I know of at least three major research projects into early medieval migration which have received substantial funding, whereas there had been none over several previous decades. This renewed interest in migration in general was then given extra emphasis by the evolution of exciting methods for the extraction and analysis of ancient DNA. These provided an entirely new set of tools for investigating ancient human migration patterns and, although their exploitation is ongoing, they have already offered one revolutionary insight into the ancient European past. The vast majority of modern humans of largely European descent, it has now become clear, draw their DNA from a mix of three distinct ancient population groups: the hunter gatherers who first resettled the Continent in significant numbers after the end of the last Ice Age, an influx of Near Eastern farmers who arrived from around 5 000 BC and then a later, further influx from the south-western Steppes (Lazaridis et al. 2014). This was a hugely significant result, because

processual accounts of European prehistory had done their level best to argue that the third of these waves (which had figured in older, culture-historical accounts of the European past under the label of the ‘Beaker Folk’) was a classic case of phantom mass migration conjured into existence by the misplaced assumptions of culture history.

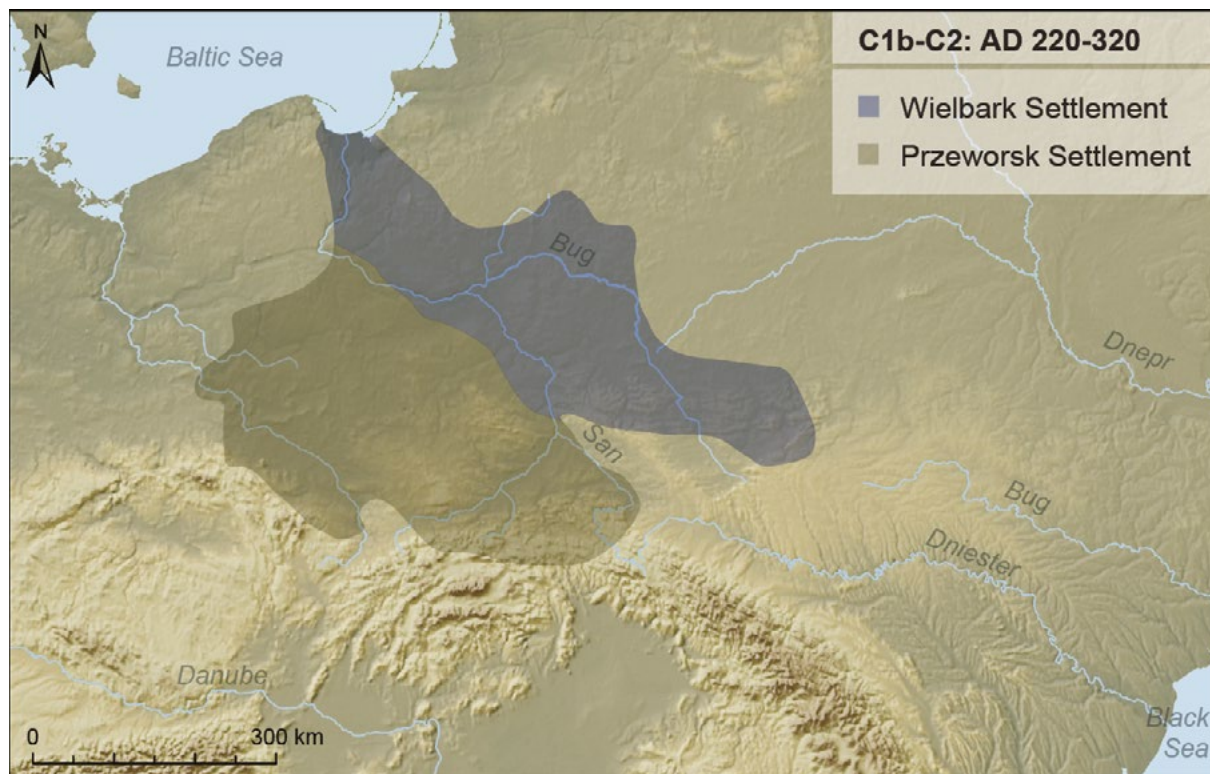
Where has all this more general debate – the anti-migrationist turn and more recent revisions to extreme processualist positions – left the subject of Jordanes and ancient Gothic migration? It seems fair to say that the deluge of new thinking means that the subject remains substantially in flux: very much in need of a comprehensive retreatment. But it is possible to offer some interim thoughts with a reasonable degree of confidence. To start with, Jordanes’ simple mass migration model – one king, one people, one move – resulting in the complete expulsion of any indigenous population at the point of arrival, must be decisively rejected. Apart from the fact that he partly contradicts it himself – at other points in *Getica’s* narrative, Jordanes mentions stories which suggest that the migrations led by both Berig and Filimer involved fractures which separated the migrating Goths from some previous peers – such migration patterns have never been observed in better-documented eras.⁸ Political crisis (as in the case of Syria) does sometimes set very large numbers of people moving at more or less the same moment, but never entire populations. Nor has mass migration ever been observed suddenly to drive out an entire indigenous population at the point of arrival. Even mass migration, in other words, always involves complicated encounters between immigrants and indigenes; therefore, rather than total population replacements, the fact

that the DNA of most modern humans of European descent comprises elements of *all three* of the prehistoric immigration waves confirms that this also held true in the deeper past.⁹

It is relatively easy to demonstrate the truth of this proposition, moreover, in relation to the major incidences of Gothic migration onto Roman soil in the fourth and fifth centuries. The Visigoths and Ostrogoths were new confederations constructed from a number of originally independent groups of migrants who had sometimes entered imperial territory on quite separate occasions. The Visigothic confederation was largely constructed from an alliance of those Tervingi and Greuthungi who had entered the Empire separately in 376 (and had had separate immediate political histories), and a further bout of recruitment in Italy in 408–9, which drew on other – possibly, but not necessarily – Gothic immigrants who had entered the Empire over twenty years later in 405. Theoderic’s Ostrogothic confederation, likewise, was constructed in the 480s from one body of Goths who had been under Hunnic domination until the late 450s, another large group also called Goths who had been established on Constantinopolitan territory in the Balkans, probably since the 420s, and other assorted refugees from the chaotic collapse of Attila’s empire in central Europe, including a body of Rugi who attached themselves only in 487–8 immediately prior to Theoderic’s march into Italy (Heather 1991). None of these better-documented migration processes, although they eventually involved several tens of thousands of people and had major political consequences, followed a simple ‘one king/one people/one move’ model.

8 Jordanes *Getica* XVII 94–5: the Berig move leads to a political split from which the Goth/Gepid distinction emerges; *Getica* IV 27: half of the Goths get left behind on the Filimer move when a bridge collapses.

9 The exact interrelations between the three ancient population groups which produced the modern pattern of highly intermixed DNA remain a completely open question.

Figure 2. The chronological spread of the Wielbark and Przeworsk cultures. Illustration, Ingvild Tinglum Bøckman.

How far back into the deeper Gothic past should we import the expectation of much messier migration patterns than those ostensibly envisaged by Jordanes? There have been processual-inspired attempts to argue that there was no ‘earlier’ Gothic migration at all: that the explosion of groups called Goths into the Danubian fringes of the Roman world in the third century represented a rearrangement of the existing populations of the region rather than any kind of migration process (Kulikowski 2007). This is seriously unconvincing. The Goths were undoubtedly Germanic-speakers and there is no sign of Germanic-speakers exercising any kind of domination in and around the Carpathians in the first two centuries AD. There is also a strong archaeological trail of demonstrable

expansion on the part of certain population groups from northern Poland towards the Black Sea region in the later second and particularly the third centuries, a picture built up by the backbreaking and painstaking work of multiple generations of Polish and Russian archaeological colleagues (Figure 2).¹⁰

The human history underlying this visible material cultural expansion clearly did not take the form, however, of a coordinated move on the

¹⁰ Because of the destruction of existing museum collections, study basically began again (eventually) after WWII, proceeding from detailed site excavations, such as Kmicinski 1968 and Dabrowska 1978, to broader studies, such as Godlowski 1970 and the *Peregrinatio Gothica* volumes 1986; 1989; 1992. The best, most-recent study is Shchukin 2005.

part of one united Gothic ‘people’ under a single king. Other, more contemporary known Roman written sources than Jordanes (though admittedly limited in quantity and quality) always suggested that Gothic migration in the third century had taken the form of the separate arrival around the Carpathians of a number of independent migrant expeditions, each with their own leadership. And this suggestion has been greatly reinforced recently by the newly discovered fragments of Dexippus. That the third-century action comprised numerous independent groups of migrants is also indicated, moreover, by the fact that the larger Gothic entities which had emerged in the Danubian region by the fourth century were clearly confederative in form. The leader of the Gothic Tervingi, for instance, was a ‘Judge’ (*iudex*), with a series of subordinate but largely autonomous ‘kings’ under his overall control: the natural outcome of a political process of subsequent unification among migrant groupings who had originally arrived in the region separately. The arrival of Gothic migrants in the Danubian region clearly also did not result in any complete population replacement there (although the Romans did receive a substantial number of indigenous refugees across the frontier as the process gathered momentum), and the material culture of the immigrants themselves saw substantial transformation as the resulting political and cultural interactions played themselves out. While there is much continuity in the nature and styles of metalwork from the Polish Wielbark tradition in fourth century Danubian materials, for instance, the pottery – now produced on a wheel rather than handmade – is completely different.¹¹

11 Amongst many possibilities, see Heather 1996, chapters 2-3; Shchukin et al. 2006; and Martin and Grusková (2014) for the recently discovered fragments of Dexippus.

Whether the demonstrable messiness of third-, fourth- and fifth-century Gothic migration patterns also applied to a putative, earlier migration process which brought Goths from Scandza to northern Poland is much harder to say. There is no other historical documentation for such a move apart from Jordanes’ Berig story, which has little or no evidential value and the archaeological evidence is much less compelling. The Wielbark cultural zone which emerged in northern Poland in the early centuries AD can mainly be distinguished from its near neighbours by the fact that its constituent populations – quite suddenly – stopped burying weapons with their male dead. The so-called *Oksywie* populations which occupied the same territory more or less up to the birth of Christ did bury males with weapons, as did the adjacent *Przeworsk* culture afterwards, but Wielbark populations did not.

Why not? Was this striking change brought about by the arrival of immigrants from north of the Baltic? Possibly, but no convincing modern discussion has made the case.¹² And, in the abstract, it is just as easy to envisage the new burial rite – in post-processual terms – as the emergence of new ideological/cultural priorities on the part of an existing population which evolved *in situ* in northern Poland without any immigrant contribution at all. Jordanes, it is also worth remembering, seems to have known only of fairly non-specific stories about Goths originating on some northern European island somewhere and made the Scandinavian identification himself (where others seem to have identified the island in question as Britain), so it really is not clear how much value can be attached to his testimony. Moreover, even if we do accept

12 None of the papers in the *Peregrinatio Gothica* volumes 1986; 1989; 1992, for instance, return to the issue of potential Scandinavian links in any great detail.

that there was an element of Scandinavian migration in the emergence of Wielbark cultural patterns, any Baltic crossings in this early era around the time of the birth of Christ would have been carried out in boats of broadly *Hjortspring* or *Nydam* types. Both could carry twenty or thirty odd people and a few hundred kilos of baggage on a one-way journey, and any maritime migration enacted via these types of vessels could – again – never have taken the form of the mass transfer of a total population. At the most, it would have been a case of multiple separate intrusions on the part of much smaller units. If a move from Scandinavia played any role in the Gothic story, therefore, its migratory patterns will have been absolutely as messy as later and better-documented Gothic moves: first towards the Black Sea and then across Rome’s imperial frontiers.¹³

SCANDINAVIA & EUROPE

The lines of argument offered so far on the likely nature of evolving Gothic identity and its associated migration processes have immediate consequences for the third dimension of Jordanes’ Scandza passage: that this ‘island’ was a womb of ‘nations’. It still remains possible to maintain something of *Getica*’s vision of Scandinavia as a supplier of population to the rest of Europe, I think, but only in a highly modified form. Whole nations or peoples in the modern sense of the term clearly did not move en masse south across the Baltic at any point in the centuries around the birth of Christ. At most, an intrusive Gothic elite moving from Scandinavia – probably in many small, separate sub-groups – may have set in motion new socio-political processes in northern Poland. Neither the available transport technology nor the evidence for material cultu-

ral change suggest a mass demographic transfer. If Scandinavia was supplying Goths to Poland at some point in this period it was in a very different form to that imagined by Jordanes. It is also worth remembering that mobility on a local level was pretty much a constant fact of life among Wielbark populations and most of their neighbours. Wielbark settlements of this era were both small (no more than hamlets) and short-lived, because the populations which constructed them did not yet have the skills (or perhaps the need?) to maintain the fertility of their arable fields for more than a generation or two. Wielbark farming was a mix of pastoral and arable, but cropping methods quickly exhausted the latter and, as a result, regular local movement rather than permanent settlement was the natural outcome. For Wielbark populations, cemeteries were much more permanent sites, often remaining in use for a century or more and containing not just grave fields but also designated spaces (marked by stone circles) for a wider range of public activities. Part of the explanation for the later second- and third-century expansion of Wielbark populations south and eastwards towards the Black Sea (Figure 2), therefore, is that it occurred among populations for whom geographical relocation was a regular and recurring feature of life (Heather 1996; Shchukin 2005).

Gothic migration and Scandinavia’s broader role in supplying (or not) population to the rest of Europe in this era also needs to be understood against another and much broader context. Gothic expansion south from Poland, south-eastwards towards the Black Sea in the later second and third centuries (and any earlier moves from Scandinavia) occurred as the Roman imperial system was rising towards its apogee, and the effects of this revolutionary development were not limited to regions under formal Roman military and political control. Not least, the emergence of the imperial system repre-

13 Heather 1996, chapter 2; cf. the introduction and notes to Van Nuffelen and Van Hoof 2020 on Jordanes’ account of Scandinavia.

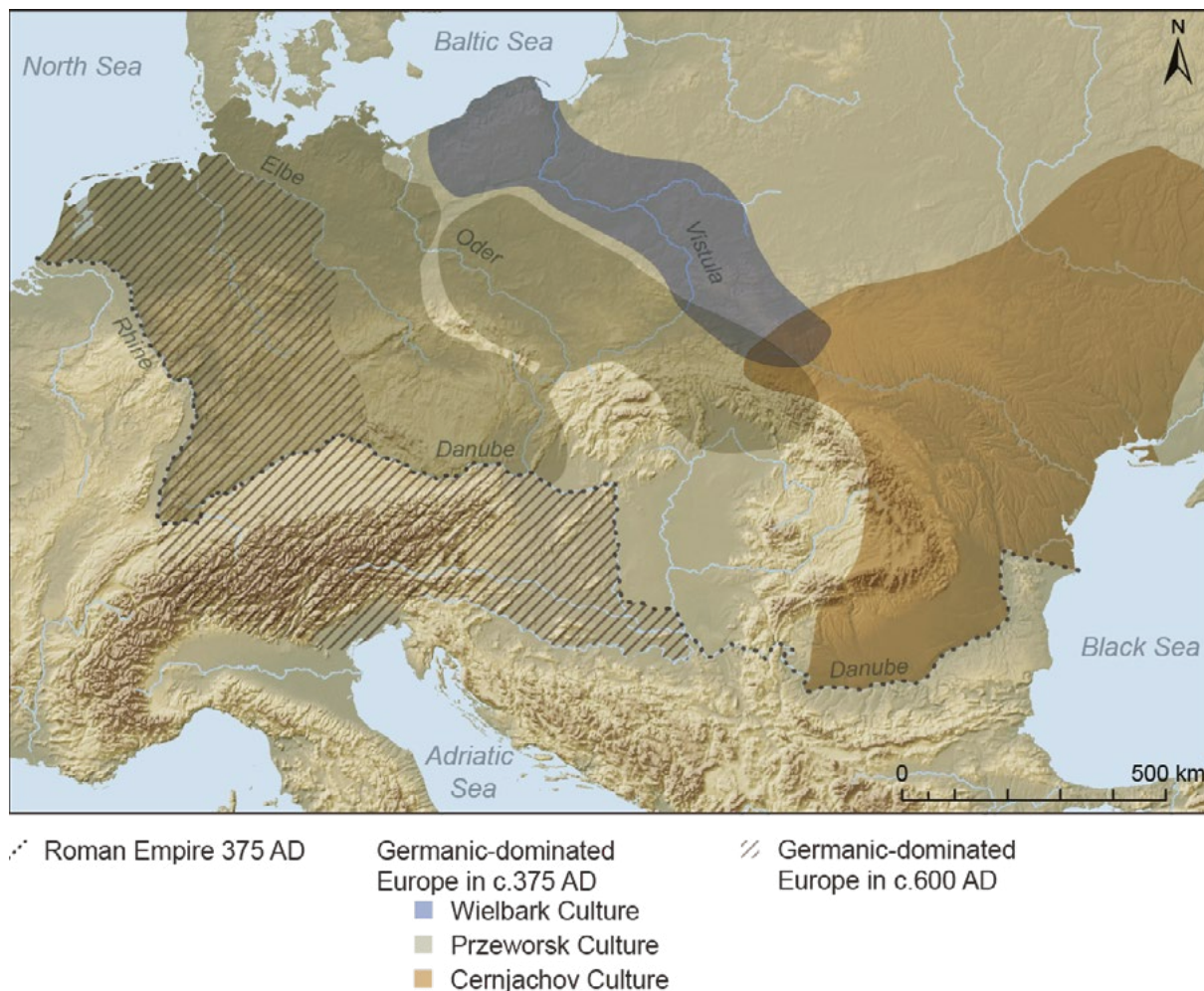
sented a huge source of new economic demand for European populations beyond its formal frontiers. In broad terms, groups closer to the frontier (a zone of up to about a hundred kilometres from the defended border) enjoyed enormous opportunities to supply everyday goods (such as foodstuffs, fodder, lumber, leather and other raw materials) to the many thousands of legionaries who came to be stationed nearby. Even beyond this inner frontier zone, and despite greater transport costs, the demand for higher value goods (amber, slaves and perhaps iron ore) was sufficiently strong to generate important trade links. Nor were the effects of the developing imperial system limited to economic demand. To protect its frontiers more effectively, the Roman imperial structure regularly interfered militarily and diplomatically beyond the border: mounting pre-emptive campaigns, sponsoring favoured local rulers with diplomatic subsidies and favourable trade terms, while its sometimes diplomatic ‘partners’ simultaneously and regularly raided across in the opposite direction, lured by the greater material wealth of the Roman world.

Over the first four centuries AD, this potent Roman combination of economic stimulus and military/diplomatic interference prompted some revolutionary effects in non-Roman north-central Europe. A major agricultural revolution is visible, particularly in its western and southern reaches, as local populations responded to the increase in economic demand by developing more productive agricultural economies (visible in the unprecedented size and permanence of the new settlements which emerged in this era) to generate the much larger surpluses which could be sold across the frontier. This combined with the diet of diplomatic subsidies, favourable trading terms and raiding profits to build up sufficient new wealth in particularly that inner region immediately beyond the frontier to generate socio-political transformation among

Rome’s near neighbours. By the fourth century, the multiple small primary political units which are such a feature of Tacitus’ *Germania* (and narrative sources covering the same era) had given way to a much smaller number of larger confederations (such as Alamanni and Franks, as well as Goths to the east), which were dominated by militarised elites who had pushed themselves to the fore by controlling much of the flow of new, Rome-derived wealth. A striking reflection of the nature of the process is that every term for political leadership employed across the Germanic language family by the late Roman period was derived from words that originally meant ‘military commander’.¹⁴

Not only important in itself, this socio-political revolution – prompted by a whole sequence of more and much less peaceful engagements with the Roman imperial system – was a major driving force behind many of the migratory phenomena that also affected the Germanic-speaking populations of north central Europe in this era. Stepping back from the detail, the pattern in the third and early fourth centuries is straightforwardly one of expansion from exterior regions towards the inner frontier zone, where most of the new Rome-derived wealth was building up. Not only did Goths and other Germanic groups from around the Vistula move close to (and sometimes beyond) Rome’s Danubian frontiers, but a similar pattern holds true further west. The Alamannic military elites who moved into the *Agri Decumates*, which Rome abandoned between the Upper Rhine and Upper Danube in the same era, likewise originated far outside the frontier zone: around the Lower Elbe. And although the available narrative sources are

14 The relevant bibliography is enormous, but, for an introduction, see (with refs.) Hedeager 1987; 1988; Heather 2009, chapter 2; and Green 1998 on the language of leadership.

Figure 3. The strange death of Germanic Europe. Illustration, Ingvild Tinglum Bøckman.

(even) less reliable, the same kind of patterns hold true of what can be reconstructed of the convulsions of the second century, which underlay Rome’s so-called Marcomannic wars. Here too, expansion towards the immediate frontier zone on the part of armed population groups from further north – in this case, of Lombards and Vandals at least – played a major role in destabilising Rome’s nearer neighbours. None of this is likely to be the result of accident. Throughout the Roman imperial period,

the documented trajectory of known Germanic migration is broadly north to south, and this makes perfect sense in terms of the overwhelming pull factor being exercised by all the new wealth building up close to Rome’s frontier lines (Heather 2009, chap. 3).

It is against this broader context provided by the revolutionary transformative effects – direct and indirect – of the development of the Roman imperial system upon Europe’s Germanic-speaking

populations, that the history of particularly southern Scandinavia – and not least, the Sea Kings of Avaldsnes – needs to be written. The ways in which contemporary Scandinavian populations were (or were not) caught up in broader patterns of Roman-era development sweeping through their southern neighbours remains, it seems to me, an emerging subject area, which has only just started to attract the kind of scholarly attention it deserves. A few initial broad-brush observations, however, are perhaps worth making. In general terms, Scandinavian populations clearly belonged to the outer periphery of the Roman imperial system, rather than the inner periphery where most of the more transformative force of all the new Rome-derived wealth was concentrated. But they were certainly involved in some of the longer-distance trading networks – perhaps exporting iron ore and slaves, amongst other items – and, as the evidence from Gudme makes clear, receiving some Roman goods in return. It was a long way to go to raid rich Roman territories, but some Scandinavian groups, particularly Saxons from the Lower Elbe, did so with increasing frequency – it seems – over the Roman centuries, and they may have provided the empire with mercenary companies too. Scandinavian populations were also able to exploit some of the opportunities opened up by imperial collapse: not least, the Anglo-Saxon warbands that moved into southern and eastern Britain. All the same, geographical distance and, not least, the basic requirement to cross water in an era when naval technology was still limited to rowing boats (however well made) of limited size, clearly meant that especially northern Scandinavian populations were only marginally integrated into the different dimensions of the functioning of the Roman imperial system.¹⁵

This might in turn explain, finally, why they were so much less affected by the collapse of that system than the rest of the Germanic-speaking world further south. The point is sometimes missed, but it is one of great significance. The collapse of the western half of the Roman imperial system in the fourth and fifth century was accompanied by an extraordinary simultaneous reduction in the extent of the European landscape dominated by Germanic speakers. The vast swathes of central and eastern Europe controlled by Goths and so many others in the fourth century had given way by the start of the sixth century to a much more restricted zone, which now spread little further east than the River Elbe (Figure 3).¹⁶ It was this collapse which in turn created the necessary conditions for the subsequent Slavicisation of much of central and eastern Europe. But that, as they say, is another story. The point for present purposes is that, potentially, it was Scandinavia’s relatively marginal engagement with the Roman imperial system which insulated it from the kind of astonishing collapse that affected most of the rest of the Germanic-speaking world.

CONCLUSIONS

What overall conclusions can be drawn, then, about Jordanes’ account of the Goths’ connections to Scandinavia? On the one hand, it is no longer credible to think about the Goths as a specific ‘people’ in nineteenth-century terms, marked out by a distinctive cultural profile (part material, part non-material) from the distant past into the better-recorded Roman period, which survived essentially unchanged through a series of equally unified mass migrations. On the other hand, attempts to deny the existence of any kind of substantial Gothic

15 For some introduction, see (with refs.) Hedeager 1992 (on southern Scandinavia); Skre 2020 (further north).

16 Cf. Heather 2009, 371-7; see Price 2020, chapter 2 (with refs.) for a review of the evidence that profound change followed even in the north in the sixth century.

group identity at all and the historical reality of occasional Gothic migration events in better-recorded periods, which sometimes involved several tens of thousands of individuals, are, I would argue, equally unconvincing. From the arrival of Goths on the northern littoral of the Black Sea in the third century onwards, a strong run of contemporary evidence indicates that Gothic identity was primarily the preserve of an elite freeman warrior caste who gathered other population elements around themselves in subordinate social positions and political relationships: a less-privileged secondary warrior class (called ‘freedmen’ in later sources) and unarmed slaves. Correspondingly, it was the decision to move and then to unite with other similar groups, sometimes on Roman soil, on the part of this same elite group which provided a core of unity to subsequent Gothic history, notwithstanding plentiful evidence that they also recruited many non-Gothic outsiders, down to the foundation of the two Gothic successor kingdoms on former Roman territory.

Many important questions remain, some of which may be resolved in due course by genetic analysis. In particular, to what extent was elite free warrior status transmitted by descent: through either male or female lines, or indeed both? Such research would also have important implications for the extent to which migratory Gothic units included women and children as well as warrior males. How easy, or otherwise, was it for second-class

freed warriors or indeed slaves to move up the social ladder into the Gothic elite? This is currently largely an open question, the answer to which would again substantially transform our overall understanding of how Gothic identity actually worked in practice.

Equally interesting questions surround both the Goths’ original relationship with Scandinavia and the probably substantially varied relationships of different Scandinavian populations to the rise and fall of the Roman imperial world system in the early centuries AD. The transformative power exercised by the operations of this system on Continental Germanic-speakers is beyond doubt, up to and including the inhabitants of southern Scandinavia in what would eventually become Denmark. The range of its effects upon other Scandinavian populations north of the Baltic is now the subject of increasingly intense investigation, and I feel confident that, amongst other things, this will eventually provide much more insight into the historical realities behind Jordanes’ attempt to locate in Scandinavia both the starting point of the Berig migration story and the Goths’ original home. Here, too, nineteenth-century visions of a Gothic people making a unified move across the Baltic Sea will have to be abandoned, but even Jordanes saw this migration as the source of an important political divide in a previously united group, and it is not impossible that *Getica’s* dim and distant, sixth-century memories of Berig contain an important grain of truth.

BIBLIOGRAPHY

- Amory, Patrick 1997. *People and Identity in Ostrogothic Italy, 489–554*. Cambridge: CUP
- Anderson, Benedict 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso
- Bradley, Henry 1888. *The Goths*. London: Fisher Unwin
- Dabrowska, Teresa 1978. ‘The Cemetery of the Przeworsk and Wielbark Cultures at the Kozarowka Site, Bialystok Voivodship.’ *Wiadomosci Archeologiczne* 43, 1, 62–82.
- Geary, Patrick 2002. *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*. Princeton: Princeton University Press
- Gellner, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press
- Gillett, Andrew, ed. 2002. *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Turnhout: Brepols
- Godowski, Kazimierz. 1970. *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*. Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego
- Green, Dennis 1998. *Language and History in the Early Germanic World*. Cambridge: CUP
- Halsall, Guy 1995. *Early Medieval Cemeteries: An Introduction to Burial Archaeology in the Post-Roman West*. Skelmorlie: Cruithne Press
- Halsall, Guy 2007. *Barbarian Migrations and the Roman West, 376–568*. Cambridge: CUP
- Heather, Peter 1991. *Goths and Romans 332–489*. Oxford: OUP
- Heather, Peter 1996. *The Goths*. Oxford, Blackwells
- Heather, Peter 2008. ‘Ethnicity, Group Identity, and Social Status in the Migration Period.’ In *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, edited by Ildar Garipzanov, 17–50. Turnhout: Brepols
- Heather, Peter 2009. *Empires and Barbarians: Migration, Development and the Creation of Europe*. London: MacMillan
- Heather, Peter 2018. ‘Race, Migration and National Origins.’ In *History, Memory and Public Life*, edited by Anna Maerker, Simon Sleight and Adam Sutcliffe, 80–100. London: Routledge
- Hedeager, Lotte 1987. ‘Empire, Frontier and the Barbarian Hinterland. Rome and Northern Europe from AD 1–400.’ In *Centre and Periphery in the Ancient World*, edited by Michael Rowlands, 125–40. Cambridge: CUP
- Hedeager, Lotte 1988. ‘The Evolution of Germanic Society 1–400 AD.’ In *First Millennium Papers: Western Europe in the First Millennium*, edited by R. F. J. Jones, J. H. F. Bloemers, S. L. Dyson and M. Biddle, 129–44. Oxford: BAR Publishing.
- Hedeager, Lotte 1992. *Iron-Age Societies: From Tribe to State in Northern Europe, 500 BC to AD 700*. Translated by John Hines. Oxford: OUP
- Kmiecinski, Jerzy 1968. *Odry: cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego w powiecie chojnickim*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe
- Kulikowski, Michael 2002. ‘Nation Versus Army: A Necessary Contrast?’ In *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, edited by Andrew Gillet, 69–84. Turnhout: Brepols
- Kulikowski, Michael 2007. *Rome’s Gothic Wars*. Cambridge: CUP
- Lazaridis, Josif 2014. ‘Ancient Human Genomes Suggest Three Ancestral Populations for Present-Day Europeans.’ *Nature* 513, 409–413.
- Martin, Gunther, and Jana Grusková. 2014. ‘“Scythica Vindobonensi” by Dexippus (?): New Fragments on Decuius’ Gothic Wars.’ *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 54, 728–54.
- Peregrinatio Gothica* 1. 1986. *Archaeologia Baltica* VII. Lodz: Łódzkie Towarzystwo Naukowe
- Peregrinatio Gothica* 2. 1989. *Archaeologia Baltica* VIII. Lodz: Łódzkie Towarzystwo Naukowe
- Peregrinatio Gothica* 3. 1992. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke 14. Oslo: Universitetets Oldsaksamling
- Pohl, Walter, and Peter Erhart 2005. *Die Langobarden: Herrschaft und Identität*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften
- Price, Neil 2020. *The Children of Ash and Elm: A History of the Vikings*. London: Allen Lane
- Renfrew, Colin, and Paul Bahn. 2020. *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. 8th rev. ed. London: Thames and Hudson
- Schmidt, Ludwig 1933. *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen*. 2nd ed. Munich: Beck
- Shchukin, Mark 2005. *The Gothic Way: Goths, Rome, and the Culture of the Chernjackhov/Sintana de Mures*. (English summary). St. Petersburg: Gos. Ėrmitazh
- Shchukin, Mark and Michel Kazanski eds. 2006. *Des les goths aux huns: le nord de la mer noire au bas -empire et a l’epoque des grandes migrations*. Oxford: BAR Publishing
- Skre, Dagfinn 2020. ‘Rulership and Ruler’s Sites in 1st–10th-Century Scandinavia.’ In *Rulership in 1st to 14th Century Scandinavia: Royal Graves and Sites at Avalsnes and Beyond*, edited by Dagfinn Skre, 192–243. Berlin: De Gruyter
- Svennung, Josef 1967. *Jordanes und Scandia*. Stockholm: Almqvist & Wiksell
- Svennung, Josef 1972. ‘Jordanes und die gotische Stammsage.’ In *Studia Gotica*, edited by Ulf Erik Hagberg, 20–56. Stockholm: Almqvist & Wiksell
- Van Nuffelen, Peter and Lief Van Hoof. 2020. *Jordanes: Romana and Getica*. Translation with notes and introduction. Liverpool: Liverpool University Press.

DEN ROMERSKE ERFARING: KRIGERFØLGER I SKANDINAVIA 180–450 E.KR.

DAGFINN SKRE

I en bok jeg er i ferd med å fullføre, tegner jeg følgende bilde av det store omskiftet i skandinaviske samfunn i årene 180–200 (Skre in prep.). Inntil da hadde de bestått av stammer med lite sosial lagdeling og små forskjeller i velstand. Slektskap og stammetilhørighet var samfunnets viktigste sammenbindende krefter. Slektens samhörighet og nedarvede rettigheter sørget for den enkeltes underhold, og stammens institusjoner, for eksempel tingforsamlingen, ga beskyttelse mot urett.

Men i disse to tiårene, da grupper av krigere etablerte seg i de fleste regioner, ble en annen type sammenbindende krefter aktivert. Det skjedde ikke overalt, for i enkelte regioner, for eksempel over det meste av Jylland, ble krigerne innlemmet i stammens samfunnsorden. Men i flere av de mest fruktbare regionene etablerte grupper av krigere selvstendige politiske enheter mer og mindre uavhengig av stammene. Disse gruppene ankom fra de store krigene i 160- og 170-årene ved Romerrikets nordgrense langs Donau. Noen av dem kan ha kjempet sammen med de germanske markomannerne og kvaderne, andre var hjelpetropper,

auxilia, i den romerske hær. Da krigene endte med romernes seier i 180, la flokker av krigere ut på vandring. Noen av dem ankom i Skandinavia, der de organiserte seg i krigerfølger som besto av en leder og hans svorne menn. Ved hjelp av sin overlegne voldsomakt tok noen jord til underhold, mens andre kan ha vendt tilbake til områder de stammet fra, der de hadde arverett til jord. Ledere sørget for sine krigeres underhold, beskyttelse og velstand, og de knyttet forbindelser til andre ledere for bedre å kunne gjennomføre sine ulike forehavender og stå sterkere i konflikter.

Den romerske historieskriveren Tacitus kaller et slikt krigerfølge *comitatus*, dets leder *princeps* og hans svorne krigerne *comites* (Stylegar 2008; diskutert i Kristensen 1983; Tacitus' *Germania* kapittel 13–15 er oversatt i Church, Brodribb og Hadas 1942). De tilsvarende skandinaviske betegnelse var henholdsvis **druhti-*, *dróttinn* og *draugr* (Kuhn 1956: 21–26; Heinertz 1925; Lindow 1976: 17–41; Enright 1996: 71–73; Green 1998: 121–140; Jesch 2001: 221–223; Landolt 1998: 534–535). Moderne norsk har ikke tilstrekkelig presise betegnelser som er avledet av disse urnordiske betegnelse, og jeg

bruker derfor de latinske.¹ For variasjonens skyld anvendes noen ganger «krigerfølge» for *comitatus*.

I de følgende tre århundrene hadde krigerfølgenes aktiviteter avgjørende innflytelse på kultur, økonomi, politikk og samfunnsform i hele Skandinavia. Stammenes tradisjoner fortsatte å prege samfunnene, men det var krigerfølgenes aktiviteter som satte dem på den krigerske kursen som ledet frem til starten av vikingtiden 600 år etter de første krigerfølgene hadde etablert seg.

Disse seks århundrene var omskiftelige tider som vi forskere strever med å forstå og forklare. Jeg skal ikke forsøke meg på en altovergripende forklaring her, men konsentrere meg om den innledende perioden 180–450 og om noen bestemte sider ved kultur og samfunn som jeg mener har stor forklaringskraft: de sosioøkonomiske. Begrepet er en samlebetegnelse som ikke bare omfatter rene økonomiske aktiviteter som produksjon, handel og konsum, men også de sidene av samfunn og kultur som skaper rammer og forutsetninger for økonomiske aktiviteter, for eksempel eiendomsrett til jord og andre ressurser, normer for hvordan verdier skal beregnes og skifte eier, og tilgang til kompetent personale, produksjonsteknologi og transportmidler.²

1 Den gamle ordstammen finnes fortsatt i det moderne norske ordet «drott», som betyr herre, fyrste eller konge. I vår sammenheng er det viktig å skille mellom disse tre rollene, og ordet er dermed for upresist til å benyttes her.

2 Min tilnærming er inspirert av en bestemt retning innen økonomifaget, den såkalte New Institutional Economics. Den egner seg godt til bruk i arkeologisk forskning fordi den involverer kulturelle og politiske faktorer i analysene. Den skiller seg fra neoklassisk økonomisk teori ved at den tar et historisk perspektiv, og vekten på sosio-kulturelle og sosiopolitiske faktorer legger til rette for å kombinere arkeologiske kilder med alle mulige andre slags kilder, for eksempel skriftlige og naturvitenskapelige (North 1990; Greif 1994, 2008; Ménard og Shirley 2005; Skre 2017a; Ögren et al. 2022).

Den boken jeg arbeider med, springer ut av utgravningene på Avaldsnes 2011–2012 og 2017, og av det forskningsprosjektet vi har gjennomført i tilknytning til disse utgravningene. De bærende ideene i boken spirte mens jeg vandret rundt på utgravningsfeltene på Avaldsnes, grublet over funnene vi gjorde, diskuterte dem med prosjektets ansatte og med kollegaer som kom på besøk, og speidet ut over seilingsleden langsetter sundet innenfor. Dette sundet på østsiden av Karmøy er en innsnevring i sydligste del av Nordvegen, seilingsleden langs den vestlige skandinaviske halvøy. Langs den kunne man ferdes trygt, skjernet av utallige øyer, holmer og skjær mot bølger og uvær fra havet i vest (E. Østmo 2020 og i denne boken). Nesten hver dag tok jeg en sving over restene av den enorme gravhaugen Flaghaug like nord for steinkirken fra midten av 1200-årene. Ved utgravningene i 1834–1835 viste den seg å romme den rikeste skandinaviske mannsgraven fra denne perioden (Stylegar og Reiersen 2017). Og jeg undret meg over den såkalte Jomfru Marias synål, Skandinavias høyeste bautastein, som står inntil kirkeveggen bare noen meter fra haugen. I sin tid var den 8,3 meter høy, og den ble reist i den perioden som diskuteres her (Skre 2017d). Grubleriene fortsatte inn i samarbeidet med forskerkollegaer om å produsere bøker og artikler basert på funnene fra Avaldsnes, og de ble etter hvert til hypoteser, analyser og konklusjoner som skriver Avaldsnes og Karmøy inn i regionale, skandinaviske og nordeuropeiske forskningstemaer (Skre 2017c, 2020; Baug et al. 2019; Skre, in prep.).

I det følgende plukker jeg noen frukter fra dette lange trekket. Poengene i den innledende skissen blir utbygget og supplert, særlig med temaer som knytter forbindelsen til Romerriket, periodens europeiske stormakt. Dets nærmeste nordgrense lå langs Rhinen, i luftlinje 85 mils seilas sydovert fra Karmøy og bare 40 mil over land fra Sønderjylland. Skandinaver knyttet også nære forbindelser

Figur 1. Slik kan Avaldsnes ha tatt seg ut fra sjøsiden omkring 300 e.Kr. Ovenfor naustet er hallen den mest synlige bygningen, og bakenfor til venstre skimtes sydden av langhuset. Ellers så de sjøreisende opp på de to gravhaugene Flaghaug (til høyre) og Kuhaugen (til venstre) og på de den gangen tre bautasteinene mellom hallen og Flaghaug. Bygninger og monumenter står det mer om i de ulike kapitlene i den første boken fra Kongsgårdprosjektet Avaldsnes (Skre 2017c). Illustrasjon: Arkikon.

til Romerrikets grenseområder langs Donau, vel 75 miles vandring fra Østersjøens sydkyst gjennom dagens Polen og Ukraina. I boken behandler jeg hele Skandinavia, men siden denne teksten publiseres i en bok fra Karmøyseminaret, legger jeg her mest vekt på de vestsandinaviske kystområdene.

DET STORE SKIFTET I SKANDINAVISKE SAMFUNN 180–200 E.KR.

Hvordan kan en så markant samfunnsendring ha foregått så hurtig over så store områder? Det første skrittet mot en forklaring må være å identifisere de viktigste endringene. På endringskontoen kan skrives at det nå på enkelte gårder ble reist en bygning med en ny funksjon, en hall der storgårdens herre residerte med sine krigere og tok imot gjester (Herschend 1993, 2009: 252–260). Den hallen vi gravde ut på Avaldsnes var 20 meter lang (figur 1), og sam-

tidige haller finnes andre steder i opp mot 50 meters lengde. Enkelte haller er ikke separate bygninger, men en seksjon i langhus som også inneholdt fjøs, boligdel og andre rom. Hallen på Avaldsnes var den første påviste separate hallbygningen fra denne tiden på vestkysten av den skandinaviske halvøy (M. Østmo og Bauer 2017: 108–117; Skre 2017c: 757).

En annen markant endring var at masseproduksjon av flere typer varer, for eksempel jern, gevir, pelsverk og spekkolje, nå ble satt i gang i ulike deler av Skandinavia. Alt dette ble produsert tidligere også, men fra omkring år 200 fikk produksjonen større omfang, og produksjonsplasser viser at den hadde nærmest industriell karakter. Mens den tidligere var innrettet mot produsentenes egne behov, muligens med litt lokal omsetning, var den nå siktet inn mot langdistansehandel (Hennius 2021; Nilsen 2016; Magnusson 2020).

En tredje endring var at handelsplasser nå ble etablert i Sydskandinavia. Den største og best undersøkte er Lundeborg på stranden ved den store og rike bosetningen Gudme på Fyn, som også ble grunnlagt på denne tiden (Thomsen 1994; Jørgensen 2010; Sørensen 2022). Men også i de lignende og samtidige bosetningene i Uppåkra i Skåne og Sorte Muld på Bornholm ser handel og håndverksproduksjon ut til å ha vært vesentlige aktiviteter.

Og endelig skjer et stort oppsving i krigerske aktiviteter i Skandinavia. Helt nord til Lofoten, og særlig i et belte gjennom dagens Syd-Norge østover til Mellom-Sverige, bygges det befestninger, såkalte bygdeborger. I alt er 1750 kjent, og de fleste ligger på naturlige forhøyninger i landskapet (Olausson 2011; Ystgaard 2014; Iversen 2020). Videre er det nå sterk økning i nedleggelse av våpen og annen hærutrustning i sydskandinaviske innsjøer. Seierherrene har ofret våpen og utstyr tilhørende en nedkjempet hærstyrke i sjøen (Ilkjær 2000). Noen av slagene som førte til nedleggelse ble kjempet mot hærer fra nærliggende regioner (Rau 2010), men noen også mot hærer langveisfra. I det første halve århundret etter år 200 kom flere over Skagerrak fra den vestlige skandinaviske halvøy, og senere ser det ut til at noen har kommet over Østersjøen fra landskapene omkring Mälaren. I den travleste perioden i første halvdel av 200-tallet ble en hærs utrustning i gjennomsnitt senket i en sydskandinavisk innsjø hvert femte år, og over 50 nedleggelse er kjent frem til midten av 400-tallet (Ilkjær 2000, 2003). Nedleggelsene og bygdeborgene forteller om krigerske tider, og det samme gjør seilsperringen ved munningen av flere sydskandinaviske fjorder (Nørgård Jørgensen 2009).

Alle disse nye fenomenene, til og med produksjonsplassene og handelen med produktene, knytter seg til det nye krigersjiktet. Sammen med en sterk økning i antall romerske gjenstander viser disse nye aktivitetene at krigerfølgene hadde kontakter med

fjerne områder, særlig mot Romerriket, og en livsstil som få eller ingen bare få år tidligere hadde kunnet drømme om. Deres *principes* hadde tilstrekkelig med folk og jord til at verken de eller deres krigere, håndverkere, gullsmeder, treskjærere, sangere eller andre spesialister behøvde å bruke tid på å produsere sin egen mat. Dermed kunne deres *comites*, sammen med sønner og andre rekrutter, tilegne seg spesialiserte ferdigheter i våpenbruk og krigføring, og deres øvrige folk kunne fra unge år utvikle den høye kompetansen som er synlig i tidens smykker, redskaper, våpen, skip og produksjonsplasser. Sammenslutninger av *principes* kunne utruste hærer på mange hundre mann som dro av gårde på kampanjer i Skandinavia eller langt mot syd.

Hvordan oppsto disse krigerfølgene? En viktig brikke i puslespillet ble lagt for vel 100 år siden. I 1919 sto professor Haakon Shetelig ved Bergens museum på talerstolen ved det nordiske arkeologmøtet i København. I foredraget med tittelen «Et norsk folkevandringsrike» pekte han på at en ny gravtype opptrådte i Øst-Norge fra det andre århundre etter Kristus. Disse var branngraver som kun inneholdt våpen og noen ganger et romersk bronsekar. Gravene ligger utenfor de gamle slektsgravplassene, og derfor var de som ble begravet, rimeligvis fremmede menn. Bevæpningen, gravskikken og bronsekjelene knytter de døde til germansk-romersk kultur på kontinentet. Dette måtte være gravene til skandinaviske krigere som hadde vendt hjem fra krigsdeltagelse på kontinentet, sa Shetelig. Omkring 200 e.Kr. ble gravene mer tallrike i enkelte områder, i Øst-Norge særlig på Hadeland.³ Her har hjemvendte krigere grunnlagt et rike: Hadeland betyr «krigerens land» (Shetelig 1920).

3 Shetelig skrev at dette skjedde omkring 300 e.Kr., men som Asbjørn Herteig (1955: 115) siden pekte på, skjedde økningen i gravenes antall som lå utenfor de gamle gravplassene allerede omkring 200.

Sheteligs hypotese ble svært godt mottatt blant norske arkeologer; de følgende tiårene tok de den nærmest for gitt. Men etter andre verdenskrig kom denne slags tolkninger i vanry. Den nye generasjonen av arkeologer trodde ikke at nye typer gjenstander og endret gravskikk skyldtes at folk flyttet på seg, men snarere at årsakene var handel og påvirkning fra én kultur til den neste (Herteig 1955). Denne slags forklaringer har i store trekk holdt seg frem mot vår tid, med den forskjellen at gaver mellom mektige har kommet til som forklaring på hvordan de mange romerske bronsekjelene, sverdene, drikkebegrene og annet på denne tiden fant veien til Skandinavia (f.eks. Hedeager 1992).

Men de siste par tiårene har nye metoder, særlig DNA- og isotopstudier, vist at folk likevel flyttet på seg i fortiden, noen ganger langt og i stort antall (f.eks. Vai et al. 2019). Så det kan være gode grunner til å vurdere Sheteligs hypotese på nytt, men på et bredere kildegrunnlag og over et større område. En slik undersøkelse gjennomfører jeg i boken jeg skriver, og dette arbeidet har gjort det mulig å svare på hvorfor og hvordan krigerfølgene initierte så mange og omfattende nyskapninger så raskt. Som nevnt innledningsvis er hovedresultatet at noen av Sheteligs krigere trolig har kjempet med germanske stammer mot romerne, mens andre under markomannerkrigene har tjent i den romerske hær som *auxilia*, ikke-romerske leie- og støtetropper for hærens ordinære *legiones*, som besto av kun romerske borgere. Etter endt tjeneste har disse hardbarkede krigerne, drillen i hærens disiplin og vel bevandret i romersk kultur og institusjoner, brukt sine erfaringer og sin opparbeidede kompetanse til å skape seg en ny tilværelse i Skandinavia (Stylegar 2011).

AUXILIA FRA SKANDINAVIA

Frem til midten av det første århundre f.Kr. var Romerriket en middelhavsmakt, men fra da av ekspanderte riket nordover på det europeiske kontinentet. Det gjaldt å holde disse krigerske kelterne og germanerne lengst mulig unna Roma; de hadde allerede truet med å herje byen. Tidlig i det første århundre e.Kr. ble nordgrensen etablert langs Rhinen og Donau.

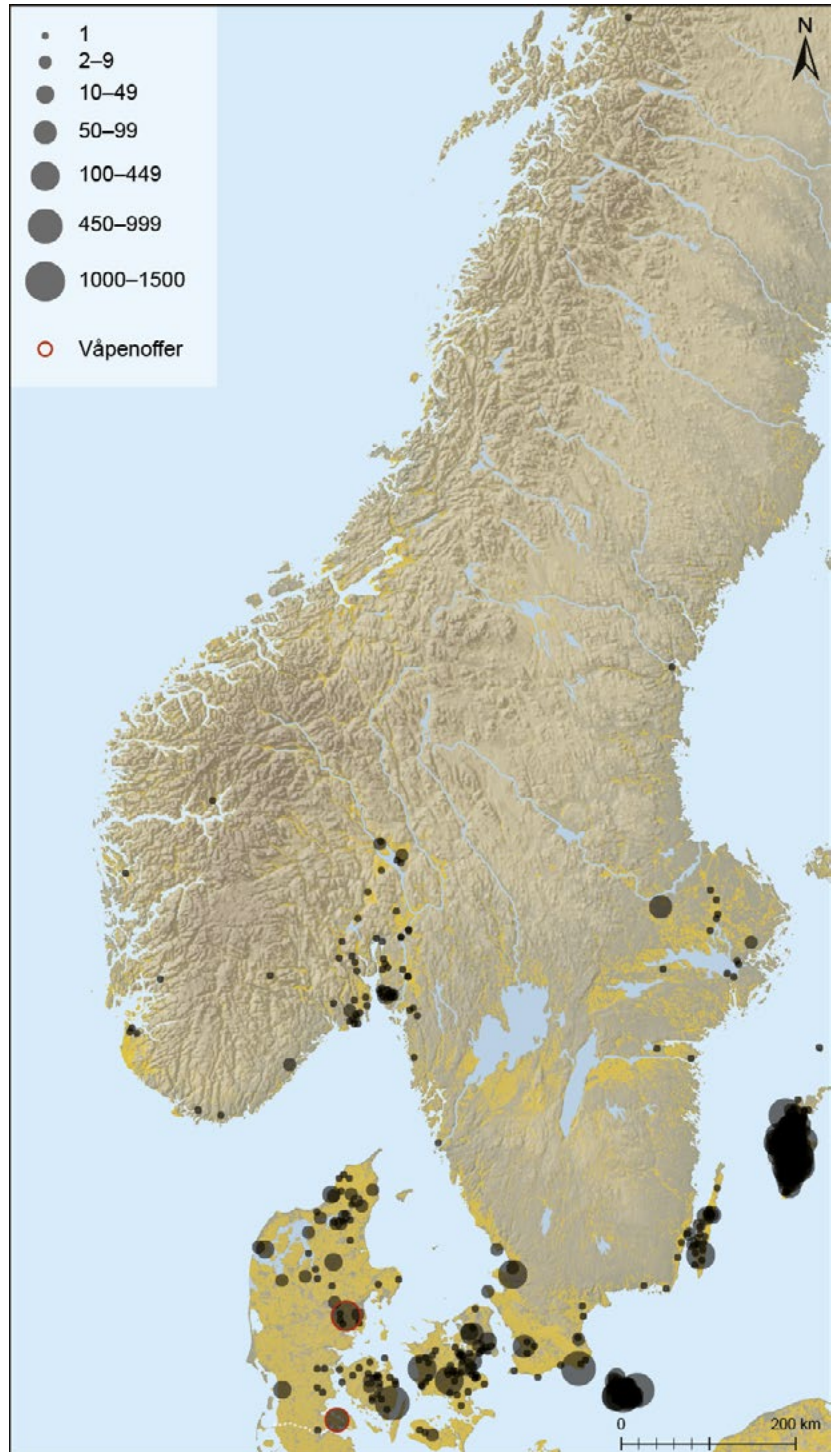
Hensikten ble oppnådd, og fred hersket for det meste i halvannet århundre. Men i 160-årene var det ufred flere steder langs denne grensen, og noen av de germansktalende stammene på den andre siden krysset grenseelvene og herjet i riket. Så, i 166, gikk keiser Marcus Aurelius til krig mot markomannerne og kvaderne, to stammer som bodde nord for grensen i Böhmen og Mähren i dagens Tsjekkia og Slovakia.

Ganske raskt fikk keiseren bruk for flere soldater. Men det var pest i Romerriket, og etter halvannet hundreår med fred var veltrente krigere ikke så lett å oppdrive. Så keiseren besluttet at hæren skulle rekruttere ikke-romere i større målestokk en tidligere, hvorav mange fra provinser langs grensen, men trolig også mange fra stammer lenger borte. De mest krigerske rekruttene fant han blant germanerne i nord og steppefolkene i øst (Speidel 1975, 1987; Le Bohec 1994: 93–99; Stickler 2007; Strobel 2007; Southern and Dixon 2012 69–71).

Noen vil kanskje undre seg over at germanere gikk i romersk tjeneste for å slåss mot andre germanere. Men «germanere» var ikke en politisk enhet, og de hadde, så langt vi vet, heller ikke noen annen form for opplevd fellesskap. Selv om det var felles-trekk mellom de mange stammenes samfunn og kultur, er «germansk» først og fremst en betegnelse på en gruppe nært beslektede språk.

Skriftlige kilder sier lite om hvor de germanske rekruttene til den romerske hær kom fra, og om hvor mange de var. Men ikke-romere, hvorav noen

Figur 2. Funn av den romerske sølvmynten *denarius* i Skandinavia, i alt omkring 12 500. Opplysninger om funn fra dagens Sverige er hentet fra Kenneth Jonssons kart i Lind (2018: 42–43). Opplysninger om funn i dagens Danmark er hentet fra Helle Horsnæs' (2010a: 122, 2010b: 440) kart. Opplysninger om eldre funn fra dagens Norge er hentet fra Kolbjørn Skaares (1976) oversikt, mens opplysninger om nyere funn er samlet og vennligst stilt til rådighet av Håkon Roland og Anne Skogsfjord ved Kulturhistorisk museum ved Universitetet i Oslo. Illustrasjon: Ingvild Tinglum Bøckman.

Figur 3. Fra større eller mindre deler av det rødmarkerte området kom flere av de hærene som ca. 200–250 ble beseiret på Jylland, Fyn og Sjælland, og som fikk sine våpen og utstyr ofret i sjøer der, markert med røde prikker. Illustrasjon: Ingvild Tinglum Bøckman (basert på Ilkjær 1994: fig. 2).

kom fra områder utenfor riket, ble uten tvil rekruttert i stort antall, og noen få tiår etter markomannerkrigene var det nesten 40 prosent flere *auxilia* enn legionærer i den romerske hær.

For å få et sikrere svar på om og i hvilket omfang skandinaver tjente som *auxilia*, har jeg undersøkt skandinaviske funn av den romerske sølvmynten *denarius*, den vanligste mynten i Romerriket. I det andre århundre ble det slått i gjennomsnitt 16 millioner årlig (Duncan-Jones 1994: 168). Av de millioner av denarer som må ha krysset grensen inn i germanske områder, er cirka 70 000 funnet og tatt vare på, i Skandinavia cirka 12 500. Ut fra myntenes datering og sammensetningen av skattefunn mener myntforskerne at de aller fleste av dem krysset grensen i 25-årsperioden mellom 170 og 195 og deretter i langt mindre antall frem til 211 (Bursche 2002: 72; Berger 1992: 157–158). De fleste denarene krysset altså Donau eller Rhinen og kom inn i germanske områder over en periode på bare 25 år, mot slutten av og kort etter markomannerkrigene.

Dersom myntene hadde kommet gjennom handel eller plyndring, ville man forvente at flere denominasjoner – både gullmynten *aureus* og de dagligdagse kobbermyntene – fant veien over grensen. Men bortsett fra i strøkene tett på grensen til Romerriket er både gull- og kobbermynter fra disse årene sjeldne i germansktalende områder. Så man må spørre: Hvilke *denarius*-transaksjoner mellom romere og germansktalende folk kan ha brakt et så stort antall sølvmynter til de sistnevntes hender og punger?

Fra romerne mottok germanere utenfor riket det som kalles politiske betalinger: løsepenger for fanger, diplomatiske gaver og betaling for å holde fred. Disse ble helst betalt i gullmynter eller kostbare gjenstander. Derimot ble *auxilia* lønnet i denarer (Speidel 1992: 2014), og de summene de fikk utbetalt korresponderer godt med de summene som ble gravd ned i Skandinavia og i andre germanske

områder utenfor grensen, faktisk også i de romerske grenseprovinser. Den største skandinaviske skatten, funnet i Hemse på Gotland, besto av 1500 denarer, som er cirka syv årslønner for en soldat og halvannen årslønn for en *decurion*, som kommanderte en enhet på 30 kavalerister. Ellers er de fem største skandinaviske skattene på 400–660 denarer, som er to–tre årslønner for en soldat. Skattene synes altså å ligge innenfor hva en soldat eller offiser kunne spare opp gjennom noen års tjeneste. Sammen med flere andre momenter tyder overensstemmelsen mellom rimelige oppsparinger og summene i skattefunnene på at utbetalinger til *auxilia* er den mest sannsynlige kilden til de skandinaviske funnene av *denarii*. Med noen forbehold som vesentlig dreier seg om at denarer sirkulerte utenfor Romerriket i de følgende to–tre århundrene, kan derfor kartet over *denarius*-funn i Skandinavia brukes som et kart over hvor *auxilia* slo seg ned etter tjeneste i den romerske hær under markomannerkrigene og frem til 195 (figur 2).

Det er interessant å stille dette kartet sammen med det som viser opphavsområdet for den hæren på omkring 1000 mann som ble beseiret på Jylland og fikk sitt hærutstyr ofret i en innsjø i Illerup Ådal en gang mellom 205 og 210, samt for andre hærer som led samme skjebne før 250 (figur 3). Jørgen Ilkjær (1990) undersøkelser av disse krigernes personlige utstyr viser at hæren kom fra en større eller mindre del av dagens Syd-Norge. Til forskjell fra de andre hærene som fikk sitt utstyr ofret i sjøer på Jylland og på øyene i denne perioden, hadde noen av krigerne i Illerup-hæren med seg ganske mange *denarii*, nesten 200 i alt, fordelt på 25 beltepunger. Den yngste mynten ble slått i år 188 (Bursche 2011). Kun 40 prosent av Illerup-funnet er utgravd, så antallet *denarii* som denne hæren brakte med seg over Skagerrak, kan ha vært omkring 500.

Mange av de mindre hærstyrkene som har fått sine våpen og utstyr nedlagt i sydsandinaviske

sjøer, kan ha lidd nederlag i kamper mellom skandinaviske *principes*. Men flere forhold ved Illerup-hæren, kanskje også et par andre hærer, tyder på at de hadde kurs for romersk tjeneste. De mange denarene de brakte med seg, var trolig betaling til *auxilia* som hadde avsluttet tjenesten og reist til Skandinavia tidlig på 190-tallet. Å dømme etter kombinasjonen av kartene over henholdsvis denarfunn og hærenes sannsynlige opphavsområde før 250 e.Kr. (figur 2 og 3) slo disse krigerne seg ned på Østlandet. Der har noen av dem satt i gang med å trene opp unge menn i den typen krigføring romerne praktiserte. Vel et tiår senere hadde de bygget opp en hær på 1000 mann som reiste sydover for å tjene i den romerske hær. Med seg hadde de denarer som de regnet med å få bruk for når de kom frem.

De som trente og utrustet hæren, var klar over at den romerske hær nå hadde lagt om sin rekrutteringspolitikk, trolig i midten av 190-årene, og at den nå bare tok inn rekrutter som bodde i riket, som *auxilia*. Men nordiske krigere kunne tjene som legionenes støtte- og hjelpetropper, det romerne blant annet kalte *foederati* og *numeri*. Slike ble hyret som hele enheter som kjempet under romerske instruksjoner, men som beholdt sin indre kommandostruktur og kjempet med egne våpen og eget utstyr. Illerup-hæren var utstyrt slik, og den var trolig organisert over samme lest som dens ledere selv hadde erfart da de tjente som *auxilia*. Romerne hadde to slags *auxilia*-enheter, den ene var *quingenaria* på 500 mann, den andre *milliaria* på 1000 mann, begge med tre nivåer: soldater og henholdsvis lavere og høyere offiserer. Illerup-hæren brakte med seg sitt eget utstyr, den hadde tre nivåer, og var altså trolig organisert som en *milliaria*. På sin vei mot den romerske grensen ved Rhinen har denne hæren krysset Skagerrak og gått i land på Jylland. På marsjen videre har de rimeligvis plyndret for å få mat, og ved Illerup har lokale styrker i selvforsvar klart å bekjempe inntrengerne.

Krigerne som ankom i Skandinavia i slutten av det andre århundre, slo seg altså ned i land bebodd av stammer som horder, ryger, sveer og kimbrere (Svennung 1967; Brink 2008). De hadde eldgamle tradisjoner for hvordan ledere skulle velges og beslutninger tas. Etter at *principes* slo seg ned med sine *comites*, fortsatte folk flest å leve sine liv mye godt som før. Men noe var nytt, som at noen ble drevet fra jorden som deres slekt hadde drevet i generasjoner. Nye muligheter åpnet seg også for unge kvinner og menn, som å gå i tjeneste hos en *princeps*, noen som tjenestefolk, håndverkere, jegere, jernutvinnere og sjøfolk, og de mest eventyrlystne og egnede som krigere.

Dette var min første videreutvikling av Sheteligshypotese: Grupper av germansktalende *auxilia* slo seg i 180–190-årene ned i Skandinavia etter at de hadde tjent i den romerske hær. Noen vendte kanskje hjem, slik Shetelig antok, men andre kan ha vært født og oppvokst i andre områder, og etter endt tjeneste ha slått følge med skandinaviske våpenbrødre på deres reise mot nord. Også i de siste to–tre århundrer før markomannerkrigene søkte unge eventyrlystne menn fra Skandinavia lykken på kontinentet, og noen av dem vendte hjem med rikdom og erfaringer. Men først mot slutten av det andre århundre var de ankommende krigerne så mange og velorganisert at de på avgjørende vis endret skandinaviske samfunn.

Den andre utviklingen av Sheteligshypotese, diskutert i det følgende, dreier seg om hvordan disse hærstyrkene benyttet sin lærdom fra romersk tjeneste da de bosatte seg i Skandinavia.

ROMERSKE *BASILICAE* OG SKANDINAVISKE HALLER

Auxilia-troppene holdt til i egne leirer, og fra markomannerkrigene er tolv slike leirer kjent ved den omstridte 250 kilometer lange grensen langs Donau. Dessuten ble flere midlertidige leirer anlagt

under felttog inne på områdene til markomannerne og kvaderne (Komoróczy et al. 2020). Romerske militærleirers grunnplan fulgte et fast mønster med to hovedveier som krysset hverandre i sentrum av leiren. Veiene delte altså området i fire kvadranter, og i hver av dem lå bygninger med bestemte funksjoner: mannskapsbrakker, lagre, staller med mer. Ved veikrysset i sentrum lå *praetorium*, hovedkvarteret der kommandøren og hans stab bodde og arbeidet, og der lå også i de fleste permanente leirer en åpen plass, *forum*, og en *basilica*, en stor bygning brukt til forsamlinger. Sivile *fora* og *basilicae* fantes også; de lå i sentrum av hver romersk by, og der foregikk handel, rettsaker og andre offentlige handlinger (von Petrikovits 1975).

Den skandinaviske hallen, som introduseres omkring 200, er et fjernt ekko av den romerske *basilica*, skriver Frands Herschend (2009: 252). Men kanskje ekkoet ikke er så fjernt, og kanskje deres skandinaviske gjenklang kom fra dem i militærleirene, ikke fra de sivile? De følgende detaljene ved innredning og bruk av hallen kan tyde på det.

Hallen fra Avaldsnes kjenner vi bare grunnrisset av, mens den i Gudme på Fyn er bedre kjent (Sørensen 2022). Den var på 450 kvadratmeter, tre og en halv gang så stor som den på Avaldsnes. Og ved siden av, nesten vegg i vegg, lå et kulthus, en slående parallell til den sakrale bygningen, *sacellum*, som var knyttet til de militære *basilicae*. Her var et alter for ritualer og en byste av keiseren, og garnisoneens pengekasse ble oppbevart der (von Petrikovits 1975: 73–76; Webster 1998: 194).

I hallen presiderte *princeps* i et bestemt sete; i Beowulf kalles den *gífstól*, altså stolen som det ble gitt gaver fra. Beowulf er skrevet ned på gammelengelsk omkring 700, men Bo Gräslund (2018) har argumentert overbevisende for at sangen er forfattet i Skandinavia på 500-tallet. I Beowulf får vi vite hva slags gaver en *princeps* ga sine svorne menn fra denne stolen; det var gullringer. Et av Gräslunds argumen-

ter for at sangen er skandinavisk, er at gullringer ikke er kjent fra England før et par århundrer etter at sangen ble nedskrevet der. Derimot er de relativt vanlige funn i Skandinavia fra 200- til 500-tallet. Bare fra de to første av disse fire århundrene har Kent Andersson (1993) registrert omkring 150 hals- og armringer og vel 1000 fingerringe av gull.

Denne måten å belønne krigere på ser ut til å være en temmelig presis tilpasning av praksiser i romerske militære *basilicae*. Etter store seire ble æresbevisninger, *dona militaria*, delt ut av kommandanten foran hæren, sannsynligvis fra hans sete på et forhøyet *tribunal* i den ene enden av leirens *basilica* (Webster 1998: 194; von Petrikovits 1975: 74; Maxfield 1981: 110–144). De vanligste æresbevisningene hadde tre former, hvorav to var gullringer, *torques*, som er halsringer, og *armillae*, som er armringer. Mottagerne bar dem ved spesielle anledninger, og de ble fremstilt på krigeres gravsteiner (Maxfield 1981: 86–95; Rausing 1987). Armringene ender i slangehoder, og halsringene er fortykket mot endene i den åpne fronten, trolig opprinnelig inspirert av kelternes gullringer.

Parallellen mellom disse to typene romerske *dona militaria* og bestemte typer skandinaviske hals-, arm- og fingerringe er slående. Hals- og armringer har slangehoder, og de svært sjeldne halsringene – en av dem funnet i Flaghaug på Avaldsnes – er åpne i fronten og fortykket i endene. Denne skandinaviske adaptasjonen av praksiser fra den romerske hær må ha funnet sted i de få tiårene nærmest 200, for kort etter erstatter hæren slike *dona* med forfremmelse og pengegaver. Og nettopp omkring 200 begynner ble de første skandinaviske gullringene med slangehoder eller fortykkede ender laget.

Hallens ekko av militærleirenes *basilica* er altså ikke fjernt og dempet, men ganske nært og presist. Slik romerske hærførere tildelte sine beste krigere æresbevisninger fra et tribunal i leirens *basilica*, har skandinaviske *principes* belønnet sine svorne krigere

for deres heltegjerninger fra sin *gifstøl* i hallen. Men helt identiske er ikke funksjonene i hall og *basilica*. I andre av militærleirenes bygninger ble det holdt livlige *convivia*, spise- og drikkegilder. Leirkommandanten holdt dem i sitt *praetorium*, mens offiserer og soldater arrangerte dem i sine respektive forlegninger i leiren (Flecker 2015). I Skandinavia ble begge forlegningenes funksjoner, drikkegilder og overnatting, flyttet inn i hallen, slik det er levende skildret i Beowulfs beretninger om livet i kong Hrödgar's hall Heorot.

Ved å konsipere hallen har altså tidligere *auxilia*, som etter endt romersk tjeneste slo seg ned i Skandinavia, brukt sine erfaringer fra de romerske militærleirene til å skape et rom for krigerfølgets sentrale aktiviteter og ritualer. Gjennom dem ble samhold styrket, og den enkeltes ære og rang ble markert. Det er ikke snakk om kopiering av romersk skikk, men om å benytte erfaringer til å skape et rom som passet deres aktuelle situasjon og tilfredstilte deres behov. Noen forskjeller fra den romerske *basilica* er nevnt, en annen er at til forskjell fra *convivia* i romerske militærleirer fikk husfruen en viktig rolle ved festligheter i hallen. Ved å plassere deltagerne og bære rundt drikkebeget utmålte hun ære til *comites* og gjester (Enright 1996).

KRIGERE OG HANDELSFOLK

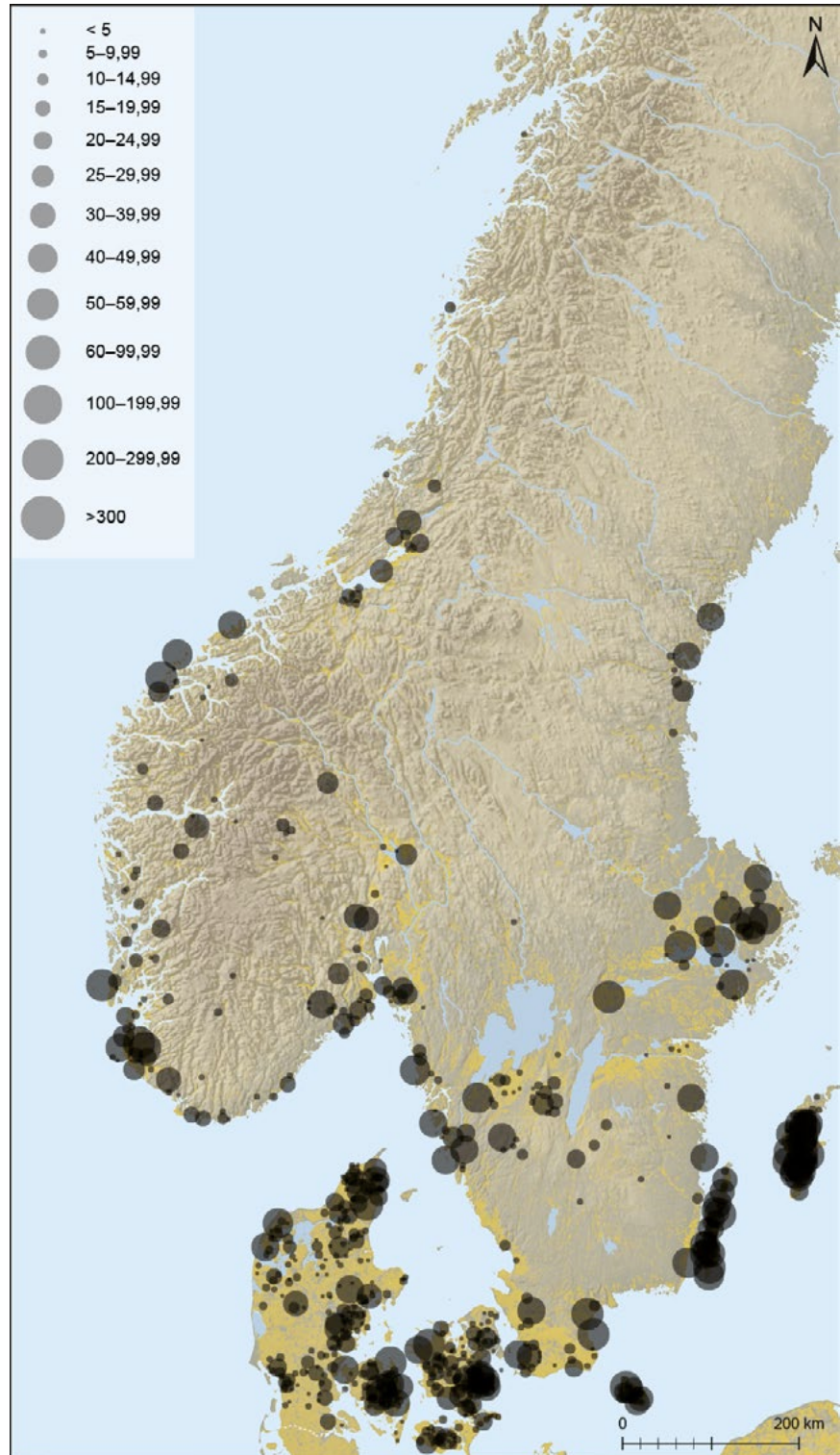
Når en *princeps* slo seg ned med sine *comites*, sto han overfor to sentrale problemer. Det første, å brødfø sine svorne menn, løste han ved å ta land i de beste jordbruksbygdene. Det andre problemet var å skaffe seg rikdom, slik at han kunne belønne sine *comites* med gullringer og knytte og styrke vennskap med andre *principes* ved å gi dem kostbare gaver (Kuhn 1956).

Dette andre problemet løste *principes* ved å sette i gang ulike former for vareproduksjon over det meste av Skandinavia. De som holdt til på de tre

store bosetningene i Syd-Skandinavia, Gudme på Fyn, Uppåkra i Skåne og Sorte Muld på Bornholm, etablere handelsplasser, mens de som produserte varer som skulle fraktes dit, bosatte krigere langs ferdssåre for å sikre transport av folk og varer mellom produksjonsstedene og markedene. Fra tiden i den romerske hær hadde skandinaviske *principes* gode forbindelser i riket, som ble overtatt av deres etterkommere, og utover på 200-tallet ble disse relasjonene utviklet til også å omfatte handel. Hæren var uten sammenligning den største konsumenten av varer i Romerrikets grenseprovinser, og en stor andel av produksjonen og handelen innenfor og utenfor riket var innrettet mot hærens behov.

Mange former for produksjon ble satt i gang i Skandinavia, noen av dem basert på lokale råvarer, andre på råstoffer fra Romerriket. Derfra fikk *principes* bronse, sølv og gull til sine håndverkere, som fikk muligheten til å perfektionere ferdigheter over flere generasjoner. Romerske varer ble betalt med råstoffer og varer produsert i Skandinavia. Fra vestkysten av den skandinaviske halvøy kom særlig arktiske varer, som pelsverk, ederdun og spekkolje fra Hålogaland, og enkelte kom fra ekspedisjoner enda lenger nord. På 200-tallet opptrådte en levende isbjørn på Colosseum i Roma (Jennison 1922, 1937: 70–71). Den kan ha blitt fanget på et tokt nordover mot iskanten, eller den kan ha endt opp langs kysten av Finnmark på et drivende isflak, slik det skjer en sjelden gang iblant. Derfra må den ha blitt fraktet sydover på et skip som passerte rett forbi Avaldsnes, og mannskapet har sett opp på hallen og de andre husene som lå der (figur 1). Der som de la til, har kanskje Avaldsnes' *principes*, *comites* og øvrige beboere tatt det sjeldne dyret nærmere i øyesyn.

Konsentrasjonene av gullfunn fra denne perioden er en god indikasjon på hvor rikdom fra produksjon og handel ble akkumulert (figur 4). Trøndere har høstet velstand fra jern-

Figur 4. Gullfunn fra romertid (1–400 e.Kr.) etter vekt i gram summert for hvert sogn. Illustrasjon: Ingvild Tinglum Bøckman (basert på Andersson 1993).

produksjonen, mens rikdom fra hålogalandshandelen trolig er akkumulert hovedsakelig blant *principes* i Rogaland. I 200- og 300-årene er Hålogaland på mange måter influert fra Rogaland, og de *principes* som organiserte produksjonen og handelen der, satt trolig i Rogaland. Noen av dem har sittet på Jæren og en av dem på Avaldsnes. Sistnevnte har antagelig slått seg opp på å sikre trygg ferdsel med varer sydover og rikdom nordover, og samme rolle hadde trolig den kollegaen som, ut fra konsentrasjonen av gullfunn og store gravhauger, satt på Møre (Ringstad 1992; Skre 2017e). De lange transportveiene krevde at den *princeps* som organiserte produksjonen, måtte samarbeide med andre *principes* for å få varene trygt frem til markedene og gevinsten fra handelen tilbake. Mange samarbeidslinjer strakk seg over store deler av Skandinavia, andre til germanske stammer på kontinentet, særlig til gotiske grupper ved Svartehavet, og noen strakk seg helt til Romerriket.

Så det var samarbeid mellom *principes*, men det var også konflikter. Store verdier sto på spill, og mangelen på en overordnet myndighet gjorde at konfliktene ofte ble løst gjennom vold. Ingen periode før vikingtiden har så mange tegn på ufred som årene 180–450. Som nevnt ble det store flertallet av Skandinavias bygdeborger anlagt i denne perioden. Noen av dem var trolig forsvarsverker for den lokale *princeps*, men mange ser ut til å ha vært stammefolks beskyttelse mot slaveraid. Romerriket trengte tilførsel av flere titalls tusen slaver hvert år, og i den kommende boken argumenterer jeg for at Skandinavias *principes* var blant de større leverandørene.

FREM MOT KONGERIKENE

Skandinavens kontakter med de vestlige romerske provinser ser ut til å ha blitt opprettholdt frem til de romerske legioner i begynnelsen av 400-årene trakk seg tilbake fra grensefestningene ved Rhinen og det

øvrige Gallia, og germanske stammer fra områdene utenfor Rhinen vandret inn, bosatte seg og dannet egne kongeriker. Men skandinavens handel med disse nyetablerte germanske rikene fortsatte; det fremgår blant annet av at enkelte varer, for eksempel glassbegre (Näsman 1990) og bronsekjeler (Hauken 2005), ankom Skandinavia i store mengder fremover i 500-årene. Kontaktene mot Svartehavet og Donau ble styrket gjennom 400-tallet. Men mot slutten av århundret vandret gotiske grupper og deres allierte vestover langs middelhavskysten, og de siste delene av det vestromerske riket kollapset. Frem til da kom det store mengder glassbegre og gullmynter til Skandinavia gjennom kontakten med ulike gotiske grupper og deres allierte.

Skandinavens sydlige kontakter rettet seg i den kommende tiden først og fremst mot den nye stormakten i Vest-Europa, Frankerriket. Dette fremgår blant annet av endringene i våpentypene, og dermed i måten krig ble ført på. Krigerske eventyr på kontinentet var det imidlertid nesten slutt på, og gjennom først og fremst intern krigføring i løpet av de følgende to–tre århundrene utviklet skandinavene trolig den formen for krigføring som siden kom til å gi dem stor suksess langs de baltiske kyster, på de russiske floder, på De britiske øyer og i Frankerriket; mobile styrker som ble skalert etter oppgaven, som kun angrep når de var i overtall eller hadde en annen taktisk fordel, og som – i alle fall til langt ut i 800-årene – søkte krigsbytte, brannskatt og løsepenger fremfor territoriell erobring.

Endringene gjennom 400-årene i forbindelsene til kontinentet og slutten på skandinavens deltagelse i den kontinentale krigsarenaen førte ikke bare til endringer i våpen og krigføring, men også på det sosiopolitiske området. For første gang hører vi nå om konger, og en ny slags politisk enhet introduseres i deler av Skandinavia. Både stammer og *principes* med deres krigerfølger innordnes i den nye ordenen, i kongeriket.

LITTERATUR

- Andersson, Kent. 1993. *Romartida guldsmede i Norden. I, Katalog*. Aun bd. 17. Uppsala: Societas Archaeologica Upsaliensis.
- Baug, Irene, Dagfinn Skre, Tom Heldal og Øystein J. Jansen. 2019. «The Beginning of the Viking Age in the West». *Journal of Maritime Archaeology* 14, 43–80.
- Berger, Frank. 1992. *Untersuchungen zu römerzeitlichen Münzfunden in Nordwestdeutschland: Studien zu Fundmünzen der Antike*, bd. 9. Berlin: Mann.
- Brink, Stefan. 2008. «People and land in Early Scandinavia». I *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and state formation in early medieval Europe*, redigert av Ildar H. Garipzanov, Patrick J. Geary og Przemyslaw Urbanczyk, 87–112. Turnhout: Brepols.
- Bursche, Aleksander. 2002. «Roman coins in Scandinavia: Some remarks from the Continental perspective». I *Drik – og du vil leve skønt*, redigert av J. Pind, 69–78. Copenhagen: Nationalmuseet.
- Bursche, Aleksander. 2011. *Die Münzen*. Illerup Ådal, bd. 14. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Church, Alfred John, William Jackson Brodrigg og Moses Hadas. 1942. *The complete works of Tacitus*. New York: Modern Library.
- Duncan-Jones, Richard. 1994. *Money and Government in the Roman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Enright, Michael J. 1996. *Lady with a Mead Cup. Ritual, Prophecy and Lordship in the European warband from La Tène to the Viking Age*. Dublin: Four Courts Press.
- Flecker, Manuel. 2015. «'So sollst Du erfahren, wo ich das Gastmahl bereite [...]': Zur Trinkkultur in augusteischen Militärlagern im römischen Germanien». I *Vom Trinken und Bechern: Das antike Gelage im Umbruch*, redigert av Jens-Arne Dickmann og Alexander Heinemann, 100–114. Freiburg: Archäologische Sammlung der Universität Freiburg.
- Green, Dennis Howard. 1998. *Language and history in the early Germanic world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Greif, Avner. 1994. «Cultural Beliefs and the Organization of Society. A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies». *Journal of Political Economy* 102 (5), 912–950.
- Greif, Avner. 2008. «Coercion and Exchange: How did Markets Evolve?». Lest 08.05.2023. <http://ssrn.com/abstract=1304204>
- Gräslund, Bo. 2018. *Beowulfkvädet: Den nordiska bakgrunden*. Uppsala: Gustav Adolfs Akademien.
- Hauken, Åsa Dahlin. 2005. *The Westland cauldrons in Norway*. AmS-Skrifter 19. Stavanger: Arkeologisk museum.
- Hedeager, Lotte. 1992. *Danmarks jernalder: mellem stamme og stat*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Heinertz, Nils Otto. 1925. «Herr und her». *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 62 (1–2), 97–104.
- Hennius, Andreas. 2021. *Outlanders? Resource colonisation, raw material exploitation and networks in Middle Iron Age Sweden*. Doktorgradsavhandling. Uppsala: Uppsala universitet.
- Herschend, Frands. 1993. «The Origin of the Hall in Southern Scandinavia». *Tor* 25: 175–200.
- Herschend, Frands. 2009. *The Early Iron Age in South Scandinavia. Social order in settlement and landscape*. Uppsala: Societas.
- Herteig, Asbjørn E. 1955. *Bidrag til jernalderens busefningshistorie på Toten*. Oslo: Det Norske Videnskapsakademi.
- Horsnæs, Helle W. 2010a. *Crossing Boundaries: An Analysis of Roman Coins in Danish Context. Finds from Sealand, Funen and Jutland. Studies in archaeology and history*, bd. 1. København: Det danske Nationalmuseet.
- Horsnæs, Helle W. 2010b. «Roman coins from Bornholm - a preliminary overview». I *Worlds apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age*, redigert av Ulla Lund Hansen og Anna Bitner-Wróblewska, 433–447. København: Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab.
- Ilkjær, Jørgen. 1990. *Die Lanzen und Speere. Textband*, Illerup Ådal bd. 1. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Ilkjær, Jørgen. 1994. *Mosefundenes kronologi og proveniens*, Illerup Ådal små skrifter bd. 2. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab.
- Ilkjær, Jørgen. 2000. *Illerup Ådal - et arkæologisk tryllespejl*. Moesgård: Jysk Arkæologisk Selskab.
- Ilkjær, Jørgen. 2003. «Danske krigsbytteofringer». I *Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium*, redigert av Lars Jørgensen, Birger Storgaard og Lone G. Thomsen, 44–64. København: Nationalmuseet.
- Iversen, Frode. 2020. «Between Tribe and Kingdom. People, Land, and Law in Scandza AD 500–1350». I *Rulership in 1st to 4th century Scandinavia: Royal graves and sites at Avalsnes and beyond*, redigert av Dagfinn Skre, 245–304. Berlin: De Gruyter.
- Jennison, George. 1922. «Polar Bears at Rome. Calpurnius Siculus, Ecl. VII. 65–6». *Classical Review* 36 (3–4), 73.

- Jennison, George. 1937. *Animals for Show and Pleasure in Ancient Rome*. Pennsylvania, PA: University of Pennsylvania Press.
- Jesch, Judith. 2001. *Ships and Men in the Late Viking Age. The Vocabulary of Runic Inscriptions and Skaldic Verse*. Woodbridge: Boydell Press.
- Jørgensen, Lars. 2010. «Gudme–Lundeborg on Funen as a model for northern Europe?» I *The Gudme/Gudbem Phenomenon*, redigert av Oliver Grimm og Alexandra Pesch, 77–89. Schleswig: ZBSA.
- Komoróczy, Balázs, Ján Rajtár, Marek Vlach og Claus-Michael Hüssen. 2020. «A companion to the archaeological sources of Roman military interventions into the Germanic territory north of the Danube during the Marcomannic Wars». I *Marcomannic Wars and Antonine Plague. Selected essays on two disasters that shook the Roman World*, redigert av Michael Erdrich, Balázs Komoróczy, Paweł Madejski og Marek Vlach, 173–254. Brno, Lublin: Czech Academy of Sciences, Institute of Archaeology.
- Kristensen, Anne K. G. 1983. *Tacitus' germanische Gefolgschaft*. Historisk-filosofiske meddelelser 50, del 5. København: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.
- Kuhn, Hans. 1956. «Die Grenzen der germanischen Gefolgschaft». *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 73, 1–83.
- Landolt, Christoph. 1998. «Gefolgschaft. Sprachliges». I *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 10, 533–536. Berlin: De Gruyter.
- Le Bohec, Yann. 1994. *The Imperial Roman Army*. London: B.T. Batsford.
- Lind, Lennart. 2018. *Imitations of Roman Denarii found in Sweden*. Roman Denarii. Hoards and Stray Finds in Sweden, bd. 1. Stockholm: Stockholm Numismatic Institute.
- Lindow, John. 1976. *Comitatus, Individual and Honor. Studies in North Germanic Institutional Vocabulary*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Magnusson, Gert. 2020. «The iron industry of Viking times: Key to the modernisation of the Nordic countries?» I *Iron and the Transformation of Society: Reflexion of Viking Age Metallurgy*, redigert av Catarina Karlsson og Gert Magnusson, 11–68. Stockholm: Jernkontoret.
- Maxfield, Valerie A. 1981. *The Military Decorations of the Roman Army*. London: Batsford.
- Ménard, Claude og Mary M. Shirley (red.). 2005. *Handbook of New Institutional Economics*. Heidelberg: Springer.
- Nilsen, Gørill. 2016. «Marine Mammal Train Oil Production Methods: Experimental Reconstructions of Norwegian Iron Age Slab-Lined Pits». *Journal of Maritime Archaeology* 11 (2), 197–217.
- North, Douglass C. 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Näsman, Ulf. 1990. «Om fjärrhandel i Sydskandinaviens yngre järnålder». *Hikuin* 16, 89–118.
- Nørgård Jørgensen, Anne. 2009. «Danish naval complexes in the Late Iron Age and Viking Age: The Gudsø Vig barrage in perspective». I *The Martial Society: Aspects of Warriors, Fortifications and Social Change in Scandinavia*, redigert av Lena Holmquist Olausson og Michael Olausson, 79–92. Stockholm: Stockholms Universitet.
- Olausson, Michael. 2011. «Inledning: Runsa och andra befästa höjdbosättningar i östra Mellansverige». I *Runnbusa: Bosättningen på berget med de många husen*, redigert av Michael Olausson, 11–27. Stockholm: Archaeologica.
- von Petrikovits, Harald. 1975. *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipszeit*. Avhandling. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Rausing, Gad. 1987. «Barbarian Mercenaries or Roman Citizens?» *Fornvännen* 82, 126–131.
- Rau, Andreas. 2010. *Nydam Mose: Die personengebundenen Gegenstände*, bd. 1–2. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Ringstad, Bjørn. 1992. «Økonomiske og politiske sentra på Vestlandet ca 400–1000 e. Kr.». I *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca 400–1000 e. Kr. Åkerseminaret, Hamar 1990*, redigert av Egil Mikkelsen og Jan Henning Larsen, Universitetets Oldsaksamlings skrifter, Ny rekke 13, 120–130. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Shetelig, Haakon. 1920. «Et norsk folkevandringsrike». *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*, 47–48.
- Skre, Dagfinn. 2017a. «Viking-Age Economic Transformations: The West-Scandinavian Case». I *Viking Age Transformations: Trade, Craft and Resources in Western Scandinavia*, redigert av Zanette Tsigaridas Glørstad og Kjetil Loftsgarden, 1–27. Oxford: Routledge.
- Skre, Dagfinn. 2017b. «Aristocratic Presence along the Karlsund Strait 2000 BC–AD 1368». I *Avaldsnes: A Sea-Kings' Manor in First-Millennium Western Scandinavia*, redigert av Dagfinn Skre, 749–764. Berlin: De Gruyter.
- Skre, Dagfinn (red.). 2017c. *Avaldsnes: A Sea-Kings' Manor in First-Millennium Western Scandinavia*. Berlin: De Gruyter.

- Skre, Dagfinn. 2017d. «The Raised Stones». I *Avaldsnes: A Sea-Kings' Manor in First-Millennium Western Scandinavia*, redigert av Dagfinn Skre, 639–664. Berlin: De Gruyter.
- Skre, Dagfinn. 2017e. «Sea Kings on the Norðvegr». I *Avaldsnes: A Sea-Kings' Manor in First-Millennium Western Scandinavia*, redigert av Dagfinn Skre, 781–799. Berlin: De Gruyter.
- Skre, Dagfinn. (red.) 2020. *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia. Royal graves and sites at Avaldsnes and beyond*. Berlin: De Gruyter.
- Skre, Dagfinn. in prep. *The northern routes to kingship. A history of Skandinavia AD 180–550*. Abingdon: Routledge.
- Skaare, Kolbjørn. 1976. *Coins and Coinage in Viking-Age Norway*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Southern, Pat og Karen Ramsey Dixon. 2012. *The Late Roman Army*. New Haven, CA: Yale University Press.
- Speidel, Michael Alexander. 1975. «The rise of ethnic units in the Roman imperial army». I *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, redigert av Hildegard Temporini og Wolfgang Haase, 202–231. Berlin: De Gruyter.
- Speidel, Michael Alexander. 1987. «The rise of the mercenaries in the third century». *Tyche* 2, 191–201.
- Speidel, Michael Alexander. 1992. «Roman Army Pay Scales». *Journal of Roman Studies* 82, 87–106.
- Speidel, Michael Alexander. 2014. «Roman army pay scales revisited: responses and answers». I *De l'or pour les braves! Soldes, armées et circulation monétaire dans le monde romain*, redigert av M. Reddé, 53–62. Bordeaux: Ausonius.
- Stickler, Timo. 2007. «The Foederati». I *A Companion to the Roman army*, redigert av Paul Erdkamp, 495–514. Malden, MA: Blackwell.
- Strobel, Karl. 2007. «Strategy and Army Structure between Septimius Severus and Constantine the Great». I *A Companion to the Roman army*, redigert av Paul Erdkamp, 267–285. Malden, MA: Blackwell.
- Stylegar, Frans-Arne H. 2008. «'... an ornament in peace and a defence in war': Late Roman weapon graves and military organisation i Eastern Norway». I *Facets of archeology: Essays in honour of Lotte Hedeager on her 60th birthday*, redigert av Konstantinos Chilidis, Julie Lund og Christopher Prescott, 243–262. Oslo: Unipub.
- Stylegar, Frans-Arne H. 2011. «Weapon graves in Iron Age Norway (1–550 AD)». I *Inter Ambo Maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*, redigert av Frans-Arne H. Stylegar og Igor Khrapunov, 217–235. Simferopol: Dolya.
- Stylegar, Frans-Arne H. og Håkon Reiersen. 2017. «The Flaghaug Burials». I *Avaldsnes: A Sea-Kings' Manor in First-Millennium Western Scandinavia*, redigert av Dagfinn Skre, 551–638. Berlin: De Gruyter.
- Svennung, Josef. 1967. *Jordanes und Scandia: Kritisch-exegetische Studien*. Stockholm: Almqvist og Wiksell.
- Sørensen, Palle Østergaard. 2022. *Gudme: Iron Age Settlement and Central Halls*. Oxford: Oxbow.
- Thomsen, Per O. 1994. «Lunderborg: An early port of Trade in south-east Funen». I *The Archaeology of Gudme and Lundeberg*, redigert av P. O. Nielsen, Klavs Randsborg og Henrik Thrane, 23–29. København: Akademisk forlag.
- Vai, Stefania, Andrea Brunelli, Alessandra Modi, Francesca Tassi, Chiara Vergata, Elena Pilli, Martina Lari et al. 2019. «A genetic perspective on Longobard-Era migrations». *European Journal of Human Genetics* 27, 647–656.
- Webster, Graham. 1998. *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D.* Norman, OK: University of Oklahoma Press.
- Ystgaard, Ingrid. 2014. *Krigens praksis. Organisert voldsbruk og materiell kultur i Midt-Norge ca. 100-900 e.Kr.* Doktorgradsavhandling. Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- Ögren, Anders, Charlotte Hedenstierna-Jonson, John Ljungkvist, Ben Raffield og Neil Price. 2022. «New institutional economics in Viking studies: Visualising immaterial culture». *Archaeological Dialogues* 29 (2), 1–16.
- Østmo, Einar. 2020. «The History of the Norðvegr 2000 BC–1000 AD». I *Rulership in 1st to 14th Century Scandinavia: Royal graves and sites at Avaldsnes and beyond*, redigert av Dagfinn Skre, 3–65. Berlin: De Gruyter.
- Østmo, Mari og Egil Lindhart Bauer. 2017. «The Prehistoric Settlement and Buildings». I *Avaldsnes: A Sea-Kings' Manor in First-Millennium Western Scandinavia*, redigert av Dagfinn Skre, 103–135. Berlin: De Gruyter.

NORGE: LEDENS LANGE HISTORIE

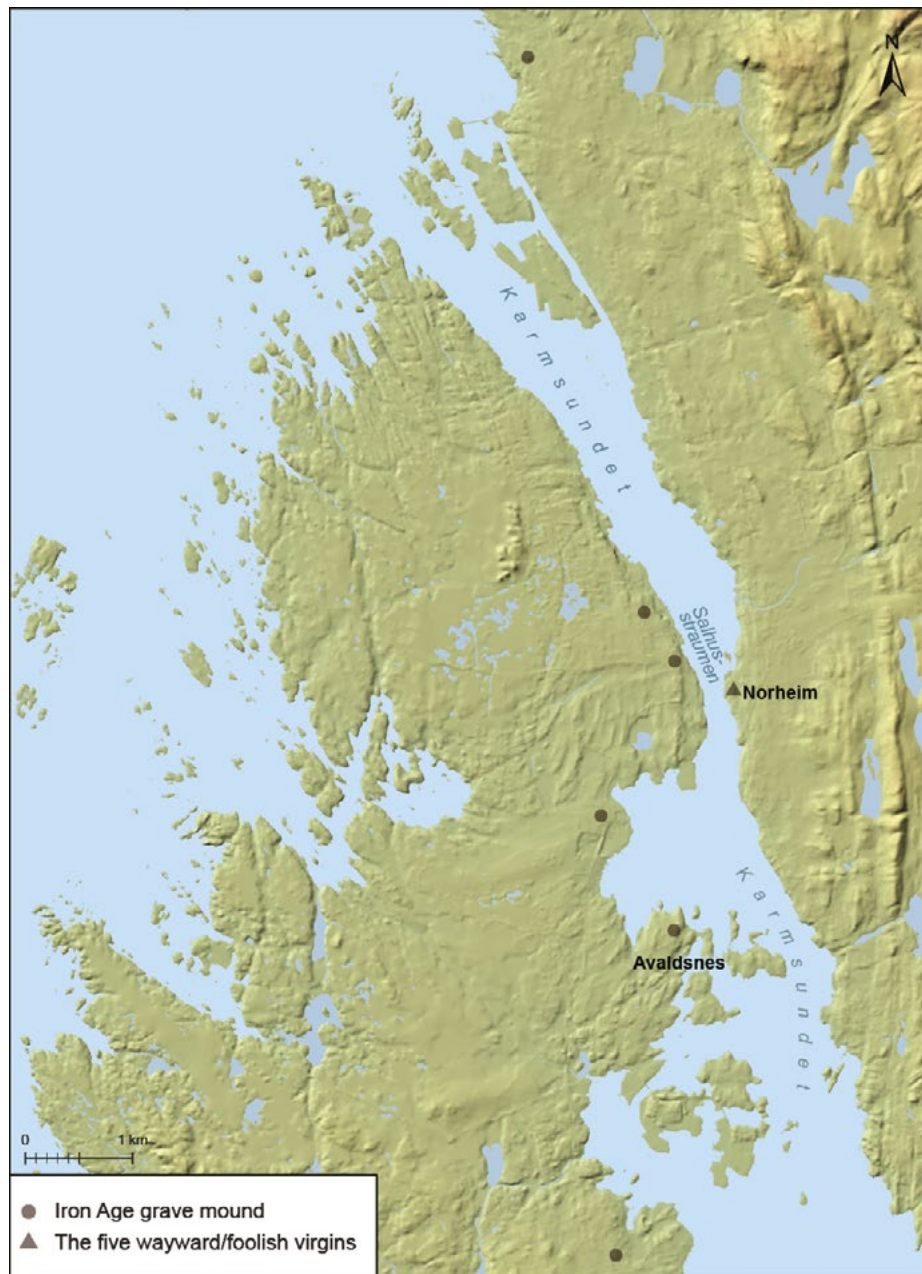
EINAR ØSTMO

Det er vel kjent at Navnet *Norge* går tilbake på et gammelt *Noregr*, som skal bety «Nordveien», veien mot nord, og referere til den lange skipsleden langs norskekysten. Men selv en slik alminnelig godtatt «sannhet», ja kanskje nettopp den, åpner opp for mange spørsmål av kulturhistorisk art (Østmo 2020). Først og fremst: Er det nå så sikkert at navnet opprinnelig hadde den betydningen som den nettopp nevnte? Og enten det er slik eller ikke: Hvor gammelt er navnet? Hvordan har det oppstått? Dette er spørsmål som har fått ny aktualitet de seneste årene, og som er blitt stilt på ny av flere forfattere. Her blir de behandlet i oversiktlig form med hensyn til de nyeste synspunktene på området.

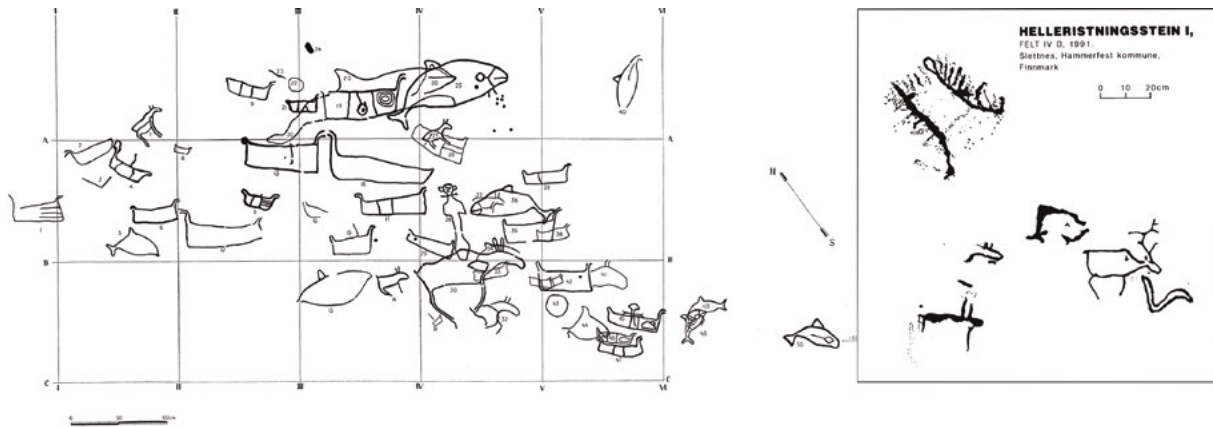
Nå ble det allerede for snart to hundre år siden hevdet at navnet Norge like gjerne kunne komme av *Nór-vegr*, der forleddet med den lange vokalen ikke gjelder himmelretningen, men det gamle ordet *nor*, som fremdeles finnes på norsk i betydningen «trangt sund». I senere år er denne forklaringen blitt brakt frem i lyset igjen av Klaus Myrvoll (2011), som i den anledning har fått støtte fra flere, om ikke riktig alle hold. Men etter dette skulle altså navnet, iallfall opprinnelig, bety noe slikt som «sundveien».

Det sundet det i så fall refereres til, kunne muligens tenkes å være sjøveien, leden langs norskekysten, og i så fall blir jo den kulturhistoriske forklaringen av navnet den samme, enten det betyr det ene eller det andre. Men det er vanskelig å finne eksempler på at ordet *nor* er brukt i en så vidtrekkelige betydning, skjønt man muligens kunne nevne *Nørvasund*, det norrøne navnet på Gibraltarstredet. Like tenkelig er det likevel kanskje at navnet opprinnelig har gjeldt et bestemt sund som ble oppfattet som særlig viktig. Nå er det jo mange steder å ta av langs norskekysten som kunne passe, men neppe noen bedre enn Karmsundet, eventuelt mer spesielt sundets trangeste del, Salhusstraumen (figur 1).

At navnet med tiden kom til å betegne hele kysten og hele landet, er jo noe vi vet, og spørsmålene om når, hvor og hvordan står der like godt. Vi kan begynne med å tenke oss at navnet har gjennomgått en utvikling som i grove trekk har foregått i tre faser, perioder eller avsnitt. Først var det ikke noe navn i det hele tatt, bare en betegnelse på en sjøvei – veien gjennom sundet. Ganske snart festet betegnelsen seg og ble slik til et virkelig navn, et egennavn eller proprium, som etter hvert kom til å betegne hele leden langs norskekysten. Med tiden

Figur 1. Karmsundet med Salhusstraumen og minnesmerker fra jernalderen. Kartet er tegnet av Ingvild Tinglum Bøckman ved Kulturhistorisk museum.

Figur 2. Helleristninger med bilder av steinalderbåter fra Evenhus, Frosta, Trøndelag (t.v.) og Melkøya, Hammerfest (t.h.) etter Gjessing (1936, plansje LXXVII) og Hesjedal (1993, figur 69).

kom dette navnet så til å gjelde ikke bare leden, men landet langs og innenfor leden.

Det er rimelig at navnet er oppstått i et sjøfartsmiljø, blant folk som faktisk kunne ha bruk for navn på leden, og på de mange stedene som hadde betydning for å finne trygt frem langs den. Man må vel tro at sjøtrafikk langs leden har eksistert så lenge det har bodd mennesker her i landet (Christensen 2022). Allerede de første mennesker vi har spor etter, og det fra sør til nord, omkring 8500 f.Kr., hadde nok båter og brukte dem til å ta seg frem nordover og til den fangsten og det fisket de levde av. Men selv om ekspansjonen nordover ser ut til å ha gått temmelig raskt for seg, er det vel mest trolig at trafikken i de eldste tider til enhver tid og på ethvert sted først og fremst hadde lokal karakter. Det ser vi kanskje best av at lokale råstoffer overalt ble tatt i bruk til fremstilling av våpen og redskaper; det er bare i sør flinten dominerer. Enkelte saker har nok kommet langveisfra allerede i steinalderen. Især kan man tenke på smykker og andre saker av rav, men slike ting kan godt tenkes å ha gått fra hånd til hånd nordover; verdien har vel bare økt for hver ny transaksjon.

Gjennom det meste av steinalderen kan det se ut til at trafikken langs leden beholdt et slikt lokalt preg. De farkostene som ble brukt, har vi bare spredte spor etter, først og fremst i form av bilder på helleristninger samt den parallellen som de mesolittiske stokkebåtene som er funnet i Danmark, utgjør. Hva slags båter som er avbildet på de eldste helleristningene, som ved Evenhus på Frosta og på Melkøya ved Hammerfest (figur 2), er omdiskutert, men mange vil vel fremdeles være enig i Gutorm Gjessings tanke om at det helst har vært skinnbåter; Gjessings sammenligning med inuittenes *umiak* er fremdeles relevant (Gjessing 1936).

Uansett skjedde det iallfall noe nytt ved overgangen til den sørskandinaviske steinalderens slutfase, senneolittisk tid, ca. 2400 f.Kr. Heller ikke nå har vi noen bevarte båter å vise frem, og vi har bare få og på ulikt vis usikre bilder fra akkurat denne tiden. Men utbredelsen i Norge av de første flintdolkene og andre flateretusjerte flintsaker taler likevel sitt tydelige språk (figur 3). Disse sakene ble med stor sikkerhet fremstilt i Sør-Skandinavia, fortrinnsvis i Limfjordsområdet på Jylland, senere kanskje lenger sørøst i Danmark (Lomborg 1973).

Figur 3. Funn av dolker av flint av Lomborgs type I i Norge. Kartet er tegnet av Ingvild Tinglum Bøckman ved Kulturhistorisk museum.

Figur 4. Helleristning fra bronsealderen av en båt som padles, på Kalnes, Sarpsborg, Østfold. Foto: J. Kile-Vesik, Viken fylkeskommune.

I klar motsetning til de eldre, likeledes importerte øksene fra yngre steinalder som mest finnes på Østlandet, er dolkene og samtidige funn svært tydelig konsentrert på Sør-Vestlandet og nordover på Vestlandet med en ny, om ikke fullt så sterk konsentrasjon på Møre og spredte funn videre nordover helt til Helgeland. Allerede Worsaae mente i 1869 at dette måtte bety at sakene var kommet sjøveien fra Jylland, og denne konklusjonen står enda sterkere i dag, da vi har flere iakttagelser å støtte oss på (Worsaae 1869). Især er det utbredelsen av en spesiell type pilspisser, de flateretusjerte med mot-haker og tange, som er påfallende; de finnes nesten bare på Lista og på Jæren (Østmo 2005). Men da må denne sjøveien ha vært en nyhet på den tiden. De forbindelsene som utvilsomt har eksistert tidli-

gere, har nok fulgt kysten oppover langs Halland og Båhuslen og videre kysten rundt; folk har nok nødig og sjelden beveget seg utenfor synsvidde fra land.

På overgangen til senneolittisk tid endret dette seg, og det fortsatte inn i bronsealderen. Den tidens karakteristiske gravrøyser finnes på øyer og åstopper langs hele kysten, helt nord til Nordland. Sjøferder over åpent hav, som Skagerak, og oppover langs norskekysten forbi dens mange farlige strekninger må ha blitt mye vanligere. Bronsealderens farkoster kjenner vi jo først og fremst i form av titusenvis av helleristningsbilder samt bilder på bronsegjenstander. Det har vært en langvarig diskusjon om hva slags båter som er avbildet, ja enkelte har til og med trukket i tvil at det er snakk om båter i det hele tatt. De har heller pekt på sleder eller,

som Mats P. Malmer i sin tid foreslo, at det kunne være snakk om bilder av bilder; at helleristningene gjengir billedtepper (Malmer 1981). Med de geografiske forholdene i Norden, der sjøtrafikken har vært den opplagte løsningen på kommunikasjonsbehov til alle tider, og med de tusenvis av tross alt nokså varierte bilder, er det nok likevel ikke lenger tvil om at helleristningsfigurene avbilder virkelige båter, slike som bronsealderens mennesker brukte og hadde for øye hver dag, om enn fremstilt i et formspråk som kan virke fremmedartet på oss.

Diskusjonen har ellers særlig gjeldt båtens konstruksjon, det vil si om det har vært snakk om båter av skinn eller fartøyer av planker. Det synes i dag stort sett å være enighet om at det må ha dreiet seg om plankebyggede båter, der den bevarte Hjortspringbåten fra Als fra 4. århundre f.Kr. regnes som et karakteristisk, om enn noe sent eksempel. Det må i hovedsak være slike båter som er avbildet på bronsealderistningene, og det ligger nær å anta at åpningen av sjøveien over Skagerak og nordover norskekysten omkring 2400 f.Kr. hadde som en av sine forutsetninger konstruksjonen, ja oppfinnelsen av den plankebyggede nordiske båten. Samfunnsforholdene på den tiden var etter alt å dømme i sterk utvikling og endring, idet en helt ny kultur, kalt klokkebegerkulturen, var i ferd med å etablere seg, så det kan ha vært mange årsaker til denne plutselige ekspansjonen over havet nordover. Men én ting som bør tas i betraktning, er at tilgang på bedre redskaper i form av metalløkser må ha gjort produksjonen av planker enklere.

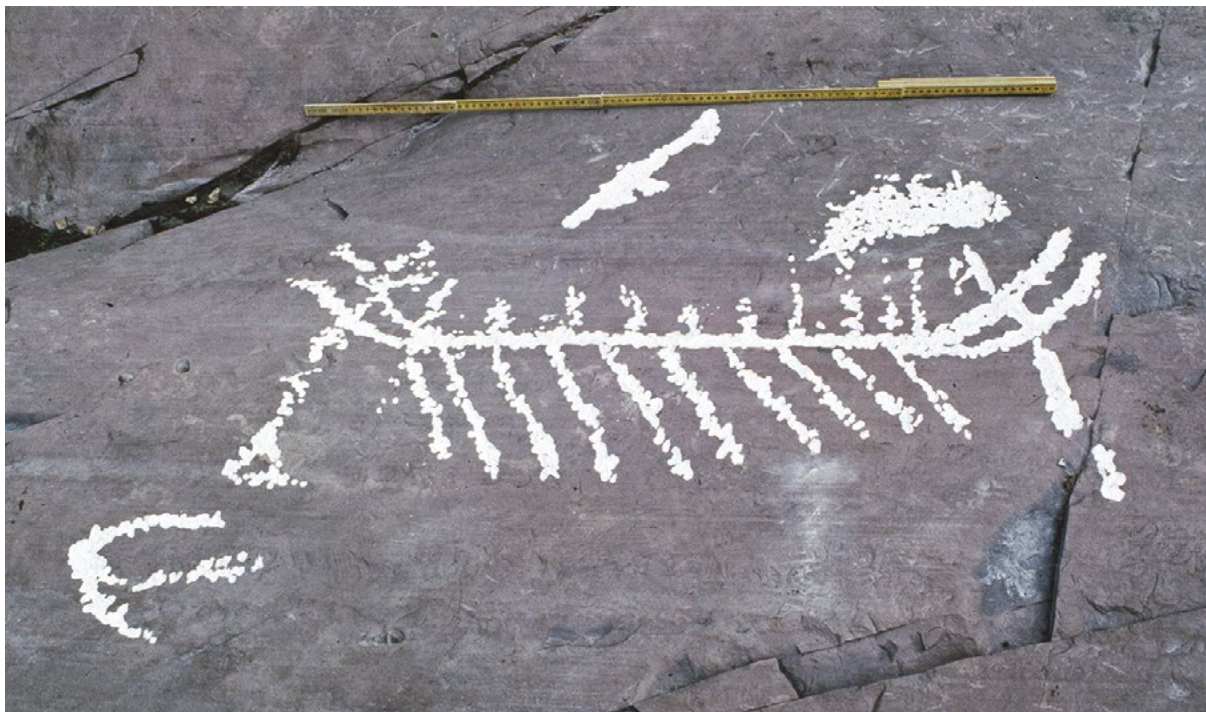
Disse båtene ble drevet fremover ved padling, som det tydelig fremgår av de helleristningene som har såpass med detaljer at man kan si noe om saken (figur 4). Praktiske forsøk med en kopi – eller rekonstruksjon – av Hjortspringbåten gir grunnlag for å si at en tur over Skagerak kunne gjøres på en lang dag. Helst en sommerdag, da det gjennom hele

oldtiden var den varme årstiden som var sesongen for sjøferder, i Norden som i Middelhavet.

I førromersk jernalder eller kanskje litt tidligere skjedde en ny endring i den nordiske sjøfarten, da man gikk over fra den padlingen man alltid hadde holdt på med, til å *ro* båtene. De eldste antydningene om denne nyheten er noen funn av det som er oppfattet som roårer i Nord-Norge (Wickler 2019), og av noen få helleristningsbilder av båter som tydeligvis blir rodd, især en figur på Dalbo ved Dælivanet i Bærum like vest for Oslo (figur 5). Dateringen av denne figuren er nødvendigvis usikker, men en vurdering av de forskjellige, særlig typologiske forholdene som kan ha betydning, tilsier en datering nokså sent i førromersk jernalder (Østmo 1992). Ved siden av et par usikre svenske forekomster er denne figuren nær det eneste kjente eksemplet på at en båt med skrog à la Hjortspringbåten blir drevet frem ved roing. Wickler (2019) antyder at årene på denne figuren kan ha blitt føyet til senere enn huggingen av skroget, men dette må vel betraktes som en ren *ad hoc*-forklaring og bør slik sett tillegges liten argumentasjonskraft. Argumentet om at Hjortspringbåtens skrog var for smalt til å kunne ros, virker heller ikke så overbevisende. Det er jo heller ikke sikkert at den båten Dalbo-ristningens kunstner hadde i tankene, var like smal; figuren er sett fra siden, som vanlig er for helleristningsbåter, og skrogets bredde har vi ingen holdepunkter for å bestemme.

Med de lengre årene og den større kraften som kunne legges i åretakene – ikke minst på grunn av keipene, som var en regulær oppfinnelse – kunne båtene nå bygges med større fribord, og det ble i det hele tatt etablert et grunnlag for å bygge større båter, skip, mer sjødyktige enn før og med adskillig lengre rekkevidde. Etter et par–tre hundre år var båtene blitt på størrelse med Nydambåten. Slike båter var det vel som ble brukt av anglerne og sakserne da de invaderte England på 400-tallet, og

Figur 5. Helleristning av roskip fra tidlig jernalder på Dalbo, Bærum, Akershus. Foto: Einar Østmo.

det finnes tegn fra samme tid på at det ble skapt mer regulær kontakt over Nordsjøen mellom De britiske øyer og Skandinavia – eller Norge (Bakka 1971; Hines 1993).

Det neste avgjørende trinnet i utviklingen av skipsbyggingskunsten og sjøfarten i Norden var utvilsomt innføringen av seilet. Akkurat når det skjedde, er litt usikkert. Det eldste *bevarte* seilskipet er Osebergskipet, men både språklige forhold (runeinnskriften på Eggjasteinen, se Grønvik 1985) og enkelte avbildninger på gotlandske billedsteiner kan tyde på at seilskip fantes allerede på 500–600-tallet. Det er ingen tvil om at vikingskipene var en viktig, ja helt avgjørende forutsetning for den kraftige ekspansjonen som fulgte på 800-, 900- og 1000-tallet. De var sin tids helt overlegne fartøyer i Europa til transport av varer, mennesker og ikke minst krigere, raske som de var, i tillegg til

at de var lett manøvreringsbare, gruntgående og i det hele tatt sjødyktige. Nordboernes aksjonsradius ble nå utvidet til å omfatte hele Europa i nord, sør, øst og vest, inn i Middelhavet og over Nord-Atlanteren til Island, Grønland og Vinland.

Alle disse farkostene, fra steinalderens padlekanoer til de rodde jernalderskipene og vikingtidens seilskip, ble brukt i trafikken langs leden (figur 6). Det var trafikk som, som sagt, helst foregikk om sommeren, men som likevel nok kunne være et farefullt foretagende. Norskekysten har mange farer som har skaffet den et tvilsomt rykte blant sjøfarere. Riktignok kan trafikken over lange strekninger foregå innenskjærs og dermed til en viss grad i ly for selve storhavet, men det er ikke tilfelle overalt. Det er flere, til dels lange strekninger uten noen slik beskyttelse, og som derfor alltid har vært ansett som særlig farefulle. Uten å gjøre krav på fullstendighet

Figur 6. Leden langs norskekysten med navn på øyer og fjell som kan ha vært sjømerker. Kartet er tegnet av Ingvild Tinglum Bøckman ved Kulturhistorisk museum.

kan vi nevne kysten av Jæren, videre Sletta nord for Karmøy, Ryggsteinhavet, Stad, Hustadvika og Folla, og vi kan ta med Moskenesstraumen, den beryktede malstrømmen sør for Lofoten.

I eldre tid var det dessuten adskillige andre farer å se opp for, etter bevarte skrifter å dømme. *Historia Norwegie* fra 1100-tallet har følgende skremmende beskrivelse av forholdene:

For her bor svære sjøhyrer av mange slag, som vil knuse de stolteste skip til pinneved og sluke mannskapet; noen av dem vil drukne. Enøyde, svært grusomme hvalrosser finnes der, som skjærer furer gjennom havdypene, med flyvende maner. Der finnes også hvalen og hafstramben, en enorm skapning, men uten hale eller hode, som bare dumper opp og ned som en tømmerstokk og som bare viser seg for å spå farer for sjøfolk. Der kan man også se hafguva og hafkitta, de største av havmonstre, og talløse andre av samme slag.¹

For å finne vei forbi slike og mange andre farer kreves kunnskap. Kunnskap vil i denne sammenhengen først og fremst si erfaring, personlig og overlevert fra tidligere sjøfarere. I løpet av generasjoner av sjøfolk over mange, ja hundrevis av år må det ha blitt bygget opp omfattende kunnskap om kystens virkelige farer – ikke bare om de mer eller mindre innbilte, som imidlertid nok også har gjort sitt til å inngyte respekt for de farvannene

det var snakk om. Minner om denne oppsamlede kunnskapen setter ennå sitt preg på de farvannsbeskrivelsene som finnes i *Den norske los (DNL)*, flerbindsverket som utgis av Kartverket og nå etter hvert i digital form. Men tidligere tiders erfaringer finnes også igjen i stedsnavn, fremfor alt i navn på slike steder langs kysten som kunne brukes til sjømerker for veiledning av de sjøfarende. Det er navn på fjell og øyer, sund og fjorder og hele havstrekninger. En oversikt over aktuelle navn langs norskekysten er laget av Oddvar Nes (1987), i og for seg uten at den gjør krav på noen slags fullstendighet. De navnene som nevnes, regnet sørfra, er: *Bokn*, Karmøy, Bømlo (*Siggjø*), Stord, Borgundøya, Huglo, Stolmen, Hufto, Reksteren, Sotra, Strøno, Herdla, Radøy, Solund, *Alden*, Stauren, Aralden, Flora, *Kinn*, Reksta, *Batalden*, Hovden, *Stad*, Frøya, Runde, *Lepsøya*, Valderøya, *Smøla*, Storfosna, Tarva, Hardeidlandet, Froan, *Torget*, *Dønna*, Hugla, *Tomma*, Aldra, *Hestmona*, *Træna* og *Kunna*. Fjorten av disse navnene (kursivert) er fremdeles omtalt som sjømerker i den nyeste utgaven av *DNL*. Felles for dem er dels at navnenes betydning legger vekt på nettopp slike karakteristiske trekk ved de stedene det gjelder, som kunne gjøre dem egnet til sjømerker, det vil si iøynefallende trekk som er kjennetegnet ved sammenligning med noe velkjent, som bestemte dyr (for eksempel *Hestmona*, som har navn etter manen på en hest) eller andre påfallende trekk (som *Torget*, trolig og treffende nok av et gammel ord for et øye). Og dels er det navnenes alder, som i alle disse tilfellene utvilsomt er høy; i de fleste må man i hvert fall tilbake til urnordisk tid og ofte enda lenger, til urgermansk tid, for å finne opprinnelsen. I det siste tilfellet går navnene helt tilbake til bronsealderen, hvis ikke enda lenger (Bjorvand og Lindeman 2019).

De tre fasene som her er antydning for utviklingen av navnet Norge, kan godt være de samme som vi finner igjen i de tre nevnte fasene av skipsbygging:

1 «Ibi etiam cete grandia diuersi generis fortissimas naues confringentia, nautas diglutiunt, quosdam submergunt. Ibi equini ceti monoculi iubis diffusis profunda pelagi sulcantes ferocissimi reperiuntur. Illic pistris, illic hafstrambus, maxima bellua, sed sine cauda et capite solum susum et iusum dissiliendo ueluti truncus, non nisi nautarum pericula prefiguret, apparet. Illic hafguua et hafkitta, pre cunctis marinis monstribus maxima, et cetera huiuscemodi infinita reperiuntur.» (Ekrem og Mortensen 2003: 556–557).

padlede, rodde og seilte båter. Hvis vi ser riktig stort på forhistoriens løp i Norge og Norden, kan vi også peke på tre nokså tydelige tider da etablerte og ganske aristokratiske kulturforhold rådet. Disse er først bronsealderen, kanskje særlig eldre bronsealder, dernest den senere delen av eldre jernalder, spesielt folkevandringstiden, samt vikingtiden. I disse tre periodene fantes en viss rikdom som ga seg til kjenne i mange former: bruk av importert metall, høyt utviklet kunsthåndverk og et utviklet militærvesen, for kort å nevne noen.

Disse blomstrende periodene kan se ut til å ha vært adskilt av tider som gir et fattigere inntrykk. Det gjelder til en viss grad yngre bronsealder, men især førromersk jernalder, og det gjelder merovingertiden, kanskje allerede slutten av folkevandringstiden. Den siste av disse tidene er jo i senere år av mange satt i sammenheng med naturkatastrofer, der både vulkanutbrudd med påfølgende klimaforverring og epidemier har vært nevnt, med 536 som et avgjørende år. Tidligere har det vært fremsatt lignende forklaringer på den tilsynelatende tilbakegangen for kulturen i førromersk jernalder. At det på den tiden ble et kjøligere klima, står vel ved lag fremdeles, skjønt prosessen kanskje

var mer langtrukken enn man tidligere tenkte seg. At det var epidemier på den tiden også, er for så vidt belagt i historiske kilder fra Hellas, uten at vi strengt tatt vet sikkert om de også spredte seg til Nord-Europa. Men alt i alt kan det se ut til at begge de to tilbakegangsperiodene hang sammen med demografiske kriser.

I slike tider blir både fattig og rik rammet. Men det som er mest påfallende i de arkeologiske funnene, slik de foreligger, er at den etablerte kulturen, med våpenteknologi, kunst og utstrakt bruk av edelmetaller og importsaker, fikk seg en knekk. I begge tilfeller tok det flere hundre år før kulturen så å si var på fote igjen, og da i nye former på alle områder.

Det nye kunne nok være hentet utenfra, slik vi ser det i både romertid og vikingtid. Men mye var også av hjemlig tilvirkning. Det kan til og med se ut til at tilbakegangen eller forfallet i den eldre, etablerte kulturen har skapt rom for nyskaping på alle områder. Kanskje gjaldt det også på nettopp de områdene av tilværelsen som har vært berørt her: skipsbyggingen og likeledes utviklingen av navnet Norge?

LITTERATUR

- Bakka, Egil. 1971. *Scandinavian trade relations with the British Isles in pre-viking times*. Early Medieval Studies 3. Antikvariskt Arkiv 40. Kungl. Vitterhets Historie och Antiquitetens Akademien, Stockholm.
- Bjorvand, Harald og Lindeman, Fredrik Otto. 2019. *Våre arveord: etymologisk ordbok*, 3. utg. Oslo: Novus, Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- Christensen, Arne Emil. 2022. *Forfedrenes farkoster: norsk skipsbyggerkunst fra de eldste tider*. Oslo: Pax.
- Gjessing, Gutorm. 1936. *Nordensfjelske ristninger og malinger av den arktiske gruppe*. Oslo: Aschehoug, Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- Grønvik, Ottar. 1985. *Runene på Eggjasteinen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hines, John. 1993. «På tvers av Nordsjøen: britiske perspektiv på Skandinaviens senere jernalder». *Universitetets Oldsaksamling: årbok 1991–1992*, 103–124. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Hesjedal, Anders. 1993. «Finnmarks eldste helleristninger?» *Ottar* 193, 24–35.
- Lomborg, Ebbe. 1973. *Die Flintdolche Dänemarks*. København: Universitetsforlaget.
- Malmer, Mats P. 1981. *A Chorological Study of North European Rock Art*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Myrvoll, Klaus Johan. 2011. «Skaldedikt som kjelda til etymologi og ljodleg vokster av norske namn». I *Etymologiens plass i navneforskningen*, redigert av Ole-Jørgen Johannessen & Tom Schmidt. Norna-rapporter 87, 105–118. Uppsala: NORNA-förlaget.
- Nes, Oddvar. 1987. «Namn og merke langs leia». I *Kystliv: onsdagskvelder i Bryggens Museum*, bd. III, 17–27. Bergen: Bryggens Museum.
- Wickler, Stephen. 2019. «Early Boats in Scandinavia: New Evidence from Early Iron Age Bog Finds in Arctic Norway». *Journal of Maritime Archaeology* 14, 183–204.
- Worsaae, J. J. A. 1869. «Om nogle norske Oldsagfund». I *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1868, 1–12.
- Østmo, Einar. 1992. *Helleristninger i et utkantstrøk: bidrag til skipshistorien fra nye jernalderristninger på Dalbo i Bærum*. Oslo: Oldsaksamlingen, Institutt for arkeologi, kunsthistorie og numismatikk, Universitetet i Oslo.
- Østmo, Einar. 2005. Over Skagerak i steinalderen: noen refleksjoner om oppfinnelsen av havgående fartøyer i Norden. I *Viking: norsk arkeologisk årbok*, Bd. LXVIII. Oslo: Norsk arkeologisk selskap.
- Østmo, Einar. 2020. The History of the Norvegr 2000 BC-1000 AD. I *Rulership in 1st to 14th Century Scandinavia. Royal graves and sites at Avalsnes and beyond*, redigert av Dagfinn Skre, Bd. 114. Berlin: Walter de Gruyter.

KVALITETSHÅNDVERK OG ELITEMILJØER

ELNA SIV KRISTOFFERSEN OG UNN PEDERSEN

Nordsjøkysten fra Agder til Sogn, som åpner opp mot De britiske øyer og kontinentet, fremstår i folkevandringstiden som et kjerneområde for håndverksprodukter av høy kvalitet. Dette kommer til uttrykk gjennom konsentrasjoner av gjenstander i edelmetall med stil I-ornamentikk, keramikk og tekstiler, som brikkevevede bånd. Gjennom den geografiske spredningen av slike gjenstander vil vi diskutere koblingen mellom denne typen håndverk og storgårder eller elitemiljøer – steder der forholdene lå til rette for utvikling av høv kvalitetsproduksjon. Koblingen blir diskutert gjennom funn som gir ulike innfallsvinkler til problemkomplekset. Dette er funn fra Jæren med både Tinghaugplataet i Klepp, et gravfunn fra Vestly og et depotfunn fra Oma, begge i Time, og et depotfunn fra Syre på Karmøys sørspiss. Vi vil vise at funnene, på hver sin måte, gir mulighet for å innsirkle håndverksmiljøer. Innledningsvis vil vi presentere premisser som er vesentlige for argumentasjonen og tolkningene.

PREMISSER OG UTGANGSPUNKT

Antropologen Øystein LaBianca diskuterer forskjellene mellom det romerske og samtidige såkalte barbariske samfunnet, som folkevandringstids-samfunnet langs Nordsjøkysten i dagens Norge kan

relateres til. Et typisk trekk ved de barbariske samfunnene er vedvarende kulturell praksis (*persistence of cultural practice* i LaBiancas ord), opprettholdt av et sett institusjoner. En av disse er gjestfrihet (*hospitality*). Med gjestfrihet fulgte besøk av fremmede, som igjen førte til utveksling av informasjon (LaBianca 1997: 151–155). Gjestfriheten skapte møtepunkter i sosialt ladede rom – som hallen på storgården – der den ærefulle gjestfriheten ble levd ut. Møter under slike omstendigheter kan godt ha inkludert lokale og fremmede håndverkere, som finsmedene fra de oppløste provinsialromerske verkstedene i de nordlige provinsene av Romerriket. Günther Haseloff (1981: 16–17) har argumentert for at det var finsmedene som brakte ny teknologi og motiver til Skandinavia tidlig på 400-tallet, håndverkere som tok til å vandre da den romerske nordgrensen ikke lenger ble opprettholdt. Riktignok vil vi heller ikke utelukke en mer indirekte utveksling av informasjon gjennom avgjørende møter mellom håndverkere og spenner laget i de provinsialromerske verkstedene.

Michael Dietlers (2010) forståelse av lokal agens i kulturelle møter er også av betydning for argumentasjonen i det følgende. Han viser hvordan lokale håndverkere er selektive i møte med andre

tradisjoner og håndverkere. Selv om befolkningen på Nordsjøkysten i Norge ser ut til å ha vært åpen for og har tatt opp nye impulser raskt, var det ikke nødvendigvis et passivt mottak, men en langt mer aktiv prosess, dersom vi følger Dietler. Den aktive prosessen indikeres gjennom måten dyrestilen utvikler seg på. I de tidligste arbeidene er de provinsialromerske motivene til stede i smykker som er funnet i det aktuelle området, men etter hvert forsvinner spiraler og andre klassiske mønstre. De lokale håndverkerne velger heller å utvikle dyrefigurene og fremstiller dem i en abstrakt og stilisert form, fjernt fra de klassiske idealene. En kan faktisk ane at de i begynnelsen har forsøkt seg på de typiske klassiske spiralmønstrene, men det er ofte feil i koblingen mellom elementene, noe som tyder på at arbeidene faktisk er utført av lokale håndverkere uten opplæring fra de provinsialromerske verkstedene.

Konkrete verksteder fra folkevandringstiden har vi foreløpig ingen spor av langs Nordsjøkysten i Sørvest-Norge, til forskjell fra i Sør- og Øst-Skandinavia, som har både plasser med omfattende spor etter metallhåndverk over lang tid, hvor Helgö står i en særstilling, og verksteder med produksjon i mer begrenset omfang (Holmqvist 1972; Hjärthner-Holdar mfl. 2002; Hjärthner-Holdar 2012; Axboe 2012). Kristoffersen (2000: 173–207) har tidligere foreslått elitemiljøer i det aktuelle området gjennom konsentrasjoner av gjenstander med dyreornamentikk i stil I. Dette er miljøer som nettopp kan ha utgjort de omtalte sosialt ladede arenaene der møter mellom håndverkere kunne forekomme. Her har det vært ressurser til stede som tillot kvalitetshåndverket å bli utført og videreutviklet: tid til å lære og produsere, underhold av fulltidsbeskjeftigelse og tilgang på edelmetall. Her ville et fellesskap av håndverkere ha kunnet inspirere hverandre og sikre kontinuitet gjennom kunnskapsoverføring (se også Lie 1952). Stedene kan ha

funget som kreative knutepunkter og innovative miljøer, og de kan dessuten ha huset en elite som kan ha tilført håndverket sosial og politisk betydning (Fredriksen mfl. 2014).

Stil I-gjenstander, særlig mange av relieffspennene, ser på grunnlag av karakteristiske sammenhenger i form og dekor ut til å være lokalt produsert (Meyer 1935: 40–84; Kristoffersen 2000: 149–171). Karakteristiske detaljer er vesentlige i slike vurderinger, elementer som ikke lett oppstår uavhengig av hverandre (Kristoffersen og Pedersen, under publisering). Fremstillingsprosessen har vært kompleks og har krevet høy grad av kunnskap om ulike materialer (Pedersen og Kristoffersen 2018, 2019). Det ser også ut til å ha vært lokal produksjon av gullbrakteater (Axboe 2004; Pesch 2007), keramikk (Kristoffersen og Magnus 2010; Fredriksen mfl. 2014) og antakelig også høykvalitetstekstiler, selv om flere analyser av farger og ull ville gitt et sikrere grunnlag for å hevde det siste. Relieffspennene, særlig de store eksemplarene av høy teknisk og kunstnerisk kvalitet, ser ut til å forekomme i bestemte typer kvinnegraver (Kristoffersen 2000: 97–147), noe som knytter stilens kontekst til en bestemt identitet, og som kanskje også kan tyde på at kvinner i elitesjiktet har hatt betydelig innflytelse på denne delen av håndverksproduksjonen og trolig en aktiv rolle i tekstilproduksjonen (Kristoffersen og Stoltz, innsendt for publisering).

TINGHAUGPLATÅET

Vi vil nå gå nærmere inn på de utvalgte funnstedene, som gir oss grunnlag for å komme tettere på håndverkermiljøene, og starter med et av de markante elitemiljøene som er identifisert gjennom en konsentrasjon av gjenstander med dyreornamentikk: Tinghaugplatået i Klepp på Jæren (Kristoffersen 2000: 178–194). Dette området, med dagens gårder Hauge og Tu, peker seg ut gjennom høy

konsentrasjon og stor variasjon av kulturminner, inkludert rike gravfunn med både lokalproduserte gjenstander og import (for en sammenfatning, se Kristoffersen mfl. 2014; Kristoffersen og Hommedal, under publisering).¹ Den gamle postveien fører opp mot plataet, med Tinghaug som høyeste punkt på Låg-Jæren (102 moh.). Et høyt antall monumentale gravhauger og deres landskapstilknytning understreker områdets sentrale posisjon gjennom jernalderen. Så sent som på 1800-tallet ledet en linje med fem gravhauger, hvorav minst to er blant de største på plataet, frem mot Tinghaug. Synet av de ennå intakte haugene imponerte Nicolay Nicolaysen da han besøkte stedet i 1869 (Nicolaysen 1870: 141; se også andre eldre beskrivelser, f.eks. Bendixen 1880; Lorange 1880, 1883; Helliesen 1907). Mange av gravminnene i området er lagt i og fremhever overgangen mellom plataet og landskapet nedenfor (Bukkemoen 2014). Derved atskiller de høyden og legitimerer dens autoritet, slik Grethe Bukkemoen har fremhevet. Olof Sundqvist har satt den monumentale rekken av gravhauger i sammenheng med genealogi og herskerkult (Sundqvist 2012, 2014).

Andre monumenter er kretstunet Dysjane fra romertid, tolket som et juridisk eller militært anlegg (Grimm 2010; Lillehammer 2014; Reiersen 2017, 2019), tre stjerneformede graver (*treuddar*, jf. Andrén 2004; Myhre 2005; Zachrisson 2004), en fallosstein, to runeinnskrifter og et tidlig kristent steinkors. På bakgrunn av slike monumenter, funn av gullbrakteater og gullgubber (se nedenfor), de monumentale gravminnene og navn som Hauge, Frøylandsvatnet og flere Lunden-navn har området vært tolket som et kultsenter gjennom jernalderen (Sundqvist 2014; Særheim 2014). Runeinnskrifter viser til litterær kultur og kunnskap om skrift

allerede på 400-tallet (se nedenfor). Dette er også dokumentert fra rundt år 1000 gjennom Tu-steinene med runer og to menneskefigurer (Olsen og Shetelig 1909; Hines 2014).

Plataets betydelige samfunnsmessige posisjon underbygges av velutstyrte kvinnegraver med relieffspenner av høy kvalitet fra folkevandringstid (Magnus 1975, 2014; Kristoffersen 2000). Hauge er én av to gårder langs Nordsjøkysten med to generasjoner av slike graver.² Fra Ådnehaugen på Tu kommer nok en kvinnegrav med en enklere relieffspenne med runeinnskrift lagt parallelt med en rik krigergrav (Kristoffersen 2000: 318). Tu er en av få gårder i Sørvest-Norge med graver fra ulike faser av merovingertiden. De inkluderer en sjelden kvinnegrav fra omkring 600 (Hougen 1968) og to våpengraver fra 700-tallet, der den ene er regnet som ryttergrav (Meling 2014). Sistnevnte inngår, sammen med en ryttergrav fra vikingtiden, i den nevnte linjen av gravhauger opp mot Tinghaug. Fra gravene som viser til elitemiljøer, er det totalt åtte gjenstander av gull, som ringer, brakteater og et skjoldformet smykke. I tillegg kommer 16 gullgubber funnet i en husliknende struktur like nedenfor Tinghaug (Gustafson 1900). Fra gravene kommer, i tillegg til de tre relieffspennene i forgylt sølv, innførte gjenstander i form av fire glassbegre, inkludert et skår av en blå *squat jar* av Aylesford-type, et stort hengemat av bronse, to vestlandskjeler (Hauken 2014a, 2014b) og et sverd fra vikingtiden med sølvinnlegg. Monumentene og gjenstandene er funnet innenfor området som i dag utgjør gårdene Hauge og Tu – et område som kun måler 4 km².

1 For museumsnummer, se katalogen i Tinghaugpublikasjonen (Hauken 2014b).

2 Den andre gården er Kvåle i Sogndal, en av de største gårdene i Sogn. Gården var lendmannsgård og hadde kirke i middelalderen. Foruten rike gravfunn er det gravd ut en nesten 70 meter lang hustuft, en såkalt hallgård fra romertid-folkevandringstid (Diinhoff 2010).

Ut fra det samlede materialet kan Hauge og Tu defineres som storgårder i jernalderen, selv om selve bebyggelsen eller gårdstunet ikke er påvist arkeologisk. Søren Diinhoff (2010) har, basert på bosetningsutgravninger, vist at to storgårder med hallbygninger fra folkevandringstiden, Kvåle og Rutlin i Sogndal, har eksistert samtidig som nabo-gårder, noe som også ville kunne være en variant av Bjørn Myhres (1978) modell med sammensatte tunalegg. En organisering med to likestilte gårder, gjerne forbundet gjennom slektsbånd, ville rime med inntrykket av en prosess med konsentrasjon av makt gjennom perioden. Den vil også ha utgjort et fundament for den stabiliteten gjennom jernalderen vi aner gjennom det arkeologiske materialet fra de to gårdene, styrket gjennom den juridiske og kultiske betydningen av det forhøyede området, Tinghaugplatået, som gårdene deler, i hvert fall ifølge dagens gårdsgrenser. Selv om mye ser ut til å endre seg i løpet av yngre jernalder, med en forskyvning av maktområdene på Jæren (Møllerop 1963, 1989), fortsetter høydens funksjon som samlingssted for folk fra et større område inn i middelalderen, med Hauge som sentrum i Haug skipreide og sted for fjerdingsting (for en sammenfatning av diskusjonen, se Kristoffersen og Hømmedal, under publisering).

Monumenter og gjenstander fra Tinghaugplatået fyller begrepet storgård eller elitemiljø med materielle manifestasjoner av sosial og politisk praksis gjennom et langt tidsrom, med tidlige uttrykk for makt og demokrati, kult, litterær kultur, kontakter og kunnskap om fjerne områder – og felles ideer om estetikk. Ideene er uttrykt i kvalitetsgjenstander som sannsynligvis er produsert lokalt, noe det, som nevnt innledningsvis, har vært argumentert for på grunnlag av særegne sammenhenger i ornamentikken. Det mangler imidlertid entydige bevis i form av verksted(er), som riktignok relativt sjelden er påvist (jf. Pesch og Blankenfeldt 2012). Det er imidlertid også argumentert for lokal produksjon av

spannformede kar på grunnlag av tidlig forekomst av motiver og likhet i utførelse av karene fra Krosshaug og kvinnegraven i Ådnehaugen (Kristoffersen og Magnus 2010: 60, nr. 172, 183, plansje 29).³

KRIGERSMEDEN FRA VESTLY

Vi må bare fire kilometer mot sørøst for å finne direkte bevis for finsmedhåndverk, riktignok innen synsfeltet fra Tinghaug, men likevel i et annet sentralområde på Jæren, nemlig Lye, også det med monumentale hauger, kretstun og funksjon som tingsted (Myhre 2017). Graven fra tidlig 500-tall ligger på Vestly, som var del av Lye. Den inneholder fullt våpensett og finsmedverktøy, gullring, dekorerte og forgylte hektespenneknapper, vestlandskjele og et antikt, reparert romersk glassbeger med et dekorert forgylt bånd under randen (S8635;

3 «Karene har lik form og lik randutforming. Randen representerer som vi har sett (kapittel 4) kanskje mer enn noe annet håndverkerens 'stempel' på karet, i hvert fall frem til at den blir mer standardisert på de sene karene. De to karene har samme sølvgrå overflate, og godset ser ut til å være likt. Hauge-karet er dekorert med en girlander og Tu-karet med en trebåndspletning midt på karveggen. Utførelsen av dekoren har klare likhetstrekk, og den skiller seg ut i forhold til andre kar. Kam-instrumentet som er brukt, er grovt og det er trukket dypt ned i leirmassen. Det er riktignok ikke samme kam – den ene er firetinnet og den andre femtinnet. Form, utførelse av dekor og funnkontekst tyder likevel på at karene er produsert av samme hånd. Dette viser at produksjonen var nært knyttet til de to gårdene og familiene som satt her. Koblingen mellom produksjonen av karene og familienes identitet ble fremhevet og understreket ved kvinnebegravelsene der karene inngikk. Gravene er datert til tidlig folkevandringstid. Girlandere og båndflettingsdekor er mønstre som blir vanligere på senere kar, og de blir populære mønstre innenfor kvalitetsproduksjonen sent i perioden. På karene fra Hauge og Tu ser de ut til å være tatt opp på et tidlig tidspunkt, noe en kunne forvente i dette miljøet, som må ha vært sentralt i utviklingen av håndverk til kunsthåndverk» (Kristoffersen og Magnus 2010: 60)

Møllerop 1961; Kristoffersen 2000: 307–308, 2021: 32–35). Å reparere et glassbeger var krevende, og nettopp finsmedene ville ha vært i stand til å utføre slikt arbeid (Straume 1987: 48–53; Fredriksen mfl. 2014: 11). For å lage for eksempel en relieffspenne måtte de beherske arbeid i forskjellige teknikker og ulike materialer, inkludert voks, leire, edelmetaller, niello og smykkesteiner (f.eks. Pedersen 2015; Pedersen og Kristoffersen 2018: 226–230).

Tilknytningen til finsmedene styrkes dessuten av dekorbåndet, som ikke er en funksjonell del av reparasjonen. Det fremstår gjennom den særegne ornamentikken heller som en slags signatur. Og i akkurat dette tilfellet har Eldrid Straume sammen med en gullsmed funnet at diameteren på buedril-len fra graven korresponderer med hullene i glasset (Straume 1977). Dermed er det rimelig å anta at den gravlagte selv kan ha stått for den svært for-seggjorte reparasjonen, og graven inneholder også en tang, en ambolt, en hammer, et trådjern og en meisel som ut fra størrelsen er knyttet til finsmed-virksomhet (Møllerop 1961: 7; Müller-Wille 1977: 165). Hvorvidt gravgods kan tolkes som direkte uttrykk for den avdødes virksomhet i livet, eller om det gjenspeiler dødsritualer og idealer, er omdiskutert (se Pedersen 2009 med referanser), men det ene utelukker ikke det andre, og nettopp Vestly-funnets klare forbindelse mellom et redskap og en reparasjon av høy kvalitet peker mot en mer direkte kobling til den gravlagtes virke.

Hektespenneknappene er også håndverks-produkter av høy kvalitet, med ornamentikk som tyder på at i hvert fall noen av knappene kan være lokalt produsert. Ganske nylig er det påvist at det er to ulike motiver på knappene til Vestly-hekten (Kristoffersen 2019: 29–39, figur 5; 2021, 32). Begge knappene viser hoder og «hele» kropper, den best bevarte og allerede kjente knappen har et fuglehode, og de nyoppdagede andre syv har et menneskehode med hjelmnese og en hånd midt i dekorfeltet.

Knappene danner sammen med knappene fra Voll, Hå (S936), Vasshus, Klepp (C3312) og Madla i Stavanger (S14313/1) en gruppe med fellestrekk i motivene, selv om ingen av dem er identiske. De har alle «hele» figurer med enten menneskehode eller fuglehode. Hånden er en særegen detalj som også finnes på knappen fra Voll, som også har et menneskehode. Det er ikke utenkelig at den gravlagte på Vestly selv har skapt hektespennene.

Den døde er gjennom gjenstandene i graven presentert som en finsmed, og også som en høyt rangert kriger og representant for eliten. Denne kombinasjonen er ikke unik. Cathy Lynne Costin (1998: 11) hevder i artikkelen «Craft and Identity» at det er vanlig at medlemmer av eliten er direkte involvert i selve produksjonen av kvalitetshåndverk:

[...] a strong recognition of elites involved directly in producing craft goods, not just in controlling the productive activities of others. In middle range and chiefdom societies, it is likely that much of the production that took place within the elite household was accomplished by elite household members themselves. (Costin 1998: 11).

Costin viser også til en praksis i visse samfunn der søsknene som ikke arver, blir opplært i slikt håndverk. Håndverkere blant eliten nevnes dessuten i mer hjemlig kontekst i de skriftlige kildene fra middelalderen. Egil Skallagrimssons saga, der Skallagrim Kveldulvsson omtales som høvding og bonde, dyktig båtbygger, poet, jernsmed og blestrer, er et hyppig brukt eksempel (Grieg 1922; for en sammenfattende diskusjon, se Guldberg 2016). Vitnelister fra den sene vikingtidens angloskandinaviske hoff i England viser at håndverkere inngikk i kongers og dronningers følge også da (Stafford 1997), og Vestly-graven ser vi som et klart uttrykk for den tette og kanskje også direkte koblingen

mellom elitemiljøene og kvalitetshåndverk. Kombinasjonen av gjenstander i graven viser til en sammensatt identitet som plasserer personen i elitesjiktet – og som kriger og finsmed.

GULLFUNNET FRA OMA

Oma-funnet, med en vekt på 622,48 gram, er ansett som det største gullfunnet fra norsk folkevandringstid (B6301, S1921, C18265–70). Det er funnet i overkant av to kilometer sørvest fra Vestly og har også tidligere vært diskutert i sammenheng med Vestly-graven (Myhre 2017: 108). Gjenstandskombinasjonen i funnet skiller det fra andre gulldepoter fra perioden og består av gullstenger, biter av slike, en spiralling og syv ferdige finger-ringer (Bøe 1922: 33; Amundsen 2021: 121–124, 339–340; Oma 2021: 41–44). Allerede i 1921 tolket Johannes (Johs) Bøe depotet som et verkstedslager, «hvor stængene er raamateriale, ringene det færdige produkt», en tolkning det er bred enighet om. Gullmengden understreker de omfattende ressursene som inngikk i finsmedproduksjonen på Jæren, og som det er nærliggende å knytte opp mot samfunnets elite.

SYRE-FUNNET

De sammenhengene som i det foregående er knyttet mellom elitemiljøer på Jæren og produksjon av håndverk av høy kvalitet gjennom graven med finsmedverktøy og verkstedsfunnet, danner et bakteppe for vurderingen av depotfunnet fra Syre (S9269) på Karmøys sørspiss, omkring fem mil nordvest for Tinghaug. Funnet, som ble publisert i en artikkel av Odmund Møllerop i 1966, består av en relieffspenne, to hektesperner med forgylte knapper samt en barre omviklet av et bånd (figur 1–5), de to sistnevnte av kobberlegering (Kristoffersen 2000: 323–325; Møllerop 1966). Funnet er ikke fremkommet gjennom arkeologiske undersøkelser, men opplysninger fra finneren for-

teller at gjenstandene lå på fjellgrunn i et lag med hvit kvartssand omgitt av et gråsvart pulver som liknet pimpstein, og med et tynt stoff av konsistens som et «vेषebol» (Møllerop 1966: 216).

Syre-spenner

Relieffspennen (figur 1) er av forgylt kobberlegering og har en lengde på 13,1 cm. Den tilhører en gruppe med bøyleknapp som hører inn under den seneste delen av folkevandringstiden, og dekoren med båndformede dyre- eller menneskekropper er typisk sen stil I støtter en slik datering. Møllerop (1966: 217) argumenterer for at spennen skal ses i sammenheng med en gruppe som går under navnet Sognegruppen (Nissen Meyer 1935: 69–75), og legger vekt på knappen på bøylene og feltinndelingen på hodeplaten (se beskrivelse bakerst i artikkelen). Inndelingen av platen er identisk med fire av spennene i Sognegruppen: Kvåle (B6516), Sørheim (B3720), Holum (B8045) og Børtnes (C1416, C3249). Vår mer detaljerte gjennomgang av dekoren viser at også organiseringen av motivene i de ulike feltene har fellestrekk med disse spennene. Med hensyn til dekoren på hodeplaten gjelder dette Kvåle og Børtnes. Med hensyn til dekoren i midtfeltet på fotplaten gjelder det alle de fire nevnte spennene. Bøyleknappen på Syre-spenner har radiære linjer ytterst, som på flere sognesperner. Innenfor de radiære linjene er et midtfelt fylt med hvitt glass oppdelt ved en smal ring av blått glass (figur 2). Flere av sognespernene har radiære linjer, og den store relieffspennen fra Sandal (B6656) har også glassinnlegg i midten, riktignok i annen utførelse og farge. Maskene i flikene er forholdsvis like spennene fra Sørheim og Børtnes. Imidlertid skiller utførelsen av motivene og detaljene i fremstillingen på Syre-spennerens plate og fot seg klart ut fra de nevnte spennene, blant annet ved noen særegne støvleliknende føtter på menneskefigurene.

Figur 1. Relieffspennen fra Syre, Karmøy (S9269a). For- og bakside. Foto: Annette Øvrelid og Terje Tveit, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

På baksiden av Syre-spennen finner vi et annet trekk som skiller den fra Sognegruppen. Der finnes nemlig rester av forgylt dekor, både på nålefestet, på nåleholderen og som uregelmessige flekker flere steder på platen og på fotens endeflik (figur 1–2). Flekkene ser riktignok ikke særlig intensjonelle ut. Det er forgylling på ulike deler av baksiden på flere spenner fra Rogaland, som Hauge (B4000), Torland (S440), Hovland (S2276), Jorenkjøl (S6970) og Eikeland (S9181) (muligens også på to mindre relieffspenner med spadeformet fot, S307 Apeland og S2772 Vatland). På spennene fra Jorenkjøl og Eikeland, som begge er bøyleknappspenner og samtidige med Syre-spennen, er det nettopp forgylt dekor på nåleholderen. Kan det ha vært intensjonen

til den som laget relieffspennen fra Syre, at den skulle se ut som en sognespenne, mens detaljer og bakside røper at den egentlig er laget i Rogaland? Vi har tidligere vist hvor komplekst forholdet mellom tilsynelatende nesten like spenner kan være (Pedersen og Kristoffersen 2019). Vi vil også presisere at denne formen for kommunikasjon ikke nødvendigvis er rettet mot mennesker som betrakter spennene, men at den snarere henger sammen med de egenskapene som er tillagt spennene, og den rollen slike spenner kan ha hatt som aktører i komplekse sosiale nettverk (Kristoffersen og Pedersen 2020). Men selv om motivene og baksiden har vært skjult for betrakteren, vil nettopp trekk som feltinndelingen og også maskene i flikene ha vært godt synlig.

Figur 2. Relieffspennen fra Syre, Karmøy (S9269a). Detaljer og slitespor. Foto og tegning: Nathalie Hanna, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

Hektespennene

De to hektespennene (figur 3) er sjeldent godt bevart og lar seg godt studere, da de ikke er innsydd i tekstil, slik denne typer spenner ofte er. De tilhører, som en litt større variant, en sen gruppe med geometrisk dekor (Hines gruppe B1, *faceted buttons*, jf. Hines 1993: 19, figur 30). Knappene har profilerte sidekanter og nedsenket dekorfelt der en fireoddet stjerne i relieff er i høyde med knappenes sidekanter. Stjernemotivet og randen er innlagt med niello, og det har et sirkulært, nedsenket midtparti med forgylling. Møllerop (1966: 219) sammenlikner motivet med midtpartiet i bøyelknappen på Eikeland-spenner, som nettopp

har en fireoddet stjerne i niello med et nedsenket og forgylt midtparti. Knappene har imidlertid en parallell også i hektespennene fra den nevnte Holum-graven (B8045) (Kristoffersen 2000: 357, plansje 33). Dette er også forholdsvis store knapper – med diameter 1,7 cm. Syre-knappene måler 2 cm i diameter. De har samme type fireoddet stjerne i niello som Syre-knappene, men med firesidig midtparti som Eikeland-spenner. Ser vi nærmere etter, er det imidlertid flere forhold som skiller Syre-knappene fra knappene fra Holum. Sistnevnte har en særegen konstruksjon, der knappene er festet ved at en langsgående skinne er ført gjennom gjennomhullinger i knappenes feste

Figur 3. Hektespen-
nene fra Syre, Karmøy
(S9269b). For- og
bakside. Foto: Annette
Øvrelid, Arkeologisk
museum, Universitetet
i Stavanger.

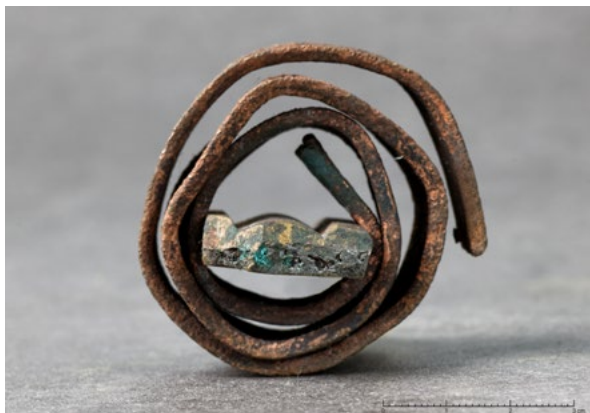
(Bøe 1930: 21; Hines 1993: 37, figur 74). John Hines har funnet denne konstruksjonen også ved andre knapper fra Sogn, og han ser den som en lokal variant. Holum-knappene har også en enklere profilering på sidekantene enn knappene fra Syre. Dermed har også knappene fra Syre tilsynelatende likheter med knapper fra Sogn, mens de mer usynlige detaljene taler imot forbindelsen.

Baksiden av Syre-hektens plate har noe uregelmessig innstemplede punkttrekker langs kanten. Selve hekten har linjedekor, i midten og i begge ender. Liknende dekor finnes på nåleholderen til Jorenkjøl-spennen. På sistnevnte er den imidlertid forgylt. Knappene er festet til hekteleplatene med små bronseniter. En av disse mangler og er erstat-

tet med en gulltråd. Tre av hekteleplatene har også hull i endene, hvorav to hull ser feilslått ut og har truffet i kanten. Hvorvidt alle disse ekstra hullene er feilslåtte naglehull, slik det foreslås i katalogteksten, eller om de kan ha vært tenkt som ekstra feste for tråd, er usikkert. Sammen med gulltråden kan imidlertid hullene tyde på at hektene var under reparasjon eller kanskje i ferd med å bli kassert.

Barren og båndet

Barren består av et flatt stykke profilert kobberlegering omviklet av et forholdsvis kraftig bånd av kobberlegering (figur 4). Møllerop (1966: 220) ser gjenstandene som verdimetall. De veier til sammen 160 gram, som han anser som «godt og vel nok til

Figur 4. Barren og bronsebåndet fra Syre, Karmøy (S9269c). Foto: Annette Øvrelid, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

enda en relieffspenne av samme størrelse som den funnet allerede inneholder». Han skriver videre at båndet er 1,6 cm bredt og cirka 40 cm langt, og at det sitter nagler i begge ender, og han tenker seg at båndet kan ha sittet som beslag på et trespann. Barren er 2,5 cm bred, 5 cm lang og 7–8 mm tykk. Endene virker avkuttet med meisel. Han understreker at profilerte barrer ellers ikke er kjent i norsk materiale.

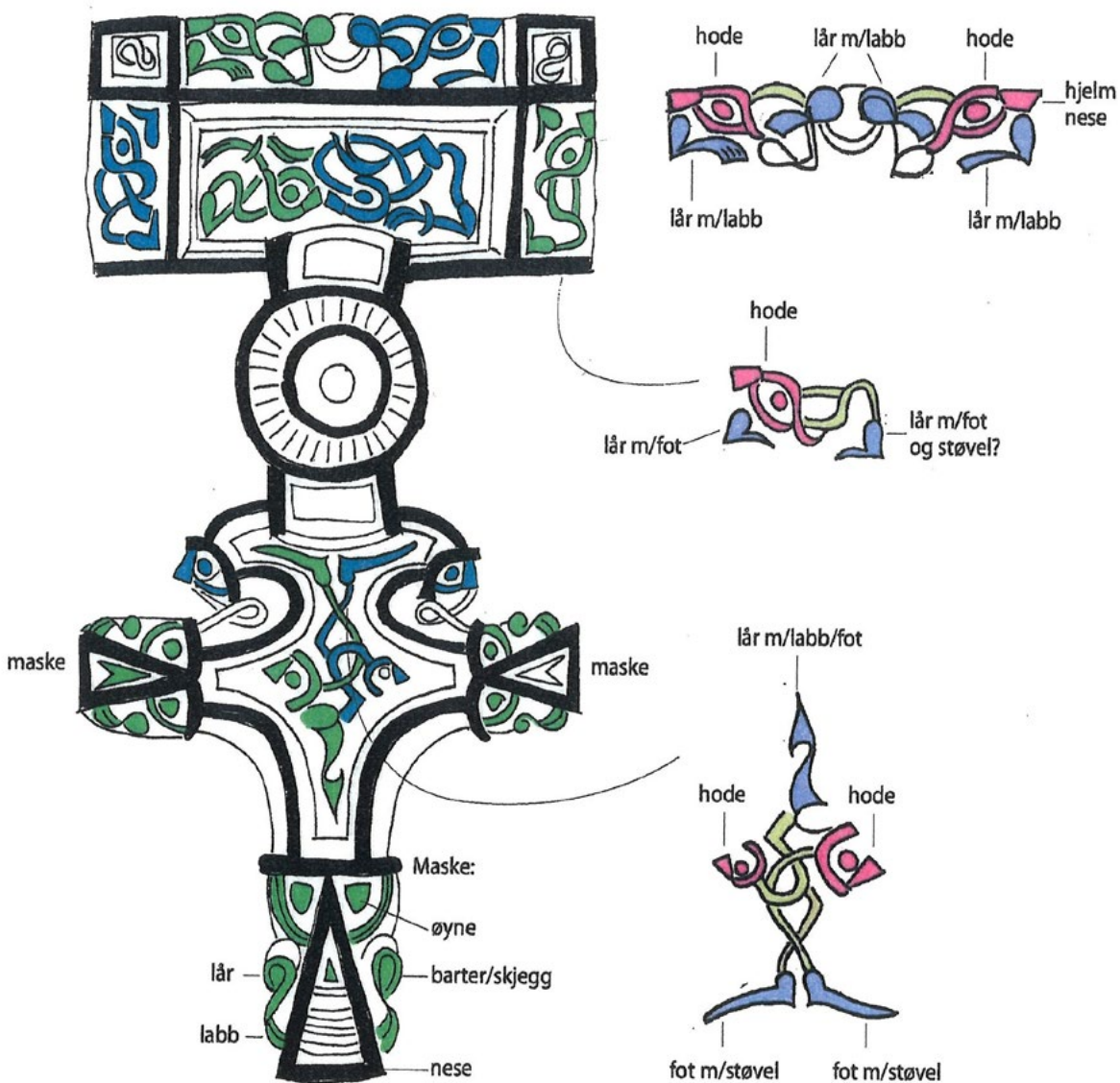
Hva slags depot er Syre-funnet?

Møllerop åpner for muligheten at Syre-funnet kan være en branngrav, men konkluderer med at det heller må tolkes som et depotfunn, ut fra funnets sammensetning og det forholdet at ingen av gjenstandene bærer spor av ild (Møllerop 1966: 217). Barren og båndet ser han som råmetall for fremstilling av smykker, og han tolker funnet som en «gullsmeds bortgjemte lager». Han mener også at hektespennene er nylaget, da de ikke ligger montert på tekstil og ikke bærer preg av slitasje. Mens den manglende tilknytningen til tekstil er helt klar, mener vi imidlertid å kunne se at hektespennene er brukt og slitt. Selve hektene har små hakk etter åpning og lukking, og knappene ser ut til

å ha bruksslitasje på overflaten av stjernemotivene. Heller ikke spennen er nylaget, slik Møllerop hevder. Vi har funnet spor av slitasje på de nedre hjørnene av hodeplattens bakside, og på fliken som avslutter foten (figur 2; Hanna 2011). Likevel utelukker ikke slitasjesporene på noen måte tolkningen som en smeds depot. En smed kan ha mange grunner til å innlemme brukte gjenstander i sitt utstyr, for eksempel med henblikk på resirkulering eller i forbindelse med reparasjon, noe de nevnte forholdene ved knappene kan tyde på. Tolkningen som depot knyttet til finsmedvirksomhet synes å holde godt.

Ressursmessig sett er depotet av en helt annen type enn det rike gullfunnet fra Oma. Den totale mengden gull i de forgylte gjenstandene i Syre-funnet er til sammenlikning forsvinnende liten, og det er liten tvil om at kobberlegering er et langt mindre kostbart og prestisjefyllt materiale. Like fullt er det noen klare likhetstrekk med Oma, i og med at også Syre-funnet består av en kombinasjon av råmateriale og ferdige produkter. Dermed kan Marie Amundsens (2021) poengtering av gjenstanders *kapasiteter* være en vesentlig nøkkel for å forstå de to depotfunnene. I en studie av gullfunn

Figur 5. Dekoren på relieffspennen fra Syre, Karmøy (S9269a). Tegning: Elna Siv Kristoffersen, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

fra eldre jernalder har Amundsen vist at funnene ikke utelukkende uttrykker hva noe er, men også hva det kan bli. Hennes tolkning er også av relevans for Syre-funnet; barren og båndet kan være råmateriale for nye produkter, mens relieffspennen og hektespennene kan smeltes om og transformeres til råmateriale eller nye produkter. Amundsen (2021: 212) argumenterer også for at det kan ha vært en bevissthet om at gjenstander kunne beholde sin kapasitet også etter deponering, og slik sett fortsatte å virke. I sin tolkning av Syre-funnet som et rituelt depot legger Torun Zachrisson (2017: 706) vekt på den hvite kvartsen gjenstandene er lagt ned på. Hun viser til kvartsens egenskap til å lyse lenge etter at den er slått, og at funnet kan ha ligget på lysende kvarts før det ble tildekket.

SYRE-FUNNETS KONTEKST

Flere av gulldepotene fra Rogaland ser ut til å ligge i liminale områder, og i utkanten av områdene som fremstår som de mest sentrale (Hedeager 1999; Wiker 1999). For eksempel er gullbrakteater i graver ofte å finne innenfor kommunene Klepp og Hå, mens depoter med brakteater ligger utenfor. Nå er Syre-funnet, som vi har sett, en annen type depot, men likevel har det en påfallende beliggenhet på Karmøys sørspiss. Det ligger i øyas utkant, men også i utkanten av Ferkingstad-området, åtte kilometer oppover langs Karmøys vestkyst fra Syre. Fra Skudenes, som ligger tett ved Syre, kommer et annet depotfunn (B2743), et typisk gulldepot med tre spiralringer av firesidet hamret ten og tre «små guldstykker» (Bøe 1922: 37; Zachrisson 2017: 705; Amundsen 2021: 338). Bøe skriver dessuten at det noen år før funnet kom for dagen i 1872, skulle være funnet en «1 1/2» lang guldstang, som blev solgt til en guldsmed i Stavanger». Gulldepotet ble funnet under en utrast stein i en bratt skråning ned mot sjøen. Torun Zachrisson (2017: 705) vektlegger nærheten til bygdeborgen Storaborg, og viser til

verksteder som håndterte finmetall i nærheten av svenske bygdeborger.

Zachrisson ser nedleggingstradisjonene i sammenheng med oppkomsten av elitemiljøer på Karmøy og har diskutert Syre-funnets kontekst. Hun fastslår at finsmeden vi aner bak funnet, må ha holdt til i nærheten av Syre, og hun fremhever at Ferkingstad peker seg ut som et elitemiljø som kunne underholde en finsmed (Zachrisson 2017: 717). Ferkingstad er et myteomspunnet område knyttet til sagn-sjøkongen Ferking, med en unik samling av monumenter. Få er bevart, men de ble grundig beskrevet av biskop Jacob Neumann da han besøkte området i 1842 (Hernæs 1997: 158–171; Zachrisson 2017: 705). På det som kalles Stavasletta, ikke langt fra Ferkingstad kirke, lå fem rundhauger, i hvert fall tre av dem av anselig størrelse, og tre stjerneformede hauger (*treudd*) med flere bautasteiner (jf. Neumanns skisse, se Hernæs 1997: 159). Like i nærheten lå tuften etter et stort skipsnaust. Den ene av de store rundhaugene var bygget over naustets ene ende. Ytterligere to store nausttuffer, 30 og 26 meter lange, samt restene av et tredje ligger på Nes like sør for nåværende Ferkingstad havn sammen med båttopptrekk og en hellelagt gangsti. Stien ledet mot anlegget som omtales som «Kongsgården», et ifølge Neumann og senere Nicolay Nicolaysen sjeldent monumentalt anlegg. Så tidlig som i 1889 er anlegget, ifølge Nicolaysen, for det meste bortryddet. Jan Petersen (1927: 14–16) undersøkte den siste resten av gårdsanlegget i 1923 og fant skår av spannformede kar (S4341a), hvorav et skår med perledekor daterer i hvert fall en del av anlegget til 500-tallet.

Like nordvest for tunet på den nåværende Ferkingstadgården og like ved «Kongsgården» lå tidligere en haug på opptil 40 meter i diameter med en høyde på 5 meter, der kong Ferkingstad ifølge sagnet lå begravet. Til forskjell fra Tinghaugplataet er det få gjenstander som viser til elitemiljøer i

folkevandringstiden, selv om monumentene tilsier det, men i likhet med Tinghaugplatået er ulike faser fra merovingertiden og opp mot tidlig vikingtid representert i området. Disse inkluderer kvinnegraver der gjenstander som fuglespenne, Berdal-spenne og insulær ringspenne inngår, samt flere våpengraver (Hernæs 1997: 166–171). Fra Ferkingstad kommer også et løsfunn datert til folkevandringstid som er særlig interessant i vår sammenheng, nemlig en gullbarre som ble funnet i en potetåker i 1942 (S7955). Den er ifølge katalogteksten beskrevet som en liten gullbarre med «avrundet rektangulært tverrsnitt og avrundede ender». Den er 2,7 cm lang, 0,6 cm bred og veier 7,98 gram. Zachrisson (2017: 704–705, 717) inkluderer barren i sine depotfunn og åpner for muligheten for at denne, sammen med det spesielle anlegget på Ferkingstad, viser til et verkstedmiljø i tilknytning til gården. Andre depotfunn fra området er to spissovale ildslagningssteiner av type R155–156 med fure (S3853 fra Ferkingstad og S4337 fra Stol), en gjenstandsgruppe som viser til militær tilstedeværelse i folkevandringstiden (Zachrisson 2017: 708, med henvisning til Ystgaard 2014).⁴

MØTER MELLOM FINSMEDER OG ELITEMILJØER

Alt i alt fremstår Ferkingstad på Karmøy dermed som en storgård eller et elitemiljø med finsmedvirksomhet, på samme måte som Hauge og Tu på Tinghaugplatået og Lye med Vestly-graven, begge

på Jæren. Likevel vet vi ikke hvor tette forholdene var, eller hvordan de kan ha endret seg over tid. Zachrisson (2017) konkluderer med at nedleggelsene med gull i løpet av folkevandringstid «seem no longer to be tightly connected with the with the elite settlements at Avaldsnes and Ferkingstad, but rather could be connected with its satellites». Dette rimer godt med tendensen vi ser på Jæren, som alt nevnt, til at nedleggelsene ligger i utkanten av de sentrale områdene. For Vestly-gravens del ser riktignok forholdet til elitemiljøet ut til å være nært – både til Lyegården og når det gjelder koblingene i graven mellom elite og smed. Likevel kan det ikke utelukkes at både Vestly-smeden og Oma-funnet kan også ses i sammenheng med Tinghaugplatået, i hvert fall på midlertidig basis. Det er for eksempel langt fra utenkelig at det var nettopp Vestly-smeden som laget den praktfulle Hauge-spenne. Dermed kan det være ulike møter mellom kreative håndverkere og elitemiljøet vi er ferd med å få et lite innblikk i. Den løsere tilknytningen mellom storgård og finsmedvirksomhet i den senere delen av folkevandringstiden finner dessuten støtte i et annet forhold. Mens relieffspennene på 400-tallet som oftest er av høy kvalitet og finnes i entydig rike kontekster, skjer det endringer på 500-tallet (Kristoffersen 2000: 101, 105–107). Da kommer det inn langt større variasjon i kvalitet, med en rekke mindre spenner med enklere og dårlig utformet dekor samtidig som også kontekstene viser større variasjon. Spennene finnes i denne senere perioden også i langt enklere utstyrte graver. Vi aner en endring i håndverket, noe som rimer med en løsere tilknytning til elitemiljøene, slik Zachrisson har foreslått.

Vurdert ut fra premissene som er fremsatt innledningsvis, om hvordan lokale tradisjoner utvikler seg i samspill med innflytelser utenfra, ligger forholdene langs Nordsjøkysten i Sørvest-Norge generelt til rette for utvikling av høykvalitets-

4 Det kommer stadig funn fra Ferkingstad. I løpet av de siste årene er det kommet to sammenhørende insulære beslag, begge detektorfunn (S13766, S14123). Mot vest over havet peker også den irske perlen fra Sandve (S6089), noe sør for Ferkingstad. Endelig kan vi nevne keramikkkfunn fra Langåker ikke langt fra Ferkingstad, med funn av to spennformede leirkar, ett fra 500-tallet fra en brent kvinnegrav (S3208) og ett fra 400-tallet (S3280) fra en rest av et ubrent gravfunn.

håndverk i elitemiljøer. Premissene gir grunnlag og et utgangspunkt for å ta opp diskusjoner, men kan kun utvikles videre og konkretiseres i møte med arkeologisk empiri. Det er slike møter vi har skissert i det ovenstående. Den bakgrunnen vi har hentet frem fra Jæren, gir ikke noen entydig tolkningsgrunnlag for Syre-funnet fra Karmøy, men har gitt innspill til en bredere forståelse av forholdet mellom elitemiljøer og utvikling av kvalitetshåndverk i Sørvest-Norge. Den har også understreket det komplekse i å nærme seg håndverket og dets sosiale kontekst, særlig med tanke på det magre materialet og mangelen på direkte sammenliknbare kontekster – ut over selve produktene. På Jæren har det vært mulig å koble sammen en konsentrasjon av antatt lokalproduserte finsmedprodukter i stil I, et gravfunn med finsmedredskaper og depotfunnet fra

Oma med både råmateriale og finsmedprodukter av gull som samtidig synliggjør de store ressursene som finsmedene i dette området hadde til rådighet.

Syre-funnet på Karmøy, som gjennom relieffspennens og hektespennenes utforming knytter an til et område i Sogn enda lenger nord langs kysten, men som også knytter an til håndverkstradisjoner i Rogaland, har gitt andre tolkningsmuligheter. Det viser blant annet at deponering av en kombinasjon av råmaterialer og ferdige produkter ikke er særegent for gullfunn, men også er en tematikk av relevans for gjenstander av kobberlegering. Funnene fra Syre og Oma (og kanskje også gullbarren fra Ferkingstad) er, slik de er tolket, direkte knyttet til finsmeder og verksteder og gir nye innfallsvinkler til forståelsen av forholdet mellom elitemiljøer og kvalitetshåndverk.

Forkortelser

B = museumsnummer Universitetsmuseet i Bergen

C = museumsnummer Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo

S = museumsnummer Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger

LITTERATUR

- Amundsen, Marie Dave. 2021. *Glimrende gull: en utforskende studie av gull i folkevandringstid i Rogaland, Vestfold og Østfold*. Doktorgradsavhandling. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Andrén, Anders. 2004. «I skuggan av Yggdrasil: trädet mellan idé och realitet i nordisk tradition». I *Ordning mot kaos: studier av nordisk förkristen kosmologi*, redigert av Anders Andrén, Kristina Jennbert og Catharina Raudvere, 389–430. Lund: Nordic Academic Press.
- Axboe, Morten. 2004. *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit: Herstellungsprobleme und Chronologie*. Berlin: De Gruyter.
- Axboe, Morten. 2012. «Late Roman and Migration Period sites in southern Scandinavia with archaeological evidence of the activity of gold and silver smiths». I *Goldsmith Mysteries: Archaeological, Pictorial and Documentary Evidence from the 1st millennium AD in Northern Europe*, redigert av Alexandra Pesch og Ruth Blankenfeldt, 123–142. Neumünster: Wachholtz.
- Bendixen, Bendix Edvard. 1880. «Udgravninger og undersøgelser i 1879: Jæderen». *Aarsberetning for 1879*, 60–138. Oslo: Foreningen til Norske Fortidsmindemærkers Bevaring.
- Bukkemoen, Grethe Bjørkan. 2014. «Sosiale strukturers romlige manifestasjon: gravanlegg og landskap som kilde til mentalitet og sosiale inndelinger». I *Et Akropolis på Jæren? Tinghaugplatået gjennom jernalderen*, redigert av Elna Siv Kristoffersen, Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen, 37–47. Stavanger: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Bøe, Johannes. 1922. «Norske guldfund fra folkevandringstiden». *Bergen Museums Årbok 1920–21: Historisk-antikvarisk rekke*, bd. 2. Bergen: Grieg.
- Bøe, Johannes. 1930. «Bergens Museums tilekst av oldsakker 1929». *Bergen Museums Årbok 1929: Historisk-antikvarisk rekke*, bd. 3. Bergen: Grieg.
- Costin, Cathy Lynne. 1998. «Introduction: Craft and social Identity». *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 8 (1), 3–16.
- Dietler, Michael. 2010. *Archaeologies of Colonialism: Consumption, Entanglement, and Violence in Ancient Mediterranean France*. Berkeley: University of California Press.
- Diinhoff, Søren. 2010. «Store gårde og storgårde på Vestlandet fra yngre romersk jernalder og folkevandringstid». I *På sporet av romersk jernalder*, redigert av Ingar M. Gundersen og Marianne Hem Eriksen, 79–89. Oslo: Nicolay arkeologisk tidsskrift.
- Fredriksen, Per Ditlef, Elna Siv Kristoffersen og Udo Zimmermann. 2014. «Innovation and Collapse: Bucket-Shaped Pottery and Metalwork in the Terminal Migration Period». *Norwegian Archaeological Review* 47 (2), 119–140.
- Grieg, Sigurd. 1922. «Smedverktøi i norske gravfund». *Oldtiden: Tidsskrift for norsk forhistorie* 9, 21–95.
- Grimm, Oliver. 2010. Roman Period court sites in south-western Norway: A social organisation in an international perspective. Stavanger: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Guldberg, Sverre Christoffer. 2016. «Kongssmeden og bondesmeden». *Smed: Tidsskrift for norsk smedforening* 19, 8–9.
- Gustafson, Gabriel. 1900. «Et fund af figurerede guldblader». I *Aarsberetning for 1899*, 86–95. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmærkers bevaring.
- Hanna, Nathalie. 2011. «Dokumentasjon av bruksspor og detaljer på relieffspenner i Arkeologisk museum». Rapport i Arkivet, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Haseloff, Günther. 1981. *Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit: Studien zu Salin's Stil I*, bd. I. Berlin: De Gruyter.
- Hauck, Karl. 1985–1989. *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit*, bd. 1–3. München: Wilhelm Fink.
- Hauken, Åsa Dahlin. 2014a. «Jæren og verden: bronsekar og glass fra Hauge og Tu». I *Et Akropolis på Jæren? Tinghaugplatået gjennom jernalderen*, redigert av Elna Siv Kristoffersen, Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen, 63–70. Stavanger: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Hauken, Åsa Dahlin. 2014b. «Katalog over jernalderfunnene fra Hauge gnr. 19 og Tu gnr. 17, Klepp kommune». I *Et Akropolis på Jæren? Tinghaugplatået gjennom jernalderen*, redigert av Elna Siv Kristoffersen, Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen, 141–156. Stavanger: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Hedeager, Lotte. 1999. «Sacred topography. Depositions of wealth in the cultural landscape». I *Glyfer och Arkeologiska Rum: En Vänbok till Jarl Nordbladh*, redigert av Anders Gustafsson og Håkan Karlsson, 229–252. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Helliesen, Tor. 1907. «Oldtidslevninger i Stavanger amt». I *Stavanger Museums Aarshefte 1906*: 33–118. Stavanger: Dreyers bogtrykkeri.

- Hernæs, Per. 1997. *Karmøys historie: Som det stiger frem: fra istid til 1050*, bd. 1. Karmøy: Karmøy kommune.
- Hines, John. 1993. *Clasps, Hektespinner, Agraffen: Anglo-Scandinavian Clasps of Classes A-C of the 3rd to 6th centuries ad. Typology, Diffusion and Function*. Stockholm: Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Hines, John. 2014. «På terskelen til historisk tid: runesteinene fra Tu og Kleppe». I *Et Akropolis på Jæren? Tinghaugplatået gjennom jernalderen*, redigert av Elna Siv Kristoffersen, Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen, 117–125. Stavanger: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Hjärthner-Holdar, Eva. 2012. «The metal workshop at Skeke in Uppland, Sweden». I *Goldsmith Mysteries: Archaeological, Pictorial and Documentary Evidence from the 1st millennium AD in Northern Europe*, redigert av Alexandra Pesch og Ruth Blankenfeldt, 157–168. Neumünster: Wachholtz.
- Hjärthner-Holdar, Eva, Kristina Lamm og Bente Magnus. 2002. «Metalworking and Central Places». I *Central Places in the Migration and Merovingian Periods*, redigert av Birgitta Hårdh og Lars Larsson, 159–183. Lund: Almqvist og Wiksell.
- Holmqvist, Wilhelm. 1972 (red.). *Excavations at Helgö IV: Workshop. Part 1*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Hougen, Ellen Karine. 1968. «Glassbegre i Norge fra sjette til tiende århundre». *Viking, Tidsskrift for norrøn arkeologi* 32, 85–109.
- Kristoffersen, Elna Siv. 2000. *Sverd og spenne: dyreornamentikk og sosial kontekst*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Kristoffersen, Elna Siv. 2012. «Brooches, bracteates and a goldsmith's grave». I *Goldsmith Mysteries Archaeological, pictorial and documentary evidence from the 1st millennium AD in northern Europe*, redigert av Alexandra Pesch og Ruth Blankenfeldt, 169–176. Neumünster: Wachholtz.
- Kristoffersen, Elna Siv. 2021. «Krigersmeden fra Vestly». I *Kreativitet og kunnskap: krigersmed og husfrue i eldre jernalder: Rogaland gjennom 11 000 år*, redigert av Elna Siv Kristoffersen og Einar Solheim Pedersen, 32–35. Stavanger: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Kristoffersen, Elna Siv og Bente Magnus. 2010. *Spannformete kar: utvikling og variasjon*. Stavanger: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Kristoffersen, Elna Siv, Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen (red.). 2014. *Et Akropolis på Jæren? Tinghaugplatået gjennom jernalderen*. Stavanger: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Kristoffersen, Elna Siv og Unn Pedersen. 2020. «Changing perspectives in southwest Norwegian Style I». I *Barbaric Splendour: The Use of Image Before and After Rome*, redigert av Toby F. Martin og Wendy Morrison, 47–69. Access Archaeology, Cambridge: Archaeopress. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1zcm0nn.7>
- Kristoffersen, Elna Siv og Unn Pedersen. Under publisering. «In close-up view: Animal art and crafts in times of change». Proceedings from the 69. Sachsensymposium in Stockholm.
- Kristoffersen, Elna Siv og Alf Tore Hommedal. Under publisering. «Iron Age monuments and finds from the Tinghaug plateau - a synthesis». I *Viking Age Aristocratic Residences in Northern Europe*, redigert av Mads Ravn. Aarhus: Aarhus University Press.
- Kristoffersen, Elna Siv og Randi Stoltz. Innsendt for publisering. «In Textile and Metal: A Case of Cross-Crafting». I *Snartemo Dugnad* (foreløpig tittel) redigert av Frans-Arne Stylegar. Kristiansand: Vest-Agdermuseet.
- LaBianca, Øystein Sakala. 1997. «Indigenous Hardiness Structures and State Formation in Jordan». I *Ethnic Encounter and Culture Change*, redigert av Mammed. Sabour og Knut. S. Vikør. Bergen: Nordic Society for Middle East Studies.
- Lie, Hallvard. 1952. «Skaldestil-studier». *Maal og Minne*, 1–92.
- Lillehammer, Grete. 2014. «Jærens Akropolis: landskap og fornminner på Anda-/Tuhøyden». I *Et Akropolis på Jæren? Tinghaugplatået gjennom jernalderen*, redigert av Elna Siv Kristoffersen, Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen, 13–36. Stavanger: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Lindanger, Birger. 1990. *Klepp I: Bygdesoge fram til 1837*. Klepp: Klepp kommune.
- Lorange, Anders. 1880. «Reiseindberetning til direktionen for den bergenske filialafdeling». *Aarsberetning for 1879*: 139–159. Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring.
- Lorange, Anders. 1883. «Antikvariske undersøgelser i 1882: 1. Jæderen». *Aarsberetning for 1882*, 81–94. Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring.
- Magnus, Bente. 1975. *Krosshaugfunnet: et forsøk på kronologisk og stilhistorisk plassering i 5. årh*. Stavanger: Dreyers bogtrykkeri.
- Magnus, Bente. 2014. «Kvinnene fra Krosshaug i Klepp og Hol på Inderøya». I *Et Akropolis på Jæren? Tinghaugplatået gjennom jernalderen*, redigert av Elna Siv Kristoffersen, Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen, 13–36. Stavanger: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

- Siv Kristoffersen, Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen, 71–87. Stavanger: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Meling, Trond. 2014. «To graver med hest og hesteutstyr fra Tu: maktpolitiske forhold på Sørvestlandet i yngre jernalder». I *Et Akropolis på Jæren? Tinghaugplatået gjennom jernalderen*, redigert av Elsa Siv Kristoffersen, Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen, 107–115. Stavanger: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Meyer, Eva Nissen. 1935. «Relieffspenner i Norden». I *Bergens Museums Årbok 1934. Historisk-Antikvarisk rekke*, bd. 4. Bergen: Bergen museum.
- Myhre, Bjørn. 1978. «Agrarian development, settlement, history, and social organization in Southwest Norway in the Iron Age». I *New Directions in Scandinavian Archaeology*, redigert av Kristian Kristiansen og Carsten Paludan-Müller, 224–271. Lyngby: National Museum of Denmark.
- Myhre, Bjørn. 2005. «Krossane på Ullandhaug, døds-sjødno på Sele og fem dårlige jomfruer på Norheim. Symboler for Yggdrasil – livets tre?». *Frå haug ok heiðni* 3, 3–10.
- Myhre, Bjørn. 2017. «Lye i Time på Jæren i Sørvest-Norge – et glemt sentralsted fra eldre jernalder». I *Jenny-Rita. org. Et utradisjonelt skrivested i Jenny-Ritas ånd*, redigert av Grete Lillehammer og Lotte Selsing. Stavanger: Universitetet i Stavanger. https://www.uis.no/sites/default/files/2020-10/Amprofil_9.pdf
- Møllerop, Odmund. 1961. «Foreløpig meddelelse om et smedgravfunn fra Vestly i Time». I *Stavanger Museums Årbok* 70, 5–14. Stavanger: Stavanger museum.
- Møllerop, Odmund. 1963. «Fra de forhistoriske tider i Klepp». I *Klepp gards- og ættesoga gjennom 400 år: 1519–1900*, redigert av Erling Brunnes, 9–22. Klepp: Klepp kommune.
- Møllerop, Odmund. 1966. «En ny relieffspenne». *Frå haug ok heiðni* 2, 215–221.
- Møllerop, Odmund. 1989. «Fra forhistorien i Klepp». *Frå haug ok heiðni* 2 (12), 201–212.
- Nicolaysen, Nicolay. 1870. «Tillæg til Norske fornlevninger». I *Aarsberetning for 1869*, 117–169. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Olsen, Magnus og Haakon Shetelig. 1909. «De to runestener fra Tu og Klepp paa Jærderen». *Bergens Museums Aarbog, Historisk-Antikvarisk rekke*, bd. 11, 3–29. Bergen: Bergens Museum.
- Oma, Kristin Armstrong. 2021. «Oma-skatten». I *Kreativitet og kunnskap: krigersmed og husfrue i eldre jernalder: Rogaland gjennom 11 000 år*, redigert av Elsa Siv Kristoffersen og Einar Solheim Pedersen, 41–44. Stavanger: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Pedersen, Unn. 2015. «På den andre siden: Smykkehåndverket bak Dalemspenner». I *Dalemfunnet*, redigert av Lotte Hedeager og Lars Forseth, 37–46. Oslo: Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.
- Pedersen, Unn og Elsa Siv Kristoffersen. 2018. «A Scandinavian Relief Brooch: Artistic Vision and Practical Method Combined». *Medieval Archaeology*, 62 (2), 219–236. <https://doi.org/10.1080/00766097.2018.1535384>
- Pedersen, Unn og Elsa Siv Kristoffersen. 2019. «To spenner fra samme hånd? Folkevandringstidens relieffspenner i detalj». I *Viking: Norsk arkeologisk årbok* 82, 119–134. <http://dx.doi.org/10.5617/viking.7118>
- Pesch, Alexandra. 2007. *Die Godbrakteaten der Völkerwanderungszeit: Thema und Variation*. Berlin: De Gruyter.
- Pesch, Alexandra og Ruth Blankenfeldt (red.). 2012. *Goldsmith Mysteries: Archaeological, pictorial and documentary evidence from the 1st millennium AD in northern Europe*. Neumünster: Wachholtz.
- Petersen, Jan. 1927. «Fortegnelse over de til Stavanger Museum i 1923 indkomne saker ældre end reformationen». I *Stavanger Museums Aarshefte for 1924–25*, 1–41. Stavanger: Dreyers bogtrykkeri.
- Reiersen, Håkon. 2017. *Elite milieus and centres in Western Norway 200–550 AD*. Doktorgradsavhandling. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Reiersen, Håkon. 2019. «From Eketorp to Jæren: 'Leader houses' in the Court Sites of South-Western Norway». *Archäologisches Korrespondenzblatt* 49 (2), 245–257.
- Stafford, Pauline. 1997. *Queen Emma and Queen Edith: Queenship and Women's Power in Eleventh-Century England*. Oxford: Blackwell.
- Straume, Eldrid. 1977. «Glasgefässe mit Reparatur in Norwegischen Grabfunden der Völkerwanderungszeit». *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte* 1, 273–282.
- Straume, Eldrid. 1987. *Gläser mit Facettenschliff aus Skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.* Oslo: Universitetsforlaget.
- Sundqvist, Olof. 2012. «Religious ruler ideology in Pre-Christian Scandinavia: A Contextual approach». I *More than Mythology: Narratives, Ritual Practices and Regional Distribution in Pre-Christian Scandinavian Religions*, redigert av Catharina Raudvere og Jens Peder Schjødt, 225–262. Lund: Nordic Academic Press.

Sundqvist, Olof. 2014. «Gårdarna Hauge och Tu i Klepp: en kultplass med kvinnliga kultledare?». I *Et Akropolis på Jæren? Tinghaugplatået gjennom jernalderen*, redigert av Elna Siv Kristoffersen, Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen, 89–105. Stavanger: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

Særheim, Inge. 2014. «Stadnamn og sentralitet i eit jærsk jordbruksfunn frå jernalderen». I *Et Akropolis på Jæren? Tinghaugplatået gjennom jernalderen*, redigert av Elna Siv Kristoffersen, Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen, 49–62. Stavanger: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

Wiker, Gry. 1999. «Gullbrakteatene og deres funnsteder». *Nicolay* 77 (4), 12–21.

Zachrisson, Torun. 2004. «Det heliga på Helgö och dess kosmiska referenser». I *Ordning mot kaos: studier av nordisk förkristen kosmologi*, redigert av Anders Andréén, Kristina Jennbert og Catharina Raudvere, 343–388. Lund: Nordic Academic Press.

Zachrisson, Torun. 2017. «Depositional Traditions in Iron Age Kormt». I *Avaldsnes: A Sea-Kings' Manor in First-Millennium Western Scandinavia*, redigert av Dagfinn Skre, 687–720. Berlin: De Gruyter.

Beskrivelse av dekoren på relieffspennen fra Syre (S9269)

Spennen består av hodeplate, bøyle med bøyleknapp og fotplate (av type planfot – uten oppdeling ved midtliste) med side- og endefliker (figur 5). De ulike elementene er delt inn i felt ved lister innlagt med niello.

Hodeplate

Hodeplaten består av midtfelt og bord (to vertikale på siden og en horisontal øverst på platen) samt to kvadratiske felt i platens øvre hjørner.

Horisontal bord: Her ligger to zoomorfe figurer med baken-dene/lårene mot hverandre i bordens midtfelt og hodene

mot hjørnefeltene. Figurene har hjelmnese og labber, noe som kan tyde på at de skal oppfattes som dyrekropper med menneskehode.

Hjørnefelt: I de kvadratiske hjørnefeltene ligger en S-figur.

Vertikale sideborder: Her ligger to zoomorfe figurer med hodene opp mot hjørnefeltene. De har bein/føtter som kan beskrives som støvelformede samt hjelmneser og skal muligens oppfattes som menneskefigurer.

Midtfelt: Her ligger to motstående zoomorfe figurer med en mer uklar utforming. Hodene ser ut til å ha hjelmneser som møtes ned mot bøyleroten.

Bøyle med bøyleknapp

Den sirkulære bøyleknappen er delt i et ytre og et indre felt ved lister innlagt med niello. Det ytre har radiære linjer. Det indre er innlagt med hvitt og blått glass i en forgyllt innfatning. Det blå ligger som en ring som deler opp det hvite glasset.

I bøyelens sidefelt ligger det hoder med vinkelrett hodeinnramming, hjelmnese samt et lår med labb.

Fotplate

Like under nedre bøylerot skyter det ut to profilhoder med hjelmneser.

I vingefeltet ligger to føtter med støvelformet fot med ben som slynger seg sammen i det smale feltet som markerer overgangen til fotens midtfelt.

I midtfeltet ligger to zoomorfe figurer med hoder med hjelmneser ut mot sideflikene. I tillegg til de to støvelformede føttene har de en felles fot i feltet ned mot fliken som avslutter spennen nede. De skal trolig oppfattes som menneskefigurer.

Flikene avsluttes av masker med innrammede øyne og kraftige, tresidige nese/munnpartier, med V-formede figurer i sideflikene og tverrifler i endeflikene. På hver side av de tresidige partiene ligger det lår med labber.

0 1 2 3 cm.

To engelske mynter fra 1200-tallet fikk ny bruk som pynteaheng på Karmøy i middelalderen. Myntene er preget i det sørvestlige England for kongene Henrik 3. (1216-1272) og Edvard 2. (1272-1307). De er funnet på Åkra av Øivind Hetland. Foto: Annette Øvrelid/Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger (CC BY-NC-ND).

Kølle av bronse fra 1200-tallet, funnet på Stava, Karmøy av Trond Kolstø. Foto: Terje Tveit/Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger (CC BY-NC-ND).

Forgylt, rund spenne fra vikingtid, funnet på Sandhåland, Karmøy av Anton Øivind Hansen. Foto: Annette Øvrelid/Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger (CC BY-NC-ND).

To romerske bronsemynter, funnet på Sørbø, Bokn (t.v.) og Heggheim, Karmøy. Mynten fra Heggheim er preget for keiser Constans (337-350). Omskriften på reversen lyder «FELicium TEMPporum REPARATIO» – «De gode tidene er tilbake!» Den er trolig utgitt i forbindelse med 1100-årsjubileet for Romas grunnleggelse. Begge mynter er funnet av Geir Inge Høines. Foto: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger (CC BY-NC-ND).

DEL II

Vikingtid, 750–1050 e.Kr.

NYE UNDERSØKELSER AV SKIPSGRAVEN STORHAUG

HÅKON REIERSEN, KRISTOFFER HILLESLAND OG THEO GIL

INNLEDNING

Skipsgraven Storhaug har stor betydning for forståelsen av vikingtidens begynnelse (fig. 1). Som den eldste skipsgraven vi hittil kjenner i landet, representerer den en klar forløper for østnorske skipsgraver. Graven vitner om sentralisering av makt ved et strategisk sted langs seilingsleden på Vestlandet. I forbindelse med utredning av muligheten for å rekonstruere Storhaug, ble det i 2022 utført en mindre undersøkelse i haugresten for å avdekke om det fremdeles ligger urørte funn og strukturer i haugen. Det er ingen overdrivelse å si at resultatene overgikk forventningene, og at haugresten fortsatt har et stort kunnskapspotensial.

Anders Lorange undersøkte Storhaug i 1887 (Lorange 1888). I etterkant av dette ble graven i liten grad inkludert i forskningen på de norske skipsgravene, før Bjørn Myhre (1966) igjen satte søkelyset på Storhaug. Han oppdaget at graven var eldre enn sine østnorske paralleller. Ut fra gravgodset tidfestet han den til tiårene før vikingtiden begynner, 750–800 e.Kr. Arnfrid Opedal (1998) gjennomgikk på 1990-tallet materialet fra skips-

gravene Storhaug og Grønhaug på Karmøy. Dette dannet utgangspunktet for både hennes og andres senere arbeider. Niels Bonde og Frans-Arne Stylegar (2009) har ved dendrokronologi senere snevret inn dateringen av skipet til 770 og graven til 779. Studien deres viste samtidig at Osebergskipet fra 820 er bygget i samme region som Storhaugskipet. Dette har åpnet for nye perspektiver, der miljøene som bygget skipsgraver i vest og øst kan ses i nær sammenheng (Bill 2020). Denne nye forskningen har ført til en økt interesse lokalt for Storhaug, som i dag er en uanselig haugrest.

Den direkte bakgrunnen for de nye undersøkelsene er at Karmøy kommune har vedtatt en «Plan for ivaretagelse av skipsgravene ved Karmsundet» (Vea 2022). Et hovedpunkt i planen var å se på mulighetene for å rekonstruere Storhaug. Siden kunnskapen om haugresten var mangelfull, ble det som et første tiltak planlagt et forprosjekt (Vea 2022, 18–22). Formålet var å undersøke hvor store deler av den opprinnelige gravhaugen som fortsatt er bevart, og om det finnes arkeologiske funn og strukturer som må undersøkes før en eventuell

Figur 1. Slik kan den kongelige begravelsen i Storhaug sommeren 779 ha gått for seg. Merk at den minste båten er tegnet ganske nøyaktig der småbåt nummer to nå trolig er påvist (jf. fig. 13). Småbåt nummer en var ødelagt og lå nær skipets baug. Illustrasjon: Eva Gjerde, Arkeologisk museum, UiS.

rekonstruksjon. Karmøy kommune og Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger samarbeider innenfor forskningsprosjektet «Maktens havn», og det var derfor naturlig at forprosjektet ble gjennomført som en del av dette.

Artikkelen begynner med en gjennomgang av tidligere undersøkelser i 1886–1887 og 1974, og om bakgrunnen for vårt forprosjekt. Deretter presenteres resultatene fra de nye arkeologiske og geofysiske

undersøkelsene. Siden målet med artikkelen er å gi en første presentasjon av resultatene, er det nødvendig å beskrive resultatene fra undersøkelsene i noe detalj. Kombinasjonen av kunnskap fra gamle og nye undersøkelser vil danne grunnlaget for videre forskning på Storhaug. Som en liten smakebit har vi i artikkelen valgt å trekke frem hva lagfølgene i haugen kan si oss om byggingen av haugen, og litt om Storhaugs relasjon til de østnorske skipsgravene.

Helt til slutt gir vi et kort riss av veien videre, der forprosjektet kan danne grunnlag for ytterligere gravning og rekonstruksjon.

MONUMENTER VED SKIPSLEDEN

Den norske kystlinjen i vest er preget av en skjærgård med trange sund, øyer, holmer og skjær. Denne topografien danner en farbar led mellom nord og sør, beskyttet fra havet i vest (E. Østmo dette vol.). Den skjermede ferdselsåren har muliggjort kontakt og samfunnsutvikling. I ulike perioder av forhistorien har det blitt etablert maktsentre i områder som lå strategisk til for kontroll av ferdselen langs skipsleden (se f.eks. Reiersen 2017, Skre 2018). Maktgrunnet ble ofte opprettholdt gjennom handel og allianser. Dette har skapt et kulturlandskap preget av store gravhauger, der langveis kontakt særlig kommer til uttrykk gjennom gravgodset. Avaldsnes ved Karmsundet er kanskje det fremste eksemplet på et slikt sted.

Ved Karmsundet finnes et omfattende miljø av gravmonumenter som har utviklet seg gjennom store deler av forhistorien (Skre 2018, fig. 27.1). De store haugene lå ofte godt synlig for de reisende, noe som tyder på at plasseringen ble valgt for å signalisere makt og kontroll. Gravhaugen Storhaug ble reist på gården Gunnarshaug, på et platå nær det smaleste punktet i Karmsundet. Her tronet haugen noen hundre meter fra den like store Salhushaugen, flankert av de høyreiste bautasteinene kjent som «Fem dårlige jomfruer» på den andre siden av sundet.

GRAVNINGER I NORDDELEN AV STORHAUG

Storhaug var mellom 40–50 meter i diameter og dermed en av landets største gravhauger (Nicolayson 1862–66, 348). På 1800-tallet ble masser fra Storhaug brukt til jordforbedring på gårdens åkermark. Ved etableringen av et nytt gårdsbruk i 1880-

årene, fikk gravhaugen sitt nådestøt. Det ble avtalt at haugens masser skulle deles mellom gammel og ny grunneier. I *Karmsundposten* 14. juni 1886 kunne en lese om grunneiernes fjerning av Storhaug, som avslutter med å nevne et oppsiktsvekkende funn:

I disse Dage er Kjølens af et Fartøi, rimeligvis et Vikingskib, bleven udgravet. Om der findes andre eller i det heletaget Ting, som er af Interesse for Oldgranskere, har vi ingen Ide om, men det tør nok hælde, at Haugen burde gennemgraves under kyndig Ledelse. (*Karmsundposten* 1886a)

I Haugesund satt den unge og historieinteresserte læreren John A. Døsseland og leste avisen. Han må ha reagert nokså umiddelbart og kommet seg raskt med båt over sundet til funnstedet på Karmøy, for bare to dager senere står det en ny notis i *Karmsundposten* (1886b):

Efter i forrige [Nummer] at have meddelt en liden Notis om Gravhaugen paa Gundershaug, er vi underrettede om, at der i den seneste Tid foregaar Gravning i Haugen for Regning af Lærer ved herværende Middel-skole Døsseland og under hans Tilsyn. Hr. Døsseland har sat sig i Forbindelse med Bergens Museum og allerede indsendt til dette adskillige af de udgravne Gjenstande, blant hvilke kan nævnes en del Schakbrikker, nogle halvkugleformede af gulbrunt Rav og 17 kegleformede af emaljeret Stentøi.

Sentrale deler av gravkammeret må ha vært skadet ved Døsselands ankomst, men han fikk sendt de bevarte gjenstandsfunnene til Bergen (fig. 2) og stanset videre gravninger. Døsselands undersøkelser ble bekostet av museet i Bergen, i påvente av at konservator Lorange kunne «foretage en planmæssig

Figur 2. Spillebrikker av rav og glass, og armring av gull. Disse er funnet sammen med blant annet glassperler og våpen i gravkammeret før Lorange's gravning. Foto: Annette Øvrelid, Arkeologisk museum, UiS.

Udgravning for at redde alle de Oplysninger, som endnu kan lade sig indsamle fra dette storartede Mindesmærke» (Lorange 1887a, 258).

LORANGES UNDERSØKELSE

Vi skal ikke gjenta alle detaljer fra Lorange's gravning, men fremheve det som særlig er relevant for en foreløpig sammenligning med resultatene av undersøkelsene i 2022.

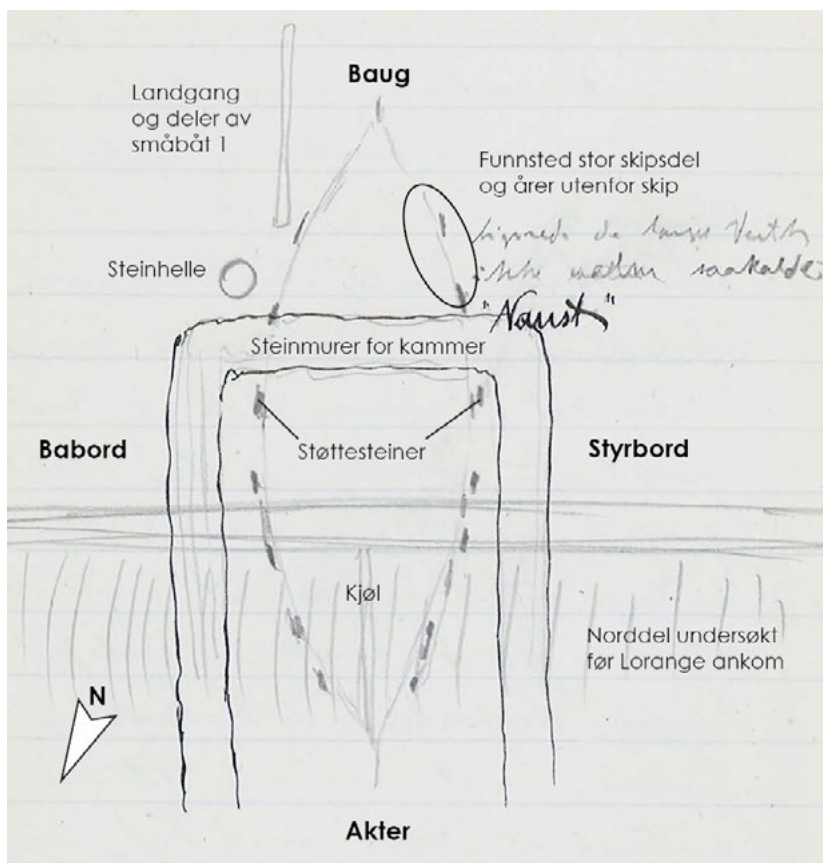
Ved min Ankomst blev først gravet i det gjenliggende Underlag af Haugens bortførte nordre Side. Den oprindelige Græsbakke var endnu kjendelig og helt dækket med Lyngtorv, ordnet saaledes at Oversiden vendte ned. Naar disse Torvstykker fjernedes, viste baade Græsset og Lyngen endnu friske Farver. Den gjenstaaende Del af Haugen frembød et nogenlunde ret og rent Tværnsnit fra Øst mod Vest. (Lorange 1888, 4)

På dette tidspunktet tegnet Lorange (1887b) to profiltegninger, en av den bevarte sørdelen sett fra sør og en av haugens oppbygning i tverrsnittet sett fra nord. I tverrsnittet så Lorange to parallelle steinmurer stikke ut med 6 meters mellomrom, og midt imellom lå kjølen (fig. 3). Skissene av skipets dimensjoner og gravkammerets konstruksjon i profiltegningen var bare foreløpige tolkninger gjort før både skip og kammer var ferdig avdekket. Lorange fant senere ut at skipet var bredere enn dette og at steinmurene dannet fundamentet for kammeret.

I en foreløpig rapport Lorange meddelte *Bergens Aftenblad* og *Bergensposten* vel hjemme fra utgravningen, står det at «Fartøiet var stillet N-S med Forstavnen mod Syd, altsaa parallelt med Stranden og Sundet» (*Bergens Aftenblad* 1887). Dette betyr at Lorange's retningsbestemmelse følger en «lokal nord», der orienteringen nord-sør egentlig vil si parallelt med Karmsundet. Skipets orientering avviker derfor noe fra kompassets nord-sør.

Figur 3. Til venstre Lorange's profiltegning ved gravestart 1887. Merk at bare kjølen var synlig, og at størrelse på skip og kammerets konstruksjon senere ble revidert. Til høyre profil fra 2022 av sørveggen i sjakt 1, plassert omtrent som feltet markert på Lorange's tegning. Det grå bunnlaget på Lorange's tegning er det leirholdige planeringslaget med båtdeler. Foto: Kristoffer Hillesland, Arkeologisk museum, UiS. Tegning etter Lorange 1887b. Skannet av Universitetsmuseet i Bergen. Gjengitt med tillatelse.

Figur 4. Lorange's siste planskisse som viser ferdig gravdkammer og skipsomriss, med akterenden nederst. Ved baugen på babord side ses den avlange landgangen, som lå over restene av småbåt nummer en. Etter Lorange 1887c. Skannet av Universitetsmuseet i Bergen. Gjengitt med tillatelse.

Figur 5. Utvalgte båtdeler fra Loranges gravning. Øverst deler av småbåten som Lorange fant, i midten det største stykket fra Storhaugskipet, og nederst landgangen. Illustrasjon: Universitetsmuseet i Bergen. Gjengitt med tillatelse.

Da han hadde gravd seg forbi sørveggen av gravkammeret, laget Lorange (1887b, 1887c) en grov og en mer detaljert plantegning. Til sist laget han en tegning som viser sluttsituasjonen av gravningen rundt skipet og kammeret (fig. 4). I kombinasjon med Loranges artikkel, rapport og diverse notater har vi derfor en del informasjon om hvor i haugen gjenstandene er funnet. På den siste tegningen vises en velbevart landgang nær baugen, ved skipets babord side. Lorange skriver at det under denne landgangen ble funnet deler av en småbåt (fig. 5).

En viktig detalj notert to steder i feltdagboken (Lorange 1887c), er setningen «Grøften 12 m bred». Dette betyr at kun sentrale deler rundt skipet og kammeret ble undersøkt til bunnen av Lorange, som igjen forklarer hovedresultatene fra 2022. Det er mulig at denne sjakten ikke ble fullført særlig langt forbi skipet, siden sørlige deler av haugen i etterkant ser ut til å ha ligget igjen. Lorange var alvorlig syk, og dårlig vær kan ha gjort at han avsluttet gravningen tidlig:

Veiret er i denne Uge meget ufordelagtigt og ubehageligt med Regn og Havtaage. Arbejderne har havt tunge Dagværk og da jeg naturligvis ogsaa selv maa være bestandig til stede i Haugen, skal ogsaa jeg være glad, naar Udgravning er ferdig. (Lorange 1887d)

FLERE BÅTDELER I HAUGEN

At haugen ikke var totalgravd, viser årebladet som museet i Bergen mottok i 1905. Haakon Shetelig angir at den er «Fundet i den endnu levnedede rest af Storhaug paa Gunnarshaug» (Shetelig 1906). Han skriver videre at årebladet var intensjonelt ødelagt «i gammel tid». Dette stemmer godt med de andre ødelagte åredelene som Lorange fant nær baugen på styrbord side, sørvest for haugens sentrum (fig. 4, jf. fig. 13). Det siste årebladet er trolig funnet sør for dette.

Ved registreringer i 1965 ble haugen listet som fjernet, siden en antok at det da bare gjensto en liten rest rundt en støpt potetkjeller. Da en i 1974

Figur 6. Båtbandet som ble funnet i 1974. Band er betegnelsen for spant i klinkbygde båter. Illustrasjon: Massimiliano Ditta, Arkeologisk museum, UiS.

brukte gravemaskin til å grøfte for vannledning til et nytt våningshus, var det derfor en stor overraskelse at det dukket opp flere funn (fig. 6–7). I søndre grøftekant stakk det 0,9–1 meter dypt ut et band (spant) nær terrassekanten (Næss 1974). Det ble samtidig observert tynne bordbiter på 10–15 cm bredde. En annen båtdele som ble funnet samtidig, ble levert inn i 1993, uttørket og ødelagt.

Jenny-Rita Næss befarte funnstedet, og skrev deretter til skipseksperter Arne Emil Christensen: «Ved befaringen viste det seg at store deler av den terrasseflaten som nå ser naturlig ut, er restene av Storhaug. Hvilket vil si at vi sannsynligvis kan finne flere båtdele o.l. om vi bare setter i gang (...)» Christensen responderte: «Rent personlig ville jeg sette meget stor pris på at dere grov, funnet er meget spennende skipsbyggings-historisk sett, men du vet selv hvor lite det er fra Lorange's gravning. Hvis den grøften som ga funnet virker å drenerer området, er det jo begrenset hvor lenge eventuelle tresaker vil holde.» Næss vurderte det slik at gravning ikke var nødvendig: «Massene i gravekanten

var en tettpakket blanding av leire, aur og humus, og jeg tror derfor at de delene som er igjen, ligger like trygt i jorda som over.» En viktig grunn til at Næss bestemte seg for ikke å grave, var at hun anså terrassemassene for å være omrotede masser fra Lorange's gravning. Bjørn Myhre kommenterer dette slik:

I sin befæringsrapport diskuterer Jenny-Rita Næss (1974) om spantet lå i urørt lag eller i omrotede masser. Hun kom til sistnevnte sluttning, men det kan stilles spørsmål om ikke den beskrevne lagfølgen nettopp viser at spantet kan ha ligget i urørte lag. Dette spørsmålet kan bare avklares ved ny utgravning på stedet. (Myhre 1994, 83)

BAKGRUNNEN FOR FORPROSJEKTET

Forskningsprosjektet «Maktens havn» startet opp i 2019 (Reiersen og Vivås 2022). Kongsgård-prosjektet var da i sluttfasen, og vi ønsket i fortsettelsen et prosjekt om havnefunksjonen til Avaldsnes. Med Arkeologisk museum og Stavanger maritime museum som prosjektledere, kunne en samkjøre utforskningen i sjøen og på land. Karmøy kommune var en selvskreven partner. I tillegg tilførte de to private partnerne Geopluss og Saga Subsea prosjektet viktig kompetanse fra oljeservicenæringen, som særlig er til nytte i sjøen.

Prosjektet kretser rundt to tema. For det første aktualiserte avdekkingen av middelalderens kongsgård (Hommedal dette vol.) en videre utforskning av middelalderhavnen på Avaldsnes. Det andre temaet var gravmonumentene langs Karmsundet, som viser vei inn til havnen og vitner om den store tidsdybden på Avaldsnes. Blant monumentene var særlig skipsgravene prioriterte forskningsobjekter, med sin klare tilknytning til maktsentrets maritime basis.

Figur 7. Storhaug i 1974. På fotoet til venstre markerer personen ved läven funnstedet. Til høyre et foto av grøften der båtdelen ble funnet. Funnnet ble gjort øverst i grøften, som en ser var tildekket ved befaringen. Foto: Jenny-Rita Næss, Arkeologisk museum, UiS.

Da det første Avaldsnesprosjektet startet i 1993, var ettergravninger av skipsgravene og rekonstruksjon uttalte mål (Myhre 1994, 86, Rønne 1994, 72). Dette ble aldri realisert. I samarbeid med kommunen har «Maktens havn» tatt opp igjen disse tankene (Reiersen og Madsen 2020). Siden gårdsbruket på Storhaug nå er fjernet, er det lettere å grave haugresten og rekonstruere haugen. Som nevnt innledningsvis, er mulighetene for en rekonstruksjon løftet frem i Karmøy kommunes «Plan for ivaretagelse av skipsgravene ved Karmsundet». Formålet med forprosjektet var å danne et godt kunnskapsgrunnlag for den videre prosessen.

Rent konkret skulle forprosjektet undersøke påstanden til Næss om at store deler av terrassen var bevarte rester av Storhaug. Ved åpning av mindre sjakter kunne vi undersøke om dette var omrotede eller bevarte lag. Det ble planlagt sjakter særlig ved vannledningen fra 1974, for å dokumentere bevaringsforholdene og ta ut prøver. Videre

ville en måle inn moderne forstyrrelser og oppdatere haugens geometri som grunnlag for videre undersøkelser.

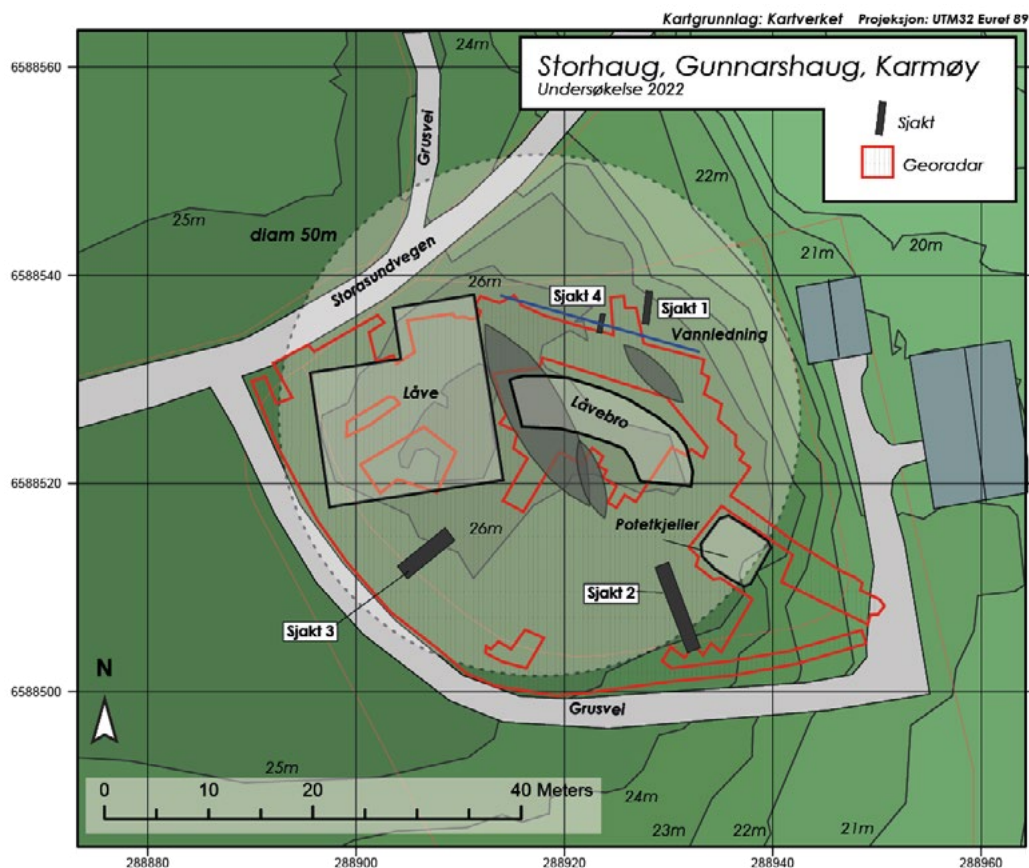
NYE UNDERSØKELSER AV STORHAUG

Undersøkelsen ble utført som en begrenset arkeologisk utgravning, kombinert med georadar (fig. 8). Målet var som nevnt å kartlegge tilstanden til gravhaugen og se om det fortsatt fantes bevarte arkeologiske kontekster her. Gravhaugen var sterkt skadet gjennom tidligere utgravninger og etableringen av et gårdstun på haugresten. Avgrensningen i kulturminnedatabasen Askeladden (id 23742) var også noe mangelfull, og det var derfor også for videre forvaltning viktig å få sikrere kunnskap om haugrestens utstrekning.

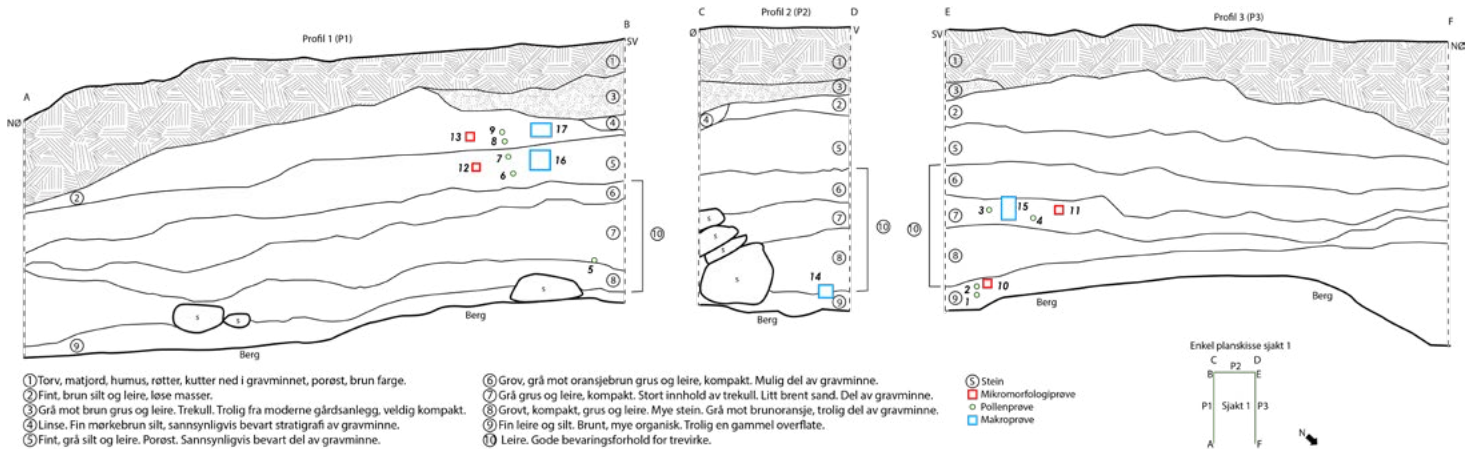
Ved undersøkelsens oppstart ble området undersøkt med georadar. På grunnlag av resultatene herfra, ble det gravd fire sjakter i haugresten (sjakt 1–4; fig. 9). For detaljer om metodikk og gjennomføring

Figur 8. Storhaug ved undersøkelsens begynnelse, med låvebro og låvemurene synlig. Dronefotoet er tatt mot sør, i retningen som Lorange gravde haugen. Den synlige murflaten av låvebroen går omtrent der Lorange i starten av sin gravning tegnet haugprofilen (fig. 3). Foto: Theo Gil, Arkeologisk museum, UiS.

Figur 9. Oversiktskart som viser plasseringen av de fire sjaktene, området for georadarundersøkelsen, de viktigste moderne forstyrrelsene (låve, låvebro, potetkjeller, vannledning), samt hvor påviste skip og båter ligger i forhold til dette. Illustrasjon: Theo Gil, Arkeologisk museum, UiS.

Figur 10. Profiltegninger fra sjakt 1. Tegninger av henholdsvis østvegg, nordvegg og vestvegg, med nummerering og beskrivelser av lag og naturvitenskapelige prøver. Nummer 10 er det leirholdige planeringslaget, der båtbandet er funnet. Illustrasjon: Kristoffer Hillesland, Arkeologisk museum, UiS.

vises det til utgravningsrapporten (Hillesland mfl. 2023). Undersøkelser med georadar er et inn-grepsfritt supplement til tradisjonelle arkeologiske registreringsmetoder (Stammes og Gustavsen 2014). Metoden fungerer som et slags ekkolodd, der man kan lage horisontale dybdeskiver hvor geofysiske egenskaper vises i plan og profil (Conyers 2012). Med georadar kan en spore arkeologiske strukturer som såkalte anomalier, samt nyere infrastruktur og geologiske forhold (Gustavsen mfl. 2020a, Kristiansen mfl. 2023).

BEVARTE OG FJERNEDE DELER AV HAUGEN

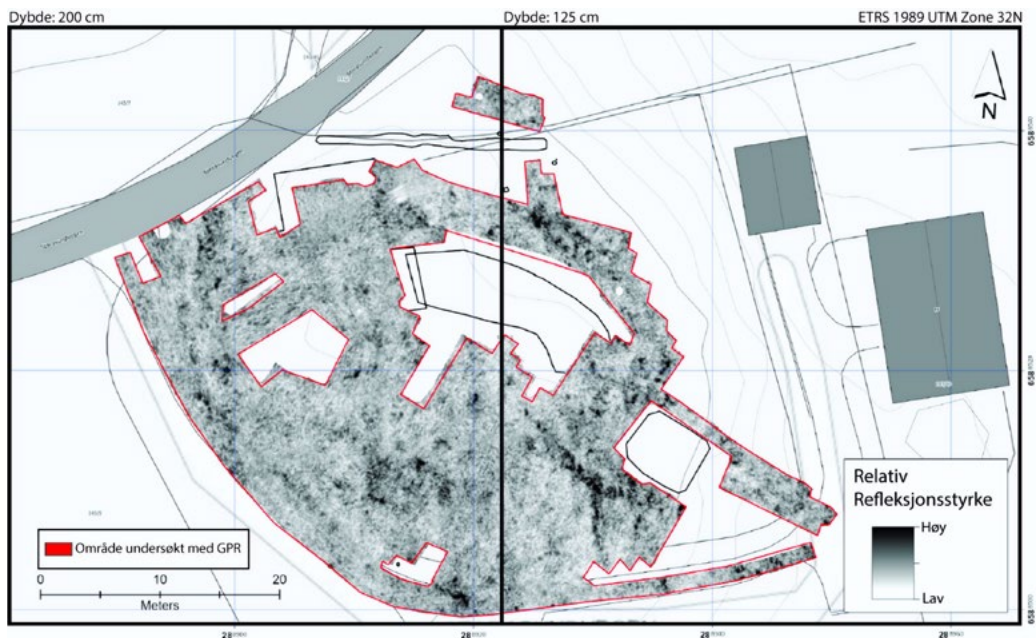
Like før undersøkelsen startet, åpnet det lokale kraftselskapet en grøft for å erstatte en råtten strømstolpe som sto i haugresten. Arbeidet ble stoppet, og sjakt 1 ble anlagt som en begrenset utvidelse av kraftselskapets grøft mot sør. Sjakten inneholdt bevarte lag fra gravminnet (fig. 10). Bergflaten lå rundt 1,1 meter dypt. Like over berget lå et tynt organisk jordlag, tolket som gammel markoverflate. Over dette lå et tykt lag av blandet leire, stein og grus. Laget er tolket som et planeringslag for å

fundamentere oppbygningen av gravminnet. Deretter fulgte regulært vekslende lag, der torvstykker er lagt lagvis med bunnen opp for å bygge gravminnet. Den lagvise oppbygningen ligner Loranges (1888, 4) beskrivelser og profiltegning, og er helt klart bevarte bunnlag fra Storhaug (fig. 3).

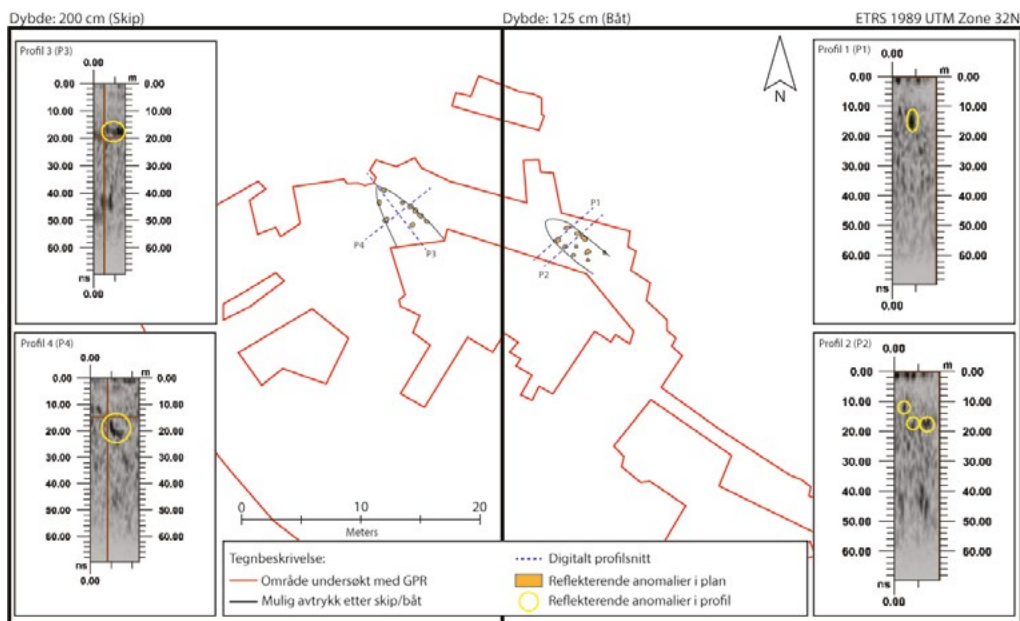
Lengst sør i området der gravhaugen har ligget ble sjakt 2 åpnet. Georadarundersøkelsen viste anomalier i dette området som kunne indikere kulturlag. Også denne sjakten inneholdt bevarte lag fra gravhaugen. I bunnen av sjakten fantes flere tynne, organiske lag tolket som rester etter haugens oppbygning. Et tynt kulturlag ble påvist i sjakten, med en tykkelse på omtrent 10 cm. Lagskillene var noe utydelige, og sammenlignet med sjakt 1 viste profiltegningen fra sjakt 2 flere forstyrrelser fra moderne aktivitet.

Sjakt 3 ble åpnet lengst vest på gravhaugtomten, i området like sør for grunnmurene til låven (fig. 9). Sjakten bekreftet at denne delen av haugen er helt ødelagt. Aktiviteten fra gårdsbruket som lå over gravhaugen strekker seg helt ned til berget. Forholdene i sjakten tyder på at store deler av sørvestlig side av gravminnet er helt fjernet. Like vest

Figur 11. Oversikt over data fra georadarundersøkelsen, med skipsanomalien synlig på 2 meters dybde og båtanomalien synlig på 1,25 meters dybde. Illustrasjon: Kristoffer Hillesland, Arkeologisk museum, UiS.

Figur 12. Skisse av hovedresultatene fra georadarundersøkelsen, med profilsnitt indikert og tentative profiler i formatet «hilbert transform» innfelt. Profiler til høyre (P1-2) er fra båtanomalien og profiler til venstre (P3-4) fra skipsanomalien. De gule sirkelene indikerer det som kan være bevarte båtdekk. Illustrasjon: Kristoffer Hillesland, Arkeologisk museum, UiS.

for sjakt 1 ble sjakt 4 åpnet for å undersøke forholdene rundt vanngrøften fra 1974. Som nevnt var det i denne grøften at det ble funnet båtdeler (Næss 1974). Vannledningen ble gjenfunnet i bunnen av sjakten. I sørlige og nordlige sjaktprofil var det bevarte lag fra gravminnet, som viser at grøften i sin tid ble gravd i bevarte deler av haugen.

Det ble ikke funnet forhistoriske gjenstander i sjaktene. Imidlertid ble store mengder naturlig, hvit kvarts observert i alle sjaktene. Dette er ikke dokumentert fra tidligere gravninger, og kan ha relevans for tolkningen av gravritualene. I sjakt 1 ble det tatt ut ulike naturvitenskapelige prøver, der særlig pollenprøvene kan gi mer informasjon om de bevarte bunnlagene i haugen (se under). Da de dendrokronologiske dateringene av skip og begravelse gir en godt avgrenset tidsramme for gravhaugen, ble det ikke prioritert å ta nye dateringsprøver.

Med resultatene fra undersøkelsen som utgangspunkt er det mulig å vurdere hvor mye av Storhaug som fortsatt er bevart. Gravhaugen var generelt sett sterkt forstyrret av moderne aktivitet, og var ikke synlig på overflaten. Ut fra låvefundamentet og de dokumenterte forholdene i sjakt 3, kunne en se at hele den nordvestre delen av gravminnet var ødelagt. Trolig strekker ødeleggelsene seg langs hele vestsiden av lokaliteten, og inn på nordsiden, sørsiden og sentrale deler av gravminnet.

Stort sett hele gravhaugen er fjernet, men det hellende terrenget på østsiden av terrassen utgjør sannsynligvis bevarte deler av haugen. Sjakt 1 var anlagt i dette området, og bekreftet at det fortsatt finnes bevarte kulturlag fra bunnen av gravhaugen. Lagene ble også påvist i sjakt 4 like ved, men i mindre omfang. I sjakt 2 ble det også påvist kulturlag, men enda mindre markert enn i sjakt 4. Sjaktene som ble gravd viser at det finnes bevarte arkeologiske kontekster langs hele østsiden av gravminnet, og at de beste bevaringsforholdene er i det nordøstre hjørnet. Denne konklusjonen danner et

viktig grunnlag for å tolke potensialet i sporene som ble påvist gjennom georadarundersøkelsen.

RESTER AV BÅT OG RESTER AV SKIP

I senere år har georadar vist seg som en fruktbar metode for påvisning av nye skipsgraver. Det første var Gjellestadskipet i 2018, et nytt skip fra Borre ble påvist i 2019, og ytterligere et ved Edøy i Møre og Romsdal ble påvist det samme året (Gustafsen mfl. 2020b, Paasche 2021). Med Storhaug oppsto muligheten til å undersøke en allerede kjent skipsgrav. Store deler av Storhaug ble undersøkt med georadar, med svært interessante resultater (Fig. 11–12). Midt på lokaliteten står i dag en låvebro. Like nord for det sørøstlige hjørnet av låvebroen viste georadarens data et båtformet mønster. Ved det nordvestre hjørnet av låvebroen ble det videre påvist en triangulær anomali. Basert på de to anomaliens form, mål, plassering og sammenligninger med eldre dokumentasjon, er signalene tolket henholdsvis som større deler av en småbåt og spor av akterenden av det store gravskipet.

Båtanomalien er rundt 1 meter bred og minst 5 meter lang. Den er avrundet i nordvest og har en noe mer utydelig avgrensning i sørøst. Mønsteret er ujevnt, men båtformen fremstår tydelig i plan omtrent 1,25 meter under markoverflaten. Plasseringen stemmer godt med grøften der det ble funnet et båtband og andre båtdeler i 1974. Grøften passerer like nord og delvis over anomalien, og båtdelene ble trolig funnet der grøften krysser båtmonsteret. Sjakt 1, der det under 1 meters dybde er bevarte kulturlag, ligger like ved. Lagene har et høyt innhold av leire og bevart organisk materiale, som vitner om svært gode bevaringsforhold. Ifølge Næss (1974) er bandet funnet i dette laget. Samlet peker anomaliens form, båtdelene og kulturlagene i sjakt 1 mot at anomalien trolig representerer en småbåt tilhørende skipsgraven. Tentative profiler av georadardataene her viser reflekterende objekter på mellom 1–1,5 meters

dybde (Fig. 12). Dette styrker antakelsen om at det fortsatt ligger båtdeler bevart her.

Skipsanomalien er triangulært formet og ligger på rundt 2 meters dybde. Anomalien er omtrent 4 meter bred og 5 meter lang, og orientert mot nordvest. Sammenholdt med Lorange dokumentasjon, er dette området der gravskipet var plassert, orientert parallelt med Karmsundet. Ifølge Lorange skal den nordlige akterenden av skipet ha ligget omtrent her, og akterdelen i hans siste skisse av skipet passer med anomaliens form (Fig. 4). Anomalien stemmer altså godt med gravskipets dokumenterte beliggenhet, og er derfor tolket som et mulig avtrykk etter akterenden til Storhaugskipet. Fordi anomaliens form fremstår som ujevn og dette området er svært forstyrret av låve og låvebro, er tolkningen noe usikker. Siden anomalien ligger dypt, er det mulig at dette området har fått ligge relativt skjermet ved senere forstyrrelser. Ifølge Lorange sto skipet i en fordypning i berget. Det var også her det ble funnet deler av selve kjølen ved Døsseland og Lorange gravninger.

Vi kjenner ikke bevaringsforholdene i området rundt skipsanomalien, men i den nærliggende sjakt 4 er det funnet bevarte lag tett opp til moderne forstyrrelser. Profiler av georadardataene viser på rundt 2 meters dybde flere objekter med reflekterende egenskaper, som kan indikere trevirke (Fig. 12). Den ene har formen til en spant, en annen kan minne om tverrsnittet til en kjøle. Det kan derfor være bevarte deler av skipet her. Imidlertid kan det også være jordavtrykk, eller spor av støttesteiner og veiter som Lorange nevner rundt skipet. Tolkningen må ansees som usikker frem til den er bekreftet eller avkreftet ved utgravning.

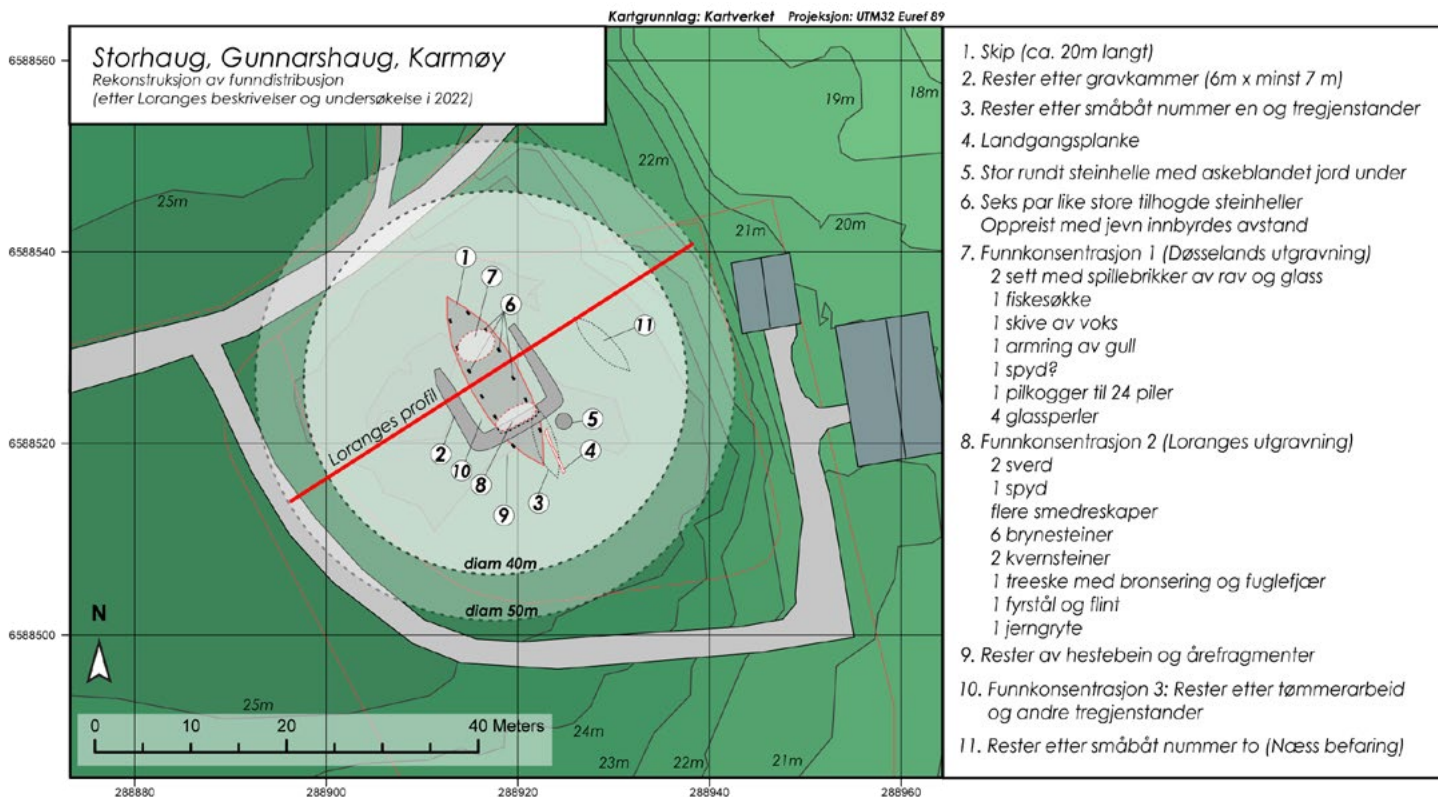
I 1886–1887 og i 1974 ble det funnet bevarte tredeler fra henholdsvis et skip og en båt i samme deler av haugen som de to anomaliene er påvist. Det gjør at disse anomaliene i realiteten allerede er verifiserte. De samlede resultatene fra sjaktene og

georadarundersøkelsen gir grunn til å tro at det kan finnes bevarte deler av båt, skip og haugens oppbygning på sentrale deler av lokaliteten. I det følgende vil vi diskutere de nye resultatene opp mot eksisterende dokumentasjon, og vise at videre arkeologiske undersøkelser av Storhaug er helt vesentlig for å redde et svært viktig forskningsmateriale for ettertiden.

NY KUNNSKAP OM STORHAUGSKIPET

Da Lorange ankom Storhaug, renset han opp området i nord, der det allerede var gravd. I og med at det ser ut til å ligge rester etter skipet igjen i denne delen av haugen, kan han ikke ha renset opp veldig grundig. Det som er påvist i vår undersøkelse kan som nevnt være deler av rekkene med støttesteiner og veiter som Lorange beskriver rundt skipet, eller være dårlig bevart treverk som ikke ble tatt opp under hans utgravning. Uavhengig av alternativene gir georadarens omriss av akterenden av skipet oss ny kunnskap om skipets orientering. Det er ikke nord–sør, som Lorange skriver de fleste steder, men med baugen pekende mot sørøst, slik at skipet ligger parallelt med Karmsundet (fig. 14). Dette gjør at vi kan orientere og sammenligne Lorange plan-tegninger med situasjonen i haugresten i dag. Et viktig poeng er også at georadardataene isolert sett ikke er gode nok til å konkludere med at dette er et skip. Det er sammenligningen med eldre dokumentasjon som gjør denne slutningen mulig.

Dersom en større del av skipskonturen blir avdekket ved videre undersøkelser, vil en få ytterligere informasjon om skipets og gravkammerets dimensjoner. Låvebroen består i hovedsak av stein lødd opp for hånd i tiårene rundt 1900. Selv om vekten av låvebroen trolig har trykket ned jordlagene under, er det sannsynlig at det i det minste er bevart spor av steinkammeret som kan gi et grunnlag for nytolkninger av eksisterende dokumentasjon. Myhre (1994, 82–83) spekulerte i om bare

Figur 13. Planskisse som ved å kombinere ny og gammel dokumentasjon viser i hvilke deler av haugen de fleste gjenstander er funnet. Loranges plantegninger er alle mangelfulle, og dette er derfor den første helhetlige plantegningen av Storhaug. Nye undersøkelser og arkivstudier vil trolig gjøre det mulig å legge til enda flere detaljer. Illustrasjon: Theo Gil, Arkeologisk museum, UiS.

delene av skipet var lagt inn i graven. Siden skipsformen i Loranges siste plantegning stemmer godt med georadarsignalene av akterenden og med plasseringen av bevarte deler av kjøll og bordganger, kan en med sikkerhet slå fast at det har stått et nokså helt skip i haugen. Det er bevaringsforholdene og gravkammerets kollaps som gjør at så lite av skipet er bevart. Siden gravkammeret i stein må ha delt skipet i to deler, er det sannsynlig at skipet etter å ha blitt dratt opp på platået ble noe modifisert for å passe som ramme for begravelsen. Fortsatte undersøkelser kan gi mer kunnskap om hvordan skipet sto i graven.

Lorange antok at Storhaugskipet var et rent roskip, og tolkningen har senere blitt gjentatt (f.eks. Christensen 1998). Nylig har Christensen (2022, 83) imidlertid omtalt dette som det eneste sikre skipsfunnet fra eksperimentperioden da seilet ble innført i Skandinavia. Selv om han tviler på at skipet har hatt så massive mastefester som de yngre skipene funnet på Østlandet, utelukker han nå ikke at skipet kan ha hatt en enklere rigg for medvindseilas (Christensen 2022, 85). Hypotesen i et pågående ph.d.-prosjekt er nettopp at Storhaugskipet var et seilskip, bygget femti år før Osebergskipet (Ditta 2022). Som Christensen også understreket

i brev til Næss i 1974, er dette skipshistorisk et svært viktig funn. Hvis det finnes bevart treverk i grunnen, bør dette reddes. Undersøkelsene av Gjellestadskipet viser tydelig hvordan tre kan brytes ned i et endret funnmiljø, der den beskyttende gravhaugen er fjernet (Wenn 2020).

DEN NYE SMÅBÅTEN FRA STORHAUG

Nær skipets baug, på babord side, fant Lorange rester av en stor landgangsplanke. Under denne lå noen få bevarte rester av en lettbygd småbåt. Da det ble funnet et band fra en småbåt i 1974, var det naturlig at Christensen (1998) antok at det kom fra samme båt. Vi kan nå kartfeste både båt-anomalien fra stedet der bandet ble funnet, og stedet der Lorange fant landgangsplanke og småbåt (fig. 13). I og med at det er et godt stykke mellom funnstedene, må dette være to ulike båter. I tillegg til gravskipet kjenner vi nå altså to småbåter i Storhaug. Til sammenligning var det tre småbåter i Gokstadhaugen, og ingen i Oseberghaugen. Den «nye» småbåten er trolig langt bedre bevart enn den som Lorange fant rester av.

Om bandet funnet i 1974 skriver Christensen (2022, 87) at «dimensjonene på bandet kan passe til en færing, en båt på fem-seks meters lengde». Dette stemmer med størrelsen på båtomsisset i georadarsignalene, som etter alt å dømme viser den båten som bandet stammer fra. Som nevnt var båt-anomalien minst 5 meter lang, men med mer utydelig form og avgrensning i sør. I tillegg til de båt-delene som ble tatt vare på, observerte finneren flere 10–15 cm brede bordbiter i profilen (Næss 1974). Selv om inngrepene i 1974 førte til at et band og noen andre båt-deler ble eksponert, og til dels fjernet, indikerer georadarsignalene i plan og profil at deler av båten fortsatt er bevart. Grøfte-gravningen og etableringen av en vannledning i bevarte kulturlag like ved båten må ha ført med seg noe endrede bevaringsforhold. I bunnen av sjakt 4,

der vannledningen ligger, var det fuktig. Ut fra lag-følgene observert i kanten av sjakt 1, ser båt-delene imidlertid ut til å ligge i et sterkt leirholdig lag med gode bevaringsforhold for organisk materiale. Det er derfor sannsynlig at båt-delene kan ha overlevd de nær femti årene siden Næss var på befarings.

Det levner liten tvil om at Næss sin antakelse om at den gjenstående delen av Storhaug besto av omrotede masser, var feil. Undersøkelsene i 2022 har vist at haugens bunnlag er bevart særlig i de nordøstlige deler av gravminnet. Lorange notater i feltdagboken om en 12 meter bred sjakt sentralt rundt gravkammeret, stemmer godt med at det like utenfor dette området ligger en småbåt som ikke ble gravd i 1887. Dette området har fra starten ligget under mindre trykk fra overliggende masser enn det sentrale skipet. Samtidig lå det i god avstand fra den ødeleggelsen som oppsto ved kollapsen av gravkammeret, som er dokumentert i Lorange's profiltegning og kommentert i hans artikkel (Lorange 1888). Samlet er det derfor mye som taler for at den nye småbåten ligger forholdsvis velbevart i haugresten.

HAUGBYGGING OG GRAVRITUALER

Foruten den nye kunnskapen om skip og båter i Storhaug, gir sjaktene som ble åpnet i haugen holdepunkt for å vurdere observasjonene fra Lorange's gravning og komme nærmere hva de ulike lagene i haugen representerer. Gjennom studier av en gravhaugs lagvise oppbygning, er det mulig å få kunnskap om gravritualene som ble utført, og den rollen byggingen av slike monumenter hadde i samfunnet. Med basis i lagfølgene i en gravhaug, kan en lese byggingen av gravminnet som spor etter en lang rekke intensjonelle valg og handlinger. Notatene og profiltegningen til Lorange tilsier at Storhaug ble bygget med ulike typer masser, som resulterte i en stor og kompleks struktur. I tillegg til steinfundamentet til gravkammeret, og skip, båter

Figur 14. Markering med sperrebånd som viser omtrent hvordan skipet i graven var plassert, parallelt med Karmsundet nedenfor. I bakgrunnen til venstre ser en sjakt 1 og 4 og til høyre sjakt 2. Lävebroen er bygget av stein, med sementmur senere lagt til på delen mot läven. Foto: Theo Gil, Arkeologisk museum, UiS.

og andre gjenstander, ble det i haugen også funnet tilspissede staurer og reiste steinheller fra da gravhaugen ble bygget. Ifølge Lorange (1888, 4), var det først stablet opp torvstykker på bakken, med rotsiden opp (jf. fig. 3). Skiftene mellom torvlagene kunne ved de nye undersøkelsene observeres i de bevarte bunnlagene. Gravhaugen besto videre av horisontale jordlag av rødgul leire, torv og tykke lag av trekull. Trekullagene var hele 1 meter tykke i sentrale deler av haugen over gravkammeret, og tynnere ut mot sidene av gravhaugen.

Basert på Lorange's beskrivelser og profiltegning og med paralleller til tilsvarende gravhauger, har Rebecca Cannell (2021, fig. 5) prøvd å tolke haugens bestanddeler. Ifølge Cannell var haugen bygget opp av horisontale lag av jord og trekull, som hun mener var for å forsterke bevaringsforholdene for gravgodset inne i haugen (Cannell 2021, 372–374).

Materialene brukt til å bygge haugen, ble mest sannsynlig hentet fra ulike deler av det omkringliggende landskapet. Pollenanalyser fra de nye undersøkelsene av prøver fra bunnlagene bekrefter at sammensetningen i den opprinnelige markoverflaten skiller seg fra torvlagene over. Dette bekrefter at torvlagene trolig er hentet fra en viss distanse. Mens markoverflaten som haugen ble bygget på har et høyt innhold av lyng, har de påførte massene over et høyt innhold av gress (Prøsch-Danielsen i Hillesland mfl. 2023, 33–36). Ifølge Cannell (2021) vitner bruken av et variert bygningsmateriale og haugens lagdeling om at menneskene som bygde gravhaugen hadde god kunnskap om det lokale landskapet, og et ønske om å inkludere referanser til landskapet i selve gravkonstruksjonen. Det kan selvsagt også ligge rent praktiske hensyn bak hvor en hentet massene til haugen.

De tykke trekullagene i Storhaug er trolig rester fra en sentral hendelse under gravritualet (jf. Opedal 1998, 43). Slike trekullag er funnet i flere andre monumentale gravhauger fra yngre jernalder, for eksempel i Oseberghaugen og i haugene på Haugar i Tønsberg (Gansum og Risan 1999, Gansum og Østigård 2004). Ifølge Terje Gansum og Terje Østigård (2004) var gravhaugene på Haugar viktige på grunn av ritualene som fant sted da de ble bygget, og mytene som senere utviklet seg rundt dem. Disse gravhaugene er lokaliserte på en høyde, godt synlig fra det omkringliggende landskapet. Dette tilsier at plasseringen ble valgt for å symbolisere makt, som trolig også er tilfellet for Storhaug. På Haugar tyder den komplekse konstruksjonen på en teknologisk avansert og tidskrevende bygningsprosess, som inkluderte mange mennesker og ulike typer verktøy.

For Haugars vedkommende ble det også påpekt at det er vanskelig å skille de rent praktiske aspektene ved gravkonstruksjonen fra de rituelle aspektene. Ulike deler av konstruksjonen kan ha hatt ulike betydninger (Gansum og Østigård 2004). Byggingen av en gravhaug kan ha fungert som et samlingspunkt, og som et symbol på felles identitet i lokalsamfunnet. De store mengdene trekull tilsier ritualer med omfattende bruk av ild, der mange mennesker har vært samlet. Selv om en ved undersøkelsene i 2022 ikke kunne påvise trekullagene som Lorange nevner, ble det funnet andre spor etter rituell aktivitet som han ikke nevner. I alle sjaktene ble det funnet hvite kvartsstein i bunnlagene. Dette kan være spor etter en lokal rituell tradisjon, siden kvarts også er funnet i flere andre gravminner sør for Storhaug.

FRA STORHAUG TIL OSEBERG OG GOKSTAD

Bjørn Myhres dateringer og forskning åpnet for et nytt syn på skipsgravene på Karmøy (Myhre 1966,

1994). Eldre forskning hadde sett skipsgravene som et bevis for at ynglinge kongene fra Vestfold, med Harald Hårfagre i spissen, etablerte seg på Karmøy. Men nå ble dette snudd på hodet. Dersom de vestnorske og østnorske skipsgravene var direkte sammenkoblet, måtte det være omvendt – at gravskikken kom fra vest mot øst. Bonde og Stylegars (2009) analyser og dendrodateringer bekreftet at skipsgravene fra Karmøy var de eldste, og at det er en sannsynlig kobling mot øst. Osebergskipet er nemlig bygget i samme region som blant annet Storhaugskipet og Lorange's småbåt (jf. Bill 2020, 322–323).

Et hovedpoeng hos Cannell (2021), var at strategiene som ligger bak måten Storhaug, og til dels også Grønhaug, ble bygget på, minner mye om hvordan de senere skipshaugene i Vestfold ble bygget. Jan Bill har ved en sammenligning av skandinaviske og engelske skipsbegravelser vist at Storhaug er den nærmeste parallellen til Oseberg og Gokstad (Bill 2020, fig. 5.11). Blant flere rent materielle likheter er tilstedeværelsen av hester, sleder og landgangsplanker i disse tre skipsgravene, og av bærer i Storhaug og Oseberg (Opedal 1998, 78, Bonde og Stylegar 2009, 161, Bill 2020, 339). Foruten Storhaug og Gokstad hadde ingen av de tretten andre skipsgravene småbåter i tillegg til gravskipet (Bill 2020, tab. 5.2).

Ut fra dette, og en rekke andre aspekter som det ikke er rom for å diskutere her, kan vi tolke byggingen av Storhaug i 779 som et formativt, kongelig gravritual. Tradisjonen har etter hvert blitt overført til Vestfold, og fremstår i en ganske lik form ved Gokstad-begravelsen rundt 900. Det er mulig at det så sent fortsatt fantes en kobling mot vestnorske kongedynastier. Blant annet er minst en av de tre småbåtene fra Gokstad bygget på Vestlandet (Bill 2020, 323). En viktig følge av den klare koblingen mellom skipsgravene på Karmøy og de noe senere skipsgravene i Vestfold, er at de bedre

bevarte gravene fra Oseberg og Gokstad kan brukes til å belyse Storhaug og klarere forstå betydningen av ritualene og andre materielle uttrykk her.

VEIEN VIDERE FOR STORHAUG

I artikkelen er det gitt et riss av de nye undersøkelsene av Storhaug, sammenlignet med dokumentasjon fra tidligere gravninger i haugen. De arkeologiske undersøkelsene viser at deler av haugen fortsatt har bevarte bunnlag, og georadarundersøkelsen har påvist sannsynlige spor etter gravskipet og en småbåt nummer to. Slik har resultatene fra forprosjektet langt overgått forventningene. I kombinasjon med grundigere arkivstudier og nye analyser av materialet fra Lorange's undersøkelse, vil videre arkeologiske undersøkelser av det som fortsatt er bevart i haugresten gi oss mer helhetlig kunnskap om skipsgraven Storhaug.

Når et relativt avgrenset forprosjekt har gitt så mye ny kunnskap, er det helt klart at det ved videre undersøkelser er potensial for enda større innsikter. Mot alle odds ligger det fortsatt bevarte kultur-

lag og rester av skip og båt i haugresten. I møte med et endret klima er det ikke sikkert at dette vil klare seg i jorden i enda femti eller hundre år. Dette gjør at tiden nå er overmoden for å sikre for ettertiden det som fortsatt ligger igjen i Storhaug. Det mest hensiktsmessige er å følge opp Karmøy kommunes plan for ivaretagelse av skipsgravene. En bør gjennomføre målrettede utgravninger i de bevarte delene av haugen, og så rekonstruere haugen. Slik kan vi sikre kunnskapen om Skandinavias eldste skipsgrav, og på en verdig måte få gjenreist og formidlet et kulturminne av regional, nasjonal og internasjonal betydning.

TAKK

Artikkelen er skrevet som del av forskningsprosjektet «Maktens havn». Vi vil her særlig takke Per Sand, Oslo, som har finansiert både undersøkelsene av Storhaug og annet feltarbeid som prosjektet har gjennomført i Avaldsnes-området 2022–2023. Takk også til en anonym fagfelle for nyttige tilbakemeldinger.

LITTERATUR

- Bergens Aftenblad*. 1887. «Nyt Skibsfund fra Vikingetiden.» 6. september, 1887.
- Bonde, Niels og Frans-Arne Stylegar. 2009. «Fra Avaldsnes til Oseberg. Dendrokronologiske undersøkelser av skipsgravene fra Storhaug og Grønhaug på Karmøy.» *Viking* 72: 149–168.
- Bill, Jan. 2020. «The Ship Graves on Kormt – and Beyond.» I *Rulership in 1st to 14th Century Scandinavia. Royal Graves and Sites at Avaldsnes and Beyond*, redigert av Dagfinn Skre, 305–392. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Cannell, Rebecca J. S. 2021. «Ship Mounds Matter: The Referential Qualities of Earth-Sourced Materials in Viking Ship Mounds.» *European Journal of Archaeology* 24 (3): 367–87. <https://doi.org/10.1017/ea.2020.63>.
- Christensen, Arne Emil. 1998. «Skipsrestene fra Storhaug og Grønhaug.» I *De glemte skipsgravene. Makt og myter på Avaldsnes*, redigert av Arnfrid Opedal, 206–220. Stavanger: Arkeologisk museum.
- Christensen, Arne Emil. 2022. *Forfedrenes farkoster. Norsk skipsbyggerkunst fra de eldste tider*. Oslo: Pax.
- Conyers, Lawrence B. 2012. *Interpreting Ground-Penetrating Radar for Archaeology*. Walnut Creek, California: Left Coast Press.
- Ditta, Massimiliano. 2022. «Del 3: Forskningsstatus 2022. Kommentar til Bjørn Myhre: Skipsgravene fra Karmøy.» *Frå haug ok heidni årbok 2022*: 46–48. Stavanger: Arkeologisk museum.
- Gansum, Terje og Thomas Risan. 1999. «Oseberghaugen – en stratigrafisk historie.» *Vestfoldminne 1998/1999*: 60–72.
- Gansum, Terje og Terje Østigård. 2004. «The ritual statigraphy of monuments that matter.» *European Journal of Archaeology*, 7 (1): 61–79. <https://doi.org/10.1177/1461957104047994>
- Gustafsen, Lars, Arne Anderson Stamnes, Silje Elisabeth Fretheim, Lars Erik Gjerpe og Erich Nau. 2020a. «The Effectiveness of Large-Scale, High-Resolution Ground-Penetrating Radar Surveys and Trial Trenching for Archaeological Site Evaluations—A Comparative Study from Two Sites in Norway.» *Remote Sensing*, 12: 1408. <https://doi.org/10.3390/rs12091408>
- Gustavsen, Lars, Per Erik Gjesvold, Sigrid Mannsåker Gundersen, Alois Hinterleitner, Erich Nau og Knut Paasche. 2020b. «Gjellestad: A newly discovered ‘central place’ in south-east Norway.» *Antiquity*, 94 (378): 1520–537. <https://doi.org/10.15184/aq.2020.39>
- Hillesland, Kristoffer, Theo Gil, Håkon Reiersen og Lisbeth Prøsch-Danielsen. 2023. *Arkeologiske undersøkelser av «Storhaug skipsgrav» (ID 23742-1). Gnr. 143. Bnr. 65. Storasundvegen, Karmøy kommune, Rogaland*. Oppdragsrapport. Stavanger: Topografisk arkiv, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Karmsundposten*. 1886a. «Paa Gaarden Gundershaug.» 14. juni, 1886.
- Karmsundposten*. 1886b. «Efter i forrige No. at have meddelt en liden Notis om Gravhaugen paa Gundershaug.» 16. juni, 1886.
- Kristiansen, Monica, Kristoffer Hillesland, Erich Nau, Lars Gustavsen, Bjarne Gaut og Anne Herstad. 2023. «Kartlegging av middelalderke kirkesteder i Norge med Georadar – Resultater fra Furulund, Hylestad og Habbarstad kirkesteder.» *Primitive Tider*, (24): 81–102. <https://doi.org/10.5617/pt.10050>
- Lorange, Anders Lund. 1887a. «Indberetning fra den historisk-antikvariske Afdeling.» *Bergens Museum Aarsberetning 1886*: 249–266.
- Lorange, Anders Lund. 1887b. *Udatert notatbok nr. 2*. Originalen i privat eie, tilgjengeliggjort på nett av Universitetsmuseet i Bergen. <https://www.unimus.no/arkeologi/orange/PDF/2.pdf>
- Lorange, Anders Lund. 1887c. *Dagbok fra utgravningen av Storhaug, Karmøy*. Bergen: Topografisk arkiv, Universitetsmuseet i Bergen.
- Lorange, Anders Lund. 1887d. *Brev til Oluf Rygh av 29. august og 1. september 1887*. Oslo: Topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.
- Lorange, Anders Lund. 1888. «Storhaugen paa Karmøen. Nyt Skibsfund fra Vikingetiden.» *Bergens Museum Aarsberetning 1887*, nr. 4.
- Myhre, Bjørn. 1966. «Ny kunnskap om skipsgravene fra Karmøy.» *Frå haug ok heidni*, 1966 (4): 254–60.
- Myhre, Bjørn. 1994. «Skipsgravene på Karmøy.» I *Eit forskningsprosjekt på Avaldsnes. Rapport frå Arkeologisk museum i Stavanger oktober 1994*, redigert av Arnvid Lillehammer, 79–88. Kopervik: Karmøy kommune.
- Nicolaysen, Nicolay. 1862–66. *Norske fornlevninger*. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Næss, Jenny-Rita. 1974. *Ad funn av båtskant i Storhaug 651 D28 X5*. Rapport og tilhørende brevkorrespondanse. Stavanger: Topografisk arkiv, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Opedal, Arnfrid. 1998. *De glemte skipsgravene. Makt og myter på Avaldsnes. AmS-Småtrykk*, 17. Stavanger: Arkeologisk museum.

- Paasche, Knut. 2021. Edøyskipet. Skipsgraver som kilde til Norges historie. I *Kulisteinen – grensemerke i tid og rom*, redigert av Morten Stige og Ole Risbøl, 64–84. Kristiansund: Nordmøre museum.
- Reiersen, Håkon. 2017. «Elite milieus and centres in western Norway 200–550 AD. Upublisert ph.d.-avhandling, Universitetet i Bergen.
- Reiersen, Håkon og Ole Madsen. 2020. «Gjenreis kongegraven.» *Haugesunds Avis*, 14. mars, 2020.
- Reiersen, Håkon og Arild Skjæveland Vivås. 2022. «Forskningsprosjektet 'Avaldsnes – Maktens havn'.» *Frå haug ok heidni årbok 2022*: 55–62.
- Rønne, Ola. 1994. «Merovingertid ved Karmsundet.» I *Eit forskningsprosjekt på Avaldsnes. Rapport frå Arkeologisk museum i Stavanger oktober 1994*, redigert av Arnvid Lillehammer, 67–78. Kopervik: Karmøy kommune.
- Skre, Dagfinn. 2018. «Aristocratic Presence along the Karmsund Strait 2000 BC–AD 1368.» I *Rulership in 1st to 14th Century Scandinavia. Royal Graves and Sites at Avaldsnes and Beyond*, redigert av Dagfinn Skre, 749–764. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Shetelig, Haakon. 1906. «Fortegnelse over de til Bergens museum i 1905 inkomne sager ældre end reformationen.» *Bergens Museums Aarsberetning 1905*, nr. 14.
- Stamnes, Arne Anderson og Lars Gustavsen. 2014. «Archaeological Use of Geophysical Methods in Norwegian Cultural Heritage Management – a Review.» I *A Sense of the Past. Studies in current archaeological applications of remote sensing and non-invasive prospection methods*, redigert av Hans Kamermans, Martin Gajda og Axel G. Posluschny, 17–31. Oxford: Archaeopress.
- Vea, Marit Synnøve. 2022. *Plan for ivaretagelse av skipsgravene ved Karmsundet*. Kopervik: Karmøy kommune.
- Wenn, Camilla Cecilie. 2020. *Rapport arkeologisk utgravning. Skipsgrav. Gjellestad vestre/nordre, 28/1, Halden k., Viken*. Upublisert rapport. Oslo: Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

KONGEBILETET I DEN ELDSTE SKALDEDIKTINGA

ELSE MUNDAL

Det er svært tynt med samtidige skriftlege kjelder som gjev eit bilete av norske kongar i eldre norrøn tid, det vil seie perioden fram til cirka 1050. Bortsett frå nokre få glimt i utanlandske kjelder kan vi seie at denne kjeldekategorien er fråverande. Samtidige kjelder er dei beste, og fråværet av desse kjeldene er sjølvsagt eit problem. Men vi har ei kjeldegruppe som har ein del til felles med samtidige skriftlege kjelder når det gjeld kjeldeverdi, og det er samtidig skaldedikting. Dette var munnleg dikting som vart overlevert frå generasjon til generasjon av munnlege tradisjonsberarar, gjerne gjennom fleire hundre år. Nedskrivning av skaldedikt skjer for det meste ved at dei vert siterte i den skriftlege sagalitteraturen som vart skriven frå slutten av 1100-talet og utover i mellomalderen. Men sidan det fanst mange og faste reglar for korleis ei skaldestrofe skulle formast, kunne det vere vanskeleg å endre ei strofe når ho først var forma, utan å gjere henne meiningslaus. Endringar kunne likevel skje i den munnlege traderinga, og det har i mange høve vore diskutert om skaldestrofer er ekte eller ikkje, det vil seie om dei er dikta av den

skalden tradisjonen seier er skald, eller kanskje av nokon som levde mykje seinare. Men trass i at vi må rekne med at nokre strofer har vorte endra, og at nokre strofer ikkje er ekte, er dette eit materiale som samla sett nærmar seg samtidige skriftlege kjelder i kjeldeverdi, trass i at dei opphavleg var munnleg dikting.

I det følgjande vil eg byggje både på innhaldet i skaldedikt, på kva dei vel å fortelje om kongen, og om kva han gjer, og eg vil byggje på det poetiske språket, kjenningane, det vil seie dei poetiske omskrivingane, og til ei viss grad heita, det vil seie dei poetiske orda for konge. Dette er interessante kjelder som gjev betydeleg informasjon om kongebiletet og kongeideal i samtida, fordi kjenningane må, for lett å kunne tolkast, fokusere mot noko som er typisk for ein konge. Kongen er til dømes *lands gætir* («landets vaktar»), *lands ráðandi* («landets styrrar»), *Nóregs vǫrðr* («Noregs vaktar») og *dróttinn norðmanna* («nordmennes konge»). Det var ein kongeleg eigenskap å vere gáv mild. Difor er kongen *bauga deilir* («den som deler ut ringar eller gull»). Førestillinga var også at fyrsteættene stamma frå

gudane. Difor kunne konge og jarl kallast til dømes *Yggs niðr* («Odins etterkomar»). Det låg også til kongerolla å vere krigar, både på landjorda og på sjøen. Difor kan også kjenningar for krigar og kjenningar for skipsførar brukast om konge der det går fram av konteksten at kjenningen står for ein konge. Det vil vere tilfellet der skaldediktet handlar om eller er retta til ein konge.

Heita, dei poetiske orda, kan gjerne også fokuse på ulike roller til kongen. Til dømes er han *fylkir* («den som fylker hæren»), og han er *gramr* («den grimme, harme, fryktelege»). Poetiske ord for konge kan også vere ord som nemner kongen som medlem av ei kongeleg slekt, til dømes *siklingr*. Opphavleg var dette medlemmer av ei dansk kongeætt, men poetisk kan slike ord brukast om kongar generelt. Eit heite for konge av ein litt annan type er *jöfurr* (som er eit ord som tyder «villgalt»). Medan *fylkir* og *gramr* gjev assosiasjonar til ein krigarkultur, gjev *jöfurr* kanskje meir assosiasjonar til bondesamfunnet. Galten var grøderikdomsguden Freyr sitt attributt, og til kongerolla i det norrøne samfunnet låg det også at han skulle sikre godt år og fred. Kongebiletet og kongeidealet i det norrøne samfunnet var altså svært samansett, og dette kjem også tydeleg fram i det poetiske språket.

Tittelen på seminaret der foredraga som artiklane i denne boka byggjer på, var haldne, var «Herre og drott – konge og sjøkonge». Dette indikerer at det fanst minst to typar kongar, og at titlane «konge» og «sjøkonge» ikkje var heilt overlappende, og det stemmer. Det var ikkje alle kongar som var sjøkongar, og – kanskje meir overraskande – det var ikkje alle sjøkongar som var kongar i den forstand at dei hadde eit landområde å styre. Sjøkongane kunne få kongenamn av krigarflokken sin. Snorre gjev i «Óláfs saga helga», kapittel. 4 i *Heimskringla* (utgåve 1911/1966: 183), den framstillinga at Olav Haraldsson alt var konge då han vende heim frå vikingtokter og prøvde å leggje Noreg under

seg. Han hadde fått kongenamn av krigarane sine medan han enno berre hadde skip å råde over, og før han var hylla som konge på tinga rundt om i landet.¹ Dette forholdet, at ein konge, slik ordet er brukt i norrøne kjelder, ikkje nødvendigvis har eit landområde å styre, tilfører det norrøne kongebiletet viktige nyansar som kan ha vore tydelegare i tidleg norrøn tid enn seinare. Kongebiletet som lausriv kongen frå eit landområde, er faktisk i fullt samsvar med det etymologiske innhaldet i orda *konr* og *konungr*. Den etymologiske tydinga av orda er «son» eller «slektning», men er brukte om menn i herskarslekter.² Også det forholdet at dei norske kongane i det poetiske språket oftare er knytte til folket enn til landet, er interessant. Både *norðmanna konungr* («nordmennenes konge») og *Nóregs konungr* («Noregs konge») finst, men særleg dei kjenningane for konge som set inn namnet for folket i eit område som kjenneord,³ til dømes *hørða valdr* («hordalendinganes styrar») eller *sygna ræsir* («sogninganes herskar»), er svært talrike og er ein kjenningstype som er tidleg etablert i det poetiske språket. Orda for folket i eit område av landet fungerer i skaldespråket som *pars pro toto*

1 Ármann Jakobsson peikar på dette forholdet i avhandlinga *Í leit að konungi: Konungsmynd íslenskra konungasagna* i sin analyse av det norrøne kongebiletet. (Ármann Jakobsson 1997: 90–91). Truleg er dette forholdet at kongen ikkje nødvendigvis er knytt til eit landområde, ein viktig detalj når ein skal gje eit bilete av kongen i tidleg norrøn tid.

2 For ei utførlegare utgreiing om det etymologiske innhaldet, sjå etymologiske ordbøker (de Vries 1977: 325–326; Falk og Torp 1910/1960, bd. I: 563).

3 I kjenningen *hørða valdr* er det poetiske ordet for «konge», *valdr*, grunnord, *hørða* er kjenneord. Grunnordet erstattar det omskrivne ordet i setningssamanheng, og står i den kaus som syntaksen krev. Kjenneordet står i genitiv (eventuelt i rotform om kjenningen er eit samansett ord). Kjenneordet står som ei bestemming til grunnordet, og det vil i dette tilfellet fortelje kva slags konge det er tale om.

for nordmenn, men gjev samstundes eit bilete av kongen som leiar for ein flokk, og desse poetiske omskrivingane kan opphavleg ha vore valde nettopp for å framstille kongen som leiar for flokken sin meir enn for landet. Det er altså godt samsvar mellom desse poetiske omskrivingane for konge og det etymologiske innhaldet i *konr* og *konungr*.

I omtalen av germanske kongedøme har ein gjerne skilt mellom folkekongedøme og hærkongedøme.⁴ I eit folkekongedøme fekk kongen makta si frå folket på tinget. Kongens maktbase låg i støtte frå folket. I hærkongedømet har kongen – i alle fall i utgangspunktet – sin maktbase i dei rikdomane han har samla seg på hærferder, og som har gjort det mogeleg for han å halde seg med ein hærstyrke og kjøpe seg venskap og støtte. Særleg ideen om folkekongedømet bygde nok på romantiske førestillingar som såg eit slikt kongedøme som meir demokratisk enn det eigentleg var. Det «folket» kongen bygde makta si på, var ikkje heile folket, men ein elite. Inntrykket av at folkekongedømet bygde på eit fredeleg bondesamfunn og vart styrt gjennom konsensus på tinget, medan hærkongane kjempa seg til makta, må nok også modifiserast. Dei mange bygdeborgene som skriv seg frå perioden ca. 500 f.Kr. til ca. 500 e.Kr., dei fleste frå dei siste hundreåra av denne perioden, vitnar om urolege forhold med behov for forsvar. Gunnes understrekar også at dei to kongetypene hadde visse fellestrekk: Begge hadde ein sakral karakter og rekna seg som etterkomar av gudane. Både folkekongedømet og hærkongedømet må ha bygt på ein kombinasjon av arv og erobring. Sjøkongen er sjølv sagt ein variant av hærkongen, men ordet sjøkonge understrekar at

Figur 1. Halvdan Egedius framstilling i ein av sine Heimskringla-illustrasjonar av Olav Haraldsson på vikingferd. Heimskringla.no/public domain.

denne kongen har sin maktbase i ein sjøhær og har skaffa seg rikdomar på vikingferder. Det er rimeleg å sjå sjøkongen som eit ideal skapt av vikingtida (figur 1).

Som vist hadde kongen i tidleg norrøn tid fleire opphav, og ulike førestillingar om kven kongen var og skulle vere, vert også reflektert i det poetiske språket. Han er den som styrer landet, vaktar av land og folk, gudeætling og medlem av ei fyrsteleg slekt. Men når ein ser på kongane i tidleg norrøn tid – frå rikssamlinga i slutten av 800-talet til ut på 1000-talet – er det ingen tvil om at det kongeidealet som er skildra i den seinare kongesogelitteraturen, er ein hærkonge eller sjøkonge. Dette kongebiletet er i høg grad utforma på grunnlag av skaldedikt som har utgjort ein viktig del av sagaskrivarane sine kjelder. Skaldedikt om og til kongar er for det aller meste

4 Erik Gunnes (1971: 30–31) drøfter kort forholdet mellom folkekongedømet og hærkongedømet i avhandlinga *Kongens ære*. Forholdet mellom folkekongedømet og hærkongedømet var tidlegare eit populært forskingsemne i tysk forskning (sjå t.d. Schlesinger 1956).

hyllingskvad.⁵ Det vil også seie at det kongebiletet vi får gjennom kjenningar og heite for kongar, og i skildringa av kongen i det heile, er det kongebiletet skalden reknar med kongen vil kjenne seg smigra av. Dette kan sjølvstakt vere ei feilkjelde. Det er ikkje sikkert alle i samfunnet dyrka ein krigarkultur i same grad som skaldane rundt kongen.

I kjenningar for konge, eller i andre framstillingar av kongen, kan det som nemnt vere ei viss overlapping med kjenningar for og omtalar av menn generelt. Kongen er ofte teikna som krigar eller skipsstyrar, og i skaldedikt frå tidleg norrøn tid er dette svært vanleg. At desse kjenningane for menn også kan brukast for kongar, viser at krigaren og skipsstyraren er ideal i samfunnet, i den grad at det også er ærefullt for kongar å verte framstilt som krigar eller skipsstyrar.

I strofe 5 i «Haraldskvedet», eit dikt om Harald Hårfagre av den norske skalden Torbjørn Hornklove (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 22), er kongen den som *djúpum ræðr kjólum* («råder over djupe kjolar», det vil seie skip).⁶ I neste strofe (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 23) finst dei kjende verslinene som seier om kongen: *Úti vill jól drekka, ef skal einn ráða* («ute [det vil seie på sjøen] vil han drikke jul om han skulle ráde áleine»). I første strofe av «Håkonardrápa» av Guttorm Sindre (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 55) seier skalden om Håkon den gode: *Konungr trað bekkjar blárøst bifrauknum ára* («kongen steig på havets blå veg med áranes skjelvande trekkdyr»). Same dikt, strofe 4 (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 55), har ein annan biletskapande kjenning for sjøkongen: *skyldir skautjalfaðar*. Siste ordet er ein kjenning i

seg sjølv, *jalfaðar* er genitiv av *jölfuðr*, som er eit ord for bjørn, og *skaut* er eit ord for segl (eigentleg ein del av seglet, men ordet vert brukt som *pars pro toto* for segl). Her vert det skapt eit bilete av ein bjørn med segl og samtidig av eit skip. Grunnordet i kjenningen er, *skyldir* (ein som kan påleggje nokon noko), og det ein kan påleggje eit skip, er at det skyt fart – i samsvar med det som står i «Hávamál» strofe 82: Av eit skip skal ein krevje fart, og av ei jente kyssar. Sigvat skald, litt seinare enn Sindre, brukar i ei dråpa (skaldedikt med stev) om kong Olav den heilage, som det berre finst fire versliner av (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 226), kjenningen *unnar eykja loptbyggvir* («den som bur i lufta», dvs. lyftingen, på bylgjas øyk eller hest).

Kjenningane for konge som framstiller kongen som skipsførar, har gjerne eit muntert preg ved at dei kallar fram absurde bilete. Det vert meir blodig alvor, bokstaveleg talt, når ein går til krigarkjenningane og til skildringa av kamp og slag i den same perioden. Særleg skildringane av slag har ofte eit ganske stereotypt preg: Krigaren, eller kongen når krigaren er konge, fargar våpena raude, han føder ulven, gjev ørna blod å drikke. Eit døme på at kongen vert rosa for blodig kamp, har vi til dømes i «Hovudlausn» strofe 10 (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 32). Dette er diktet som Egil Skallagrímsson dikta til Eirik Blodøks for å redde livet. Diktet er interessant, for rosen er ikkje meint alvorleg. Men Egil dikta slik han måtte i situasjonen: *Hraud hilmir hjor / þar vas hrafna gor / fleinn sótti fjor / flugu dreyrug spjor / ol flagðs gota / fárþjóðr Skota / trad nipt Nara/nattverð ara* («Fyrsten raudfarga sverdet, der var mengder av ramnar, spydet oppsøkte liv, dvs. henta liv eller tok liv, dei blodige spyd flaug, skottanes fiende, dvs. Eirik Blodøks, fødde trollkjerringa sin hest, dvs. ulven, Nares slekting, dvs. Hel, steig på ørnas nattmat, dvs. lika»).

Eit anna døme på ei blodig kampskildring har vi i strofe 7 i «Håkonarmál» av Eyvind Finnsson

5 For eit oversyn over ulike sider ved hyllingskvada, sjå Fidjestøl (1982) og Marold (1987).

6 Skaldedikta er her siterte etter utgåva til Finnur Jónsson (1912–1915). B-teksten, som det er sitert etter, inneheld retta og normalisert tekst. Ei ny vitskapleg utgåve av skaldedikta, *Skaldic Poetry in the Scandinavian Middle Ages*, er under utgjeving. Omsetjingane frå norrønt er mine egne.

Skaldaspiller (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 58). Diktet skildrar siste kampen til Hákon den gode: *Brunnu beneldar / í blóðgum undum / lutu langbarðar / at lýða fjörvi / svarraði sárgymir / á sverðanesi / fell flóð fleina / í fjöru Stordar* (Sverda brann i blodige sår, sverda senka seg mot folks liv, dvs. for å ta folks liv, sårsjøen, dvs. blodet, bruste mot skjolda; ei flod av piler, eller pilanes flod, dvs. ei flodbølge av blod,⁷ fall i fjøra på Stord).

Kjenningane for konge som framstiller han som skipsfører, og krigarkjenningane og skildringar av kamp gjev eigentleg ganske ulike bilete. Det er humor og ei lett stemning over dei ofte absurde bileta av sjøkongen på skip som samstundes kan vere dyr, og det er gjerne eit bilete på blå bakgrunn som ein får når ord for bylgje eller hav er nemnde, eller når ordet *blár* («blå») er brukt. Biletet av krigarkongen og kampane hans har derimot ein grell realistisk stil, ulvar som slit i lik, og åtseluglar med blod på nebbet, og biletet er dominert av raudfargen, blodets farge. Desse bileta av kongen har likevel noko vesentleg felles: Dei gjev begge eit bilete av «a man's world». Dei to kjenningtypane er ulike, men dei utfyller kvarandre. Til saman gjev dei eit bilete av vikingkongen som er ein krigar som er meir heime på havet enn på landjorda. Dette vert understreka av at scena for handlingane i mange skaldedikt som skildrar kongen og handlingane hans i tidleg norrøn tid, er skipet. Det er på skipet og på sjøen kongen vinn slaga sine.

Biletet av sjøkongen og krigarkongen er ikkje spesielle for den tidlege norrøne skaldediktinga i den tyding at vi møter desse bileta berre der. Men

biletet av sjøkongen, kongen til havs og til skips, møter ein oftare i denne perioden enn seinare. To typiske døme på skaldedikt frå midten og slutten av 900-talet som i store delar av diktet plasserer kongen, eller jarlen, på skipet og på havet, er «Håkonar-dråpa» om Hákon den gode av Guttorm Sindre og «Vellekla» om Hákon jarl av Einar Helgason Skálaglam (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 55–56, 117–124).

Kongen som raudfargar våpen, og dei blodige slagskildringane der åtseldyr og fuglar slit i lik, vil vi også finne i heile den norrøne perioden, lenge etter den perioden då kongar som kan karakteriserast som hærkongar, sat ved makta. Det låg til kongerolla både i tidleg og sein norrøn tid å forsvare riket sitt, derfor kunne krigarkongen halde fram med å vere eit ideal lenge etter vikingtida. Einar Skulason, skalden av heilagdiktet «Geisli» frå 1153, gjev blodige kampskildringar når han rosar Olav den heilage og sonen Magnus den gode (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 427–445). I strofe 17 seier han om Olav den heilage at han *lét undir dreyra Innþrændum* («let sára til inntrønderane blø»), og i strofe 28 seier han om slaget på Hlyrskogsheide, som Magnus vann, at *gylðir fekk gnótt góðs elðis* («ulvane fekk rikeleg av god mat»), og i den neste strofa seier han: *Magnús enn góði lét hugin fagna ótu, málmþings kennir rauð munn jarplitaðs arnar jóðs / ... / en vargar ginðu of hræ* («Magnus den gode let ramnen glede seg over føda, krigaren raudfarga munnen til den brunfarga ørnens unge / ... / ulvar gapte over lik»). I den siste strofa er ein ikkje langt unna dei brutale slagskildringane i døma frå 900-talet som er siterte ovanfor. Men i den tidlege norrøne skaldediktinga kjem dei blodige slagskildringane tettare enn seinare, og dei er gjennomgåande ein nyanse meir blodige og brutale. Det kan også vere grunn til å tru at biletet av krigarkongen i sein norrøn tid ikkje speglar ideal i samtida på same måten som i vikingtida, men at det i høg grad reflekter-

7 Uttrykket *flóð* («flod» eller «flodbølge») *fleina* (gen. pl. av *fleinn*, som tyder «kastespýd» eller «pil») kan oppfattast direkte som det står, «ei flodbølge av piler», men er samstundes ein korrekt kjenning for «blod». Dobbelttydinga, som ganske sikkert er tilsikta, gjev også eit dobbeltbilete som aukar intensiteten i kampskildringa.

rer ein skaldetradisjon som vart forma i heiden tid. I heilagdiktet «Geisli» strofe 29 ser vi at ramnen som kong Magnus den gode matar, ikkje er kalla med sitt vanlege namn, men med namnet på Odins eine ramn, Huginn, som her fungerer som heite for ramn. At skalden av heilagdiktet brukar eit språk som gjev assosiasjonar til norrøn heidendom, er eit klart døme på at skaldespråket no reflekterer ideal og kultur i fortida, og difor ikkje er ei påliteleg kjelde til samtida.

Ein positiv eigenskap som er framheva i eit positivt kongebilete gjennom heile den norrøne perioden, er at kongen skal vere gævmild. Her er eg usikker på om vi kan peike på element i dette biletet som er spesielt for den tidlege perioden. Men eg vil likevel dra fram omtalen av gåvene Harald Hårfagre, i følgje skalden Torbjørn Hornklove i diktet «Haraldskvedet» strofe 16 (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 24), gav til mennene sine: *!...! fœi eru þeir gæddir / ok fõgrum mækum / malmi húnlenzkum / ok mani austrœnu* («Dei er gjødde med gods, dvs. dei får gods i overflod, og fagre sverd, hunlandske⁸ våpen og austrøne⁹ trælkvinner»).

Dette kan kanskje tolkast slik at kongen og skaldane hans gjerne viser fram at kongen har tilgang på utanlandske varer. Det gav truleg endå meir prestisje i tidleg norrøn tid enn seinare. Biletet av den gævmilde kongen er nok ganske konstant gjennom heile den norrøne perioden, men biletet av kongen som vert rosa for å dele ut trælkvinner til mennene sine, ville truleg skurre når vi kjem eit

stykke ut i kristen tid, for det er opplagt at desse trælkvinnene ikkje skal gjere husarbeid.

Som understreka innleiingsvis hadde det såkalla hærkongedømet og folkekongedømet ulike utgangspunkt og ulik basis for makt. Hærkongen eller sjøkongen kan vi seie kom seglande inn frå sidelina i det norske bondesamfunnet. Vi har eit ganske uklart bilete av kongane – småkongar, hovdingar, eller kva vi skal kalle dei – som fanst før kongane som bygde makta si på rikdomar dei hadde samla seg på hærferder og vikingtokter. Kongane i folkekongedømet skal ha hatt makta si frå folket på tinget, og det vil seie at denne kongetypen må ha hatt eit nært samarbeid med folk og ting, medan hærkongen eller sjøkongen som fekk kongsnamn av krigarflokken sin, eigentleg var heilt fristilt frå bondesamfunnet og dei maktstrukturane som fanst der – i utgangspunktet. Men straks ein hærkonge gjekk i land og kravde makt over eit landområde, måtte han forhalde seg til dei maktstrukturane som fanst i bondesamfunnet – det vil seie tingordninga – og verte godteken av tinget.

Møtet mellom hær- og sjøkongane og krigarflokken deira og bondesamfunnet og tinget kan kanskje karakteriserast som ein kulturkollisjon. Men desse kongane som hadde samla seg rikdomar gjennom vikingferder eller krig, var ikkje berre krigarar. Også deira mål var nok at heime skulle det vere fred, og at folk skulle lyde lovene. Eit bilete av kongen som den som vaktar, forsvarar og vernar landet, er såleis ikkje i konflikt med biletet av hær- og sjøkongen, men viser berre ei anna side. Denne sida ved kongebiletet er til stades i den tidlege norrøne skaldediktinga. I «Gråfeldardrápa» strofe 8 (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 67) av skalden Glum Geirason (ca. 970) er Harald Gråfell omtalt som *foldar vǫrðr* («landets vernar»). I same diktet strofe 5 (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 66) er kongen kalla *gumna settir* («den som forliker menn»). Dette er ikkje akkurat det biletet av denne kongen vi møter i den seinare

8 Hunarane var eit nomadisk folk som strøymde inn over austlege delar av Europa seint på 300-talet og på 400-talet. Dei var kjende som brutale krigarar. I vikingtida har dei for lengst gått opp i dei europeiske folkegruppene som dei i si tid erobra, men minnet om hunarane og landet deira levde vidare i diktinga, som til dømes i den norrøne eddadiktinga.

9 At trælkvinnene var austrøne, vil seie at dei kom frå aust, gjerne frå områda sør og aust for Austersjøen.

kongesogelitteraturen. Men at skalden vel ein slik omtale i eit hyllingsdikt, viser at dette biletet er ein del av kongeidealet. Denne sida ved kongebiletet – kongen som skaper fred og er ein vernar av landet – veks seg sterkare etter kvart og vert ein populær kjenningstype. At ein ventar at kongen skal halde orden i landet og straffe forbrytarar, kjem også til uttrykk så tidleg som i diktet «Glymsdråpa» (ca. 900) av skalden Torbjørn Hornklove (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 20). I strofe 2 av diktet kallar han Harald Hårfagre *hlenna helkannandi* («den som dømer tjuvar til hel»).

Olav Haraldsson kom til landet som vikingkonge eller hærkonge, men fekk helgenstatus kort tid etter sin død. I biletet av han i skaldediktinga har vi alle aspekt ved kongebiletet i perioden.¹⁰ Eit par år etter kongens død seier skalden Torarin Lovtunga i diktet «Glælognskvida» strofe 9 (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 301) om helgenkongen at *hann of getr af goði sjølfum ár ok frið öllum mǫnnum* («han får frå Gud sjølv år og fred for alle menneske»). Å skaffe år og fred var nok ei side ved kongeidealet i bondesamfunnet i heiden tid; det var knytt til kongens sakrale side og forholdet til grøderikdomsgudane. I den norrøne kulturen kjenner vi uttrykket år og fred frå lovspråket. Den eldre Gulatingslova vert innleia slik: «Det er opphavet i lovene våre at vi skal bøye oss mot aust og be den heilage Krist om godt år og fred.» Vi veit ikkje når dette kom inn i lovspråket, men det kan ha kome inn alt i den eldste kristenretten som skal ha vore gjeven av Olav Haraldsson på Mostertinget, truleg i 1024.¹¹ Grunnen kan ha vore at ein prøvde å overføre viktige element ved religionen – og kongen – til den nye religionen og den kristne kongen for å lette

Figur 2. Christian Kroghs framstilling i ein av sine Heimskringla-illustrasjonar av miljøet til småkongen Sigurd Syr då stesonen, Olav Haraldsson, vende heim fra vikingferdene sine. Heimskringla.no/public domain.

overgangen frå gamal religion til ny. Dette var ein ikkje ukjend strategi. Slik kan kongeidealet i den kristne norrøne kulturen ha vorte knytt til dei gamle førestillingane om kongen som den som gav år og fred, slik vi faktisk ser dokumentert i skaldediktinga.

Det er ein viss samanheng mellom kongen som vaktar og vernar for landet, og kongen som lovgjevar, i og med at lover var nødvendige for å sikre seg mot ytre fiendar og sikre folk mot vald og overgrep frå urolege element i samfunnet. For å fylle funksjonen som landets vernar og sikre folk fred og ro måtte kongen arbeide gjennom tinget. Ei side ved utviklinga av det norske kongedømet frå tidleg norrøn tid og fram til innføringa av Landslova i 1274 er at kongen og maktapparatet hans gradvis tek over funksjonar som hadde ligge til tinget.¹² Tilsynelatande skjer dette i det norske samfunnet utan store konfrontasjonar og motsetningar.

Det kan likevel vere grunn til å spørje om det i kjeldene kan registrerast eit motsetningsforhold – i det minste ei viss gnissing – mellom bondesamfunnet og miljøet kring hærkongane eller sjøkongane og det same mellom tinget og kongen.

10 For eit meir utførleg bilete av Olav Haraldsson i skaldediktinga enn det er plass til her, sjå Jørgensen (2016).

11 Dateringa av tinget kan ikkje reknast som heilt sikker (sjå Hagland 1991).

12 Denne utviklinga er det gjort greie for i Mundal (2022).

I saga om Olav den heilage, kapittel 2 i *Heimskringla* (utgåve 1911/1966: 182), kan det ikkje vere tvil om at Snorre gjev den framstillinga at Olav, som drog i viking som tolvåring, som barn såg ned på stefaren, småkongen Sigurd Syr, som oppførte seg meir som ein bonde enn som ein konge. Olav viser haldninga si ved å leggje sal på ein bukk då stefaren hadde bede han sale på ein hest til han. Men Snorre er inga samtidig kjelde, og spørsmålet er om slike haldningar som Snorre tilla kong Olav, er å finne i den samtidige skaldediktinga. Der er kanskje eit par detaljar i «Haraldskvedet» av Torbjørn Hornklove som det kan vere interessant å sjå nærmare på. Her skildrar skalden mellom anna slaget i Hafrsfjord. Strofe 7 (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 23) fortel at det kjem knarrar frå aust, og første line i neste strofe lyder: *Hlaðnir ero hólða* («Dei var lasta med hauldar»). Ordet *hólðr* er ordet for den klassen av bønder som stod på toppen av bondesamfunnet, så å omtale nokon som hauld er i seg sjølv absolutt ærefullt. I skaldespråket kan ord med smal tyding erstatte ord med vid tyding, så ordet kan stå for «mann» generelt. Men skaldane kan også – om dei er gode – vere svært så treffsikre på dei rette nyansane i dei orda dei brukar. Skipa som kjem austfrå for å møte krigarane til Harald Hårfagre i Hafrsfjord, er altså lasta med ein flokk bønder! I denne konteksten vert det mindre sikkert at *hólðr* gjev så positive assosiasjonar som ordet gjev isolert sett. At ordet skal gje assosiasjonar til bønder og landkrabbar, vert styrka når vi kjem til strofe 11 i diktet, der vi får biletet av dei overvunne hauldane som har tapt skipa sine og teke landvegen fatt tilbake over Jæren (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 23). Å måtte rømme til beins og til lands var truleg ei ekstra audmjuking, slik dei som hadde sjøkongen som eit ideal, vurderte situasjonen.

Kongesogelitteraturen gjev den framstillinga at kongane tidleg byrja å gje lover og freiste å ta kon-

troll over tinget. Skaldediktinga gjev faktisk støtte til denne oppfatninga. I «Berrsglisvísur», strofe 4, frå ca. 1038 (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 235) seier Sigvat skald til kong Magnus den gode: */.../ þjóð helt fast á lögum fjölbliðs fóstura Aðalsteins* («folket helt fast ved lovene til den venlege fostersonen til Adalstein»). I den neste strofa i det same diktet framstiller skalden både Håkon den gode, Olav Tryggvason og Olav den heilage som lovgjevarar. I dette diktet er det ingen ting som tyder på at den kongelege lovgjevinga førte til konflikt med bondesamfunnet. Men Sigvat nemner også lovgjevinga til Olav Haraldsson i ei dråpa som vi berre har fire versliner av (Finnur Jónsson 1912–1915, B I: 226). Han seier til kongen (som han tiltalar som sjø-konge): */.../ mátt leggja lands rétt þanns skal standa* («du kan fastsetje den landsrett som skal gjelde»). Spørsmålet er om Sigvat fastslår noko som er sjølv-sagt, nemleg at kongen har rett til å gje lover, eller om dette er noko han argumenterer for. Sannsynlegvis er det snakk om den kristenretten som kongen la fram saman med biskop Grimkell på tinget på Moster, og som dei fekk vedteken. Men lover skulle eigentleg vedtakast på lagtinga. Tinget på Moster var ikkje noko lagting, og det var innkalla av kongen sjølv. I saga om Olav den heilage, kapittel 58 i *Heimskringla* (Finnur Jónsson 1911/1966: 215), gjev Snorre ei framstilling som kan tyde på at han har tolka strofa slik at bøndene var noko motvillige mot den kongelege lovgjevinga på eit ting som ikkje følgde prosedyrar for korleis lover skal leggjast fram til vedtak. Han skriv: «Og det vart til at bøndene godkjende dei lovene som kongen fastsette.» Men i alle fall kjem biletet av kongen som lovgjevar fram i skaldediktinga tidleg på 1000-talet. Men skal vi byggje på den bevarte skaldediktinga, kjem biletet av Håkon den gode som lovgjevar først i ettertid; av samtidige skaldar vert det ikkje nemnt – om vi skal døme etter det vi kjenner av overlevert skaldedikting.

Det fanst også ein kjenningstype for strid og kamp som har ordet *þing* som grunnord, som kanskje kan seie noko om ei litt ambivalent haldning til tinget i miljøet rundt kongane i tidleg norrøn tid. Ordet *þing* i norrønt tyder ikkje berre ting og tingplass, det kan brukast om andre slags møte, i det poetiske språket også om møte der våpen møtest. *Vápnar þing* («våpenting»), *orþing* («pilding») og mange fleire er derfor kjenningar for kamp. I oversynet over kjenningar i *Kenningar der Skalden* reknar Meissner opp alle slike kjenningar, og det er ei talrik gruppe (Meissner 1921/1984: 193–194). Det som kan vere interessant i vår samanheng, er at det store fleirtalet av desse kjenningane er å finne i diktinga frå før ca. 1050–1060. Seinare finst det berre få. At nettopp *þing* i denne perioden av mange skaldar er valt som grunnord i kjenningar for strid og kamp, kan kanskje tolkast slik at ein del skaldar har sett det som greitt at saker vart avgjorde på dei tinga der våpena fekk tale, og ikkje på dei vanlege tinga. Vi kan her ha døme på eit svært medvite val av grunnord i ein kjenning for å styre tolkinga i ei bestemt retning.

Kort oppsummert kan ein seie at kjenningane for sjøkonger er svært dominerande i den tidlege norrøne skaldediktinga, og bilete av kongen som krigar og biletet av kampar er svært brutale og blodige, men vert litt mindre dominerande og litt meir dempa etter kvart. Når det gjeld biletet av kongen som vernar av landet, og som skildrar hans meir fredelige aktivitetar, ser vi den motsette utviklinga. Dette biletet vert styrka. Biletet av den kristne kongen slår også inn i skaldediktinga relativt raskt etter kristninga. Det skjer altså ei utvikling gjennom perioden, men likevel slik at fleire kongebilete som vi lett vil oppfatte som motstridande, eksisterer side ved side.

LITTERATUR

- Ármann Jakobsson. 1997. *Í leit að konungi: Konungsmynd íslenskra konungssagna*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Falk, Hjalmar og Alf Torp. 1960 [1910]. *Norwegisch-Dänisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 2. Oslo: Universitetsforlaget.
- Fidjestøl, Bjarne. 1982. *Det norrøne fyrstediktet*. Øvre Ervik: Alvheim og Eide.
- Finnur Jónsson (red.). 1912–1915. *Den Norsk-islandske skjaldedigtning* B I og B II, A I og A II. København: Roskilde og Bagger.
- Gunnes, Erik. 1971. *Kongens ære: Kongemakt og kirke i «En tale mot biskopene»*. Oslo: Gyldendal.
- Hagland, Jan Ragnar. 1991. «Kulisteinen – endå ein gong». I *Heidersskrift til Nils Hallan på 65-årsdagen 13. desember 1991*, redigert av Gudbrand Alhaug, Kristoffer Kruken og Helge Salvesen, 157–165. Oslo: Novus.
- Jørgensen, Jon Gunnar. 2016. «Óláfr Haraldsson, king, warrior and saint: Presentations of King Óláfr Haraldsson the Saint in medieval poetry and prose». I *Kings and Warriors in Early North-West Europe*, redigert av Jan Erik Rekdal og Charles Doherty, 345–398. Dublin: Four Courts Press.
- Marold, Edith. 1987. «Die norwegische Reicheinungen und die Prieslieddichtung». I *Arbeiten zur Skandinavistik 7. Arbeitstagung der Scandinavisten des Deutschen Sprachgebietes. 4.8.–10.8. 1985 in Skjeberg/Norwegen*, redigert av Ulrich Groenke, 59–97. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Meissner, Rudolf. 1984 [1921]. *Die Kenningar der Skalden: Ein Beitrag zur skaldischen Poetik*. Hildesheim: Georg Olms.
- Mundal, Else. 2022. «Kongemakt og ting – og konsekvensane av den overordna makta for individ og ætt. I *Eidsivatinget: den norske tingtradisjonen gjennom 1000 år*, redigert av Jørn Øyrehagen Sunde og Brage Thunestvedt Hatløy, 77–102. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Schlesinger, Walter. 1956. «Über germanisches Heerkönigtum.» I *Vorträge und Forschung: Das Königtum. Seine geistigen und rechtlichen Grundlagen. Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte*, Bd. 3, 105–141.
- Snorri Sturluson / Snorre Sturlason. *Heimskringla: Noregs konunga sögur*, redigert av Finnur Jónsson 1966 [1911]. Oslo: Universitetsforlaget.
- de Vries, Jan. 1977. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*, 2. utg. Leiden: Brill.

DROTTNINGAR OCH KUNGAMÖDRAR

TORUN ZACHRISSON

Kungsgårdsmiljön kring Avaldsnes, beläget på ett näs vid den västnorska kustens huvudfarled, har sedan lång tid diskuterats som ett nav i maritima nätverk knutna till riken ledda av järnålderns sjökungar och den tidiga medeltidens kungar (Skre, 2018, s. 791–799). Men den kvinnliga dimensionen som balanserat härskarmakten i dessa riken och varit nödvändiga för att upprätthålla dem har inte fått samma belysning. Denna artikel syftar till att med exempel från historiska källor från denna tid ge en inblick i kompetenser som ledande kvinnor som drottningar och kungamödrar uppvisat samt ge några arkeologiska exempel som tolkats som att det rört sig om drottningar eller kungamödrar. Avslutningsvis lyfts det fram möjliga materiella spår av den yppersta elitens kvinnor från det romartida Avaldsnes.

DROTTNINGAR

Etymologiskt är ordet *drottning* avlett av substantivet *drótt* (härskara, följe) och har betydelsen 'kvinnan som tillhör drotten och dess följe' (Hellqvist, 1927). Titeln drottning har egentligen alltså inte från början med ett rike att göra, utan med följesväsendet och dess struktur. Ordet förekommer bara i de skandinaviska länderna. Även ett så symboltungt ord som engelskans *queen* har en enkel bakgrund och är ett gammalengelskt ord för kvinna, som har sin motsvarighet i skandinaviska runinskrifters ord *kvän*, kvinna, hustru (Peterson, 2006, s. 29; Runor, sökordet kuin).

Forskningsfältet Queenship studies startade som en motvikt mot den inriktning inom historieämnet som ensidigt betonade kungar och monarkier.

Genom ett uttalat genushistoriskt perspektiv ville man synliggöra drottningar, deras aktörskap och politiska betydelse (ex. Rotbain, 2019, s. 21–22). Där betonades att drottning är ett oprecist begrepp och att man bör använda drottninggemål för den som är gift med kungen och drottningregent när en drottning regerar av egen kraft (Rotbain, 2019, s. 22).

DROTTNINGGEMÅL

Under vikingatiden, vid slutet av 800-talet eller 900-talet, beskriver den frankiske ärkebiskopen Hincmar av Reims vad han ansåg vara drottningars roll vid de kontinentala hoven. Deras uppgift var att vidmakthålla kungariket och verka inom olika fält som ekonomi, administration, gästfrihet,

Figur 1. Drottningen sittande på sin tron. Hon avbildas som en tänkare i rik dräkt med dryckeshorn i handen och krona på huvudet. Detta är en av tre schackpjäser som avbildar drottningar som hittades på ön Lewis, Skottland, men som tros vara tillverkade på slutet av 1100-talet i Nidaros, Trondheim. Foto: National Museums Scotland Queen H.NS 23, med tillstånd CC BY-SA 4.0.

kunglig värdighet, hantering av vasaller och utländska diplomatiska beskickningar (Downham, 2019, s. 153).

I den tvärvetenskapliga antologin *Dronningen i vikingtid och middelalder* (2017) ges intressanta perspektiv ur historiskt källmaterial, liksom arkeologiskt. Från norröna källor är det känt att en kung kunde ha flera hustrur, men det vara bara en som kallades drottning. Det var den som var formellt gift med kungen. I de nordiska kungasagorna är drottningens roll att fungera som motivator, bygga allianser, vara talesman för kungen men också utöva

direkt makt. Hon kunde även hjälpa till att styra landet och delta i rådsmöten, *landrad* (Jørgensen, 2017, s. 220–222). Drottningars språkkunskaper framhålls ofta och att de kunde spela en avgörande roll i religiös förändring liksom vid etablerandet av kristna riken (Jørgensen, 2017, s. 225).

Tre av de berömda spelpjäserna som troligen tillverkats i verkstäder i Nidaros, dagens Trondheim, avbildar den sena vikingatidens och tidiga medeltidens ideala drottning (Stang, 2017, s. 230; se figur 1). Hon förväntades dels vara en tänkare, rådgivare och alliansbyggare, dels vara en kulturbärare som var läskunnig och bevandrad i litteratur, konst och språk. Hon förväntades också föda barn åt kungen, vara en from kristen som gav gåvor samt vara värdig och inge respekt som en strateg, trots att hon ofta kunde ha kommit som ung till en främmande hovmiljö (Bandlien & Mikkelsen Hoel, 2017). Intressant är att drottningsspelpjäsen vid denna tid var en nymodighet. När schackspelet infördes till Europa från de muslimska länderna, togs spelpjäsen storvisiren, det vill säga kungens rådgivare, bort och ersattes med drottningen (Stang, 2017, s. 230).

Många av de sysslor som en drottning förväntades göra var kopplade till ansvaret för ett förebildligt hushåll av större slag: rikshushållet (Rotbain, 2019, s. 18–19). Det kan verka som att drottningars plats var vid ett kungasäte och att de inte rörde sig utanför detta, men det är en missuppfattning. Det förekommer uppgifter om att även drottningar kunde ambulera runt i riket. Vid regelrätta fälttåg kunde de vänta ett stycke undan själva striden. Exempelvis hösten 1066 när Harald Hårdråde stred vid Stamford Bridge i Yorkshire på engelska östkusten, stannade Haralds drottning Ellisif och deras döttrar på Orkneyöarna. Efter att kungen dödats återvände hans son och jarlarna på Orkneyöarna och resterna av hans armé tillbaka dit (Ellis, 2022, s. 500).

DROTTNINGREGENT

I de norska kungasagorna framskymtar att kvinnor kunde ha arvsrätt till tronen i vissa delar av Skandinavien. Så var det i Agder enligt första kapitlet i Halvdan Svartes saga (Sturluson, 1991). Där styrde drottning ”Åsa storråda” sin faders rike efter att han avlidit: ”reiste straks vest til Agder og tok det rike (den makten) som hennes far hadde hatt” (se Jørgensen, 2017, s. 222, 415). Åsa var mor till Halvdan Svarte och farmor till Harald Hårfagre. Denna Åsa har förknippats med den drottning som ansetts kunna vara gravlagd i Oseberghaugen (Brøgger, 1919), men det är mindre sannolikt.

KUNGAMODER

Det är lätt att underskatta drottningars inflytande, men kanske än mer rollen som kungamor. Den kunde innebära tillgång till makt, fastän en mer begränsad sådan. Men om en blivande kung var för ung kunde en kungamor regera under många år i sin sons ställe (ex. Jørgensen, 2017, s. 220–221). Under 900-talet ser man också flera kraftfulla drottningar som regerar när deras män är sjukliga eller har dödats. En av dem var Aethelfled of Mercia, en bildad kvinna som utbildats vid sin far Alfred den store av Wessex hov. Hon motade vikingar, lät belägra borgar, drev militära kampanjer och mäklade fred. Lika kraftfull framstår Gerberga av Sachsen, kejsare Otto den I:s syster, som i sitt andra äktenskap var gift med den franske kungen Louis som var sjuklig. Efter hans död regerade hon för deras son Lothar (Downham, 2019, s. 153–154).

Ett lysande exempel är prinsessan Olga av Kiev som var av varjagisk härkomst från Pskov i nuvarande Ryssland. Hon var gift med fursten Igor, son till Rurik som var grundaren av den Kyiv-rusiska dynastin i Ukraina. Igor dödades när han tog upp tributer i ett underlydande område, medan sonen Sviatoslav ännu var ett barn. Olga regerade i sonens ställe i 15 år (Androshchuk, 2011). Prinsessan Olga

av Kiev är känd inte minst för sin omvändelse till kristendomen genom sitt dop i Konstantinopel cirka år 957, beskrivet i samtida källor i Bysans och Kiev. Olga och hennes följe togs emot vid två banketter i det stora palatset i Konstantinopel. Vid den första banketten åtföljdes hon av sina manliga släktingar, tillsammans något fler än 80 personer. Vid den andra banketten var hennes följe än större och bestod av 107 personer: hennes brorson, 16 kvinnliga släktingar, 18 tjänarinnor, 44 köpmän, 22 ambassadörer, en präst och två tolkar. Här framgår att de mottog gåvor och att Olgas tjänarinnor fick samma mängd bysantiska silvermynt som köpmännen (Androshchuk, 2011, s. 78–80). Detta illustrerar vad som förväntades av en kvinnlig regent: förmåga att hantera dels diplomatiska relationer, gåvobyten och handel, dels religiösa och politiska skeenden samt administration. Dessutom skulle hon gärna ha goda språkkunskaper.

FREDSMÄKLARE

Redan i eposet Beowulf omtalas drottningen som fridkulla, alltså fredsväverska. I dikten är det tydligt att döttrar representerade ett viktigt politiskt kapital, att de gifts bort med härskare från andra folk för att mäkla fred (Beowulf, 2022, s. 99). Drottningen beskrivs där som socialt kunnig med en förmåga att värdera människor efter rang liksom om de uppvisade trohet eller inte (se även Enright, 1996). Med de senaste årens omtolkningar av eposets ursprung anses det numera vara diktat i Östskandinavien, förmodligen på 500-talet, men vara nedtecknat i East-Anglia på 600-talet och därefter omkring år 1000 på pergament i södra England (Beowulf, 2022, s. 9, 179–182; Gräslund, 2018; se även Shippey, 2022).

Vid 500-talets slut hade alla som gjorde anspråk på att vara kungar i Frankerriket också haft förfäder som tillhört den merovingiska kungaätten (Wickham, 2009, s. 113). Genom giftermål utanför

riket med utländska kungar, prinsar och prinsessor bekräftades merovingernas kungliga status. Bara kungafamiljen ingick sådana äktenskap, genom vilka de betonade sin överlägsna status inom sitt rike (Crisp, 2003, s. 209–210). Bland anglosaxarna (Wickham, 2009, s. 202) liksom i Skandinavien fanns en härskande kungaätt med lång kontinuitet, vilket bör ha givit större möjlighet att bygga allianser, något som kan ha gynnat kvinnornas position i maktens topp.

GISSLAN

Att högättade kvinnor kunde vara ett fysiskt verktyg för fred genom att fungera som gisslan ger de skrivna källorna olika belägg för. När fred skulle upprättas mellan Conrad I av Tyskland och hertigen av Schwaben, Erchanger, år 913 ingick som en del av processen att Conrad gifte sig med systemen till Erchanger, Cunigunde. Hon kallas ”fredsgisslan” (Annales Alemannici, s. 56; Olsson, 2019, s. 128). Ungefär samtida är uppgiften att när kejsaren Karl den tjocke år 882 skulle gifta bort kung Lothars dotter Gisela med den normandiske kungen Godefrid var en av förutsättningarna att normanderna skulle lämna riket. Giftermålet skulle garantera att Godefrid inte skulle attackera igen (Annales Vedastini, 1958, s. 302–303; Olsson, 2019, s. 129).

Giftermål tänkta att bygga kraftfulla allianser kunde ibland gå väldigt fel. Detta framgår av exemplet Riginth, som var Chilperic och Fredegundas dotter. Efter år av diplomatiska förberedelser avreste hon för ett bröllop med en visigotisk prins i Spanien, med 50 vagnslaster guld, dyrbarheter och textilier. Riginths mor bedyrade, enligt Gregorius av Tours, att det inte var den kungliga skattkammaren som tömdes utan hennes personliga förmögenhet och skatter från egendomar som hon i sin tur fått av kungen. Detta stora följande skulle visa kungens välstånd. Men på vägen blev de rånade på dyrbarheterna.

Under tiden hann kung Chilperic dö och giftermålet var plötsligt meningslöst, varför bröllopet gick om intet. Riginth hölls som gisslan innan hon sändes tillbaka (se Crisp, 2003, s. 185–194).

Historikern Paul Kershaw har framkastat en intressant hypotes om att situationen för en högättad gisslan var olika om individen var man eller kvinna. En manlig gisslan som anlände till ett utländskt hov eller hushåll införlivades i den nya kulturen dit denne kom, medan en kvinnlig gisslan som kom till ett sådant hov eller hushåll i stället blev en kulturbärare och spred kultur, det vill säga agens och handlingskraft (Kershaw, 2011, s. 21; Olsson, 2019, s. 161).

En av få drottningar som nämns i anknytning till Karmøy och Avaldsnes kom från Bjarmaland, enligt Sturlubóks version av Landnámabók. Kung Hjörri från Avaldsnes var på plundringståg och tog kungadottern Ljufvina som krigsfånge, *herfenginn*. De söner som hon födde åt Hjörri var mörkhyade och fick namnen Geirmund och Hamund. Ljufvina bytte då ut sina söner mot en trälinnas barn, eftersom de var ljushyade och skulle väcka mindre uppseende. Trots att detta uppdagades antyder texten att Ljufvina fortsatte att fungera som Hjörri hustru och kallades för drottning. Titeln antyder respekt och rang (ex. Birgisson, 2013; Olsson, 2019, s. 163; Vea, 1999). Från Bjarmaland fick man också åtråvärda produkter av stort ekonomiskt värde under vikingatiden, såsom marina däggdjurs betar, ben och späck.

RUNINSKRIFTERNAS DROTTNINGAR

Genom de äldsta samtida skandinaviska källorna, runinskrifterna, går det att få kunskap om vissa kungamödrar och drottningar som verkade under slutet av vikingatiden (cirka år 950–1100). Även där man förväntar sig att finna termen drottning använd i skandinaviska runinskrifter, exempelvis på den äldre runstenen i Jelling på Jylland i Danmark,

står det i stället att "[k]ung Gormr gjorde dessa monument till minne av Pýrvé, hans hustru, Danmarks frälsning" (Runor, DR 41). Gorm presenteras med titeln *kunung* och Tyra som *bót*, det vill säga Danmarks hjälp, botemedel eller frälsning (Runor; se även Peterson, 2006, s. 14). I Sønder Vissing på Jylland reste Tove, Mistivojs dotter, en runsten över sin mor: "Tófa, Mistivirs dotter, hustru till Haraldr den gode, Gormrs son, lät göra minnesmärket till minne av sin mor" (Runor, DR 55). Mistiwjör är ett slaviskt mansnamn och även namnet på obodriter-nas härskare (död cirka år 990). De är alla kända historiska personer och Tova var Harald Blåtands hustru och ingift i Jellingdynastin.

Ändå är runologen Marie Stoklund tveksam till att identifiera dem som sådana, eftersom varken kung Harald Blåtand, hans drottning Tova eller hennes far Mistivoj omnämns med titlar i runinskriften och Harald har givits ett annat tillnamn – den gode – som inte är känt från andra källor (Randsborg, 1980, s. 178–179; Sawyer, 2000, s. 176–177; Stoklund, 2006, s. 203–205). Om man inte är lika skeptisk utan antar att det verkligen rör sig om medlemmar av den kungliga familjen, kan det tolkas som att det var skillnad beroende på i vilken miljö en runsten restes. Det var väsentligt att markera sig med titulatur i en kungsgårdsmiljö i Jelling, medan titlar kunde utelämnas på ett privatgods i Sønder Vissing. Därmed blir även de av kunglig rang mer anonyma för oss. Det behövs att dessa individer har burit ett ovanligt namn eller tillnamn för att vi i efterhand ska kunna identifiera dem. När vi finner termen drottning i en vikingatida runinskrift behöver detta inte tolkas som att hon var i regerande ställning tillsammans med sin kung, utan termen kan syfta på den kvinnliga parten i ledarställning för ett följe av krigare.

I trakten av den mäktiga handelshamnen Hedeby märks en annan av 900-talets kungamödrar. Här

har Asfrid låtit resa två runstenar över sin son Sigtrygg. På en av runstenarna kallas Sigtrygg för kung. Trots att hon har sponsrat båda runstenarna verkar de vara utförda av två olika runristare. Den ena runstenen (Runor, DR 2) är två meter hög och har stått rest på ett anslående ställe vid Wedelspang, som var ett vadställe där landvägen korsade sjöleden söder om Hedeby. Stenen var synlig både till lands och till sjöss där den stod placerad mellan två lagunvikar. Inskriften lyder *Asfriþr gærþi kumbl þon æft Sigtryg, sun sin ok Gnupu* och översätts som "Åsfríðr gjorde dessa minnesmärken (kummel) till minne av Sigtrygg, hennes son och Gnúpas" (se figur 2). Runstenen ser ut som en vanlig minnessten och saknar titlar. Den anger bara de närmaste släkterelationerna. Inskriften är uppbyggd av kortkvistrunor, det vill säga runor ur den svensk-norska runraden. Här finns ett demonstrativt pronomen med runor, þaun (*þon*), som varken finns i rundanska eller forndanska men är väl bestyrkt i runsvenska inskrifter och senare i fornsvenska (ex. Andersson, 2006, s. 9; Lerche Nielsen, 2000, s. 138–140; Williams, 2000, s. 160). Runristaren skrev runsvenska och kan med största sannolikhet ha vuxit upp i (östra?) Sverige (Williams, 2000, s. 160). Detta stämmer bra med de uppgifter om ett svenskvälde i Hedeby som kung Olaf etablerade och som finns omnämnt hos historiekrönikören Adam av Bremen. Olaph kallas den sveaprin eller furste (*sueonum principem*) som ledde en väpnad attack från svearnas land och erövrade det danska riket (*regnum Danicum*; Adam av Bremen, s. 48). Hur stort och omfattande detta välde varit är omdiskuterat, särskilt bland danska forskare (se Andersson, 2006). Gnupa, som Asfrid hade sonen Sigtrygg med, var son till denne Olaf. Sedan länge har man identifierat dessa båda runstenar med denna härskarfamilj (ex. Jacobsen, 1935). Det tycks ha varit en familj med högt ställda ambitioner, för Hedeby var dåtidens största nordiska handelshamn

Figur 2. Runstenen över sonen Sigtrygg rest av hans mor Asfrid innehåller dessutom bara uppgifter om fadern Gnupas namn. Denna resliga runsten, en kopia av Hedeby 2, är ristad med kortkvistrunor (svensk-norska runor) och står rest vid en korsväg i landskapet. Foto: Matthias Süßen, CC BY-SA4.0.

Figur 3. Den mindre runstenen Hedeby 4 är ristad med långkvistrunor (danska runor). I inskriften positionerar Asfrid sig som kungamor och anger sin härstamning mot en dansk bakgrund. Stenen hittades inmurad i Schloss Gottorf, men där finns inga uppgifter om var den ursprungligen stått rest. Foto: Szilas i Wikinger Museum Haithabu, Tyskland, CC0.

(se Hodges, 1982; Søvsø, 2018). Man vet enligt historikern Widukind av Corvey att Gnupa döptes av den tyske härskaren Henry I Fågelfångaren och att Sigtryggs död ska ha inträffat omkring cirka år 945 e.Kr. varefter runmonumenten gjordes (Radtke, 1999, s. 366).

På den andra runstenen (Runor, DR 4) som hittats några kilometer norrut, inmurad i Schloss Gottorf i Schleswig, framställs Asfrid nu som mor till

kungen, eftersom hennes och Gnupas son Sigtrygg nämns med titeln *kunung* (se figur 3). Runstenen är inte lika anslående, bara 1,2 meter hög, och huggen med den andra typen av runor, långkvistrunor, som dominerade i Danmark på 800- och 900-talen (Källström, 2013, s. 106). Runristaren Gorms namn förekommer både inom kungliga familjer och inom andra familjer i det samtida Danmark (se Peterson, 2007, s. 81). Kvinnonamnet Asfrid förekommer på

1000-talet i Sverige (Peterson, 2007, s. 29). Men kungamodern Asfrid tycks ha varit en högättad kvinna från Jylland. I denna inskrift positionerar Asfrid sig och sin härstamning mot en dansk bakgrund när hon skriver sig som sin far Odinkars dotter (Andersson, 2006, s. 6): *Asfriþr gærþi kumbl þosi, dottir Opinkors, æft Sigtryg kunung, sun sin ok Gnupu. Gormr rest runar*. Det kan översättas enligt följande: "Ásfríðr, Óðinkárr's dotter, gjorde dessa minnesmärken (kummel) efter kung Sigtryggr, hennes son och Gnúpas. Gormr ristade runorna." Mansnamnet Odinkar är ett mansnamn som endast är känt från runstenar i Danmark (Peterson, 2007, s. 171). Namnet förekommer bland annat i runinskrifter från norra Jylland, som av inskrifterna att döma har varit resta över medlemmar av den högre eliten (Runor, DR 81, DR 133). Asfrid är ett exempel på en kvinna som i sin roll som kungamor – kanhända drottning – utgjort den ena delen av en allians vars syfte varit att stärka fred och stabilisera maktrelationer. Sveafursten Olaf kan uppfattas som en sjökung från svearna som i de maritima nätverksrikenas tidevarv annekterat ett stycke land som av hävd ansågs höra till danerna.

DROTTNINGAR I ARKEOLOGISK FORSKNING

För att arkeologiskt identifiera den högsta styrande nivån, den kungliga, har man vanligen sökt stöd i skrivna källor. Metodiskt sett har man använt sig av exceptionella gravläggningar av monumentala dimensioner, belägna i direkt anslutning till ett kungasäte som är belagt i skrivna källor. Gamla Uppsala i Sverige med sina monumentala gravhögar från 500-talets slut och 600-talets början utgör ett exempel (Nerman, 1913, 1917, 1918). Dessa ligger tätt inpå grunderna efter de monumentala hallbyggnaderna som har undersökts arkeologiskt och de avtecknar sig även genom stora upphöjda hallplatåer i landskapet. Riket var känt som Svithiod

(Lindqvist, 1936; Ljungkvist, 2006, 2013; Ljungkvist & Frölund, 2015). I Ynglingatal kallas släkten knuten till Gamla Uppsala gudaättlingar, guden Frös avkomma (Sundqvist, 2016, s. 70–71). Kungar och kungahallar omnämns i de skrivna källorna, men bara få av drottningarna: Skjálfr, kungadotter från Finland och Yrsa, syster till Hrólfr kraki från det danska riket (se ex. Sundqvist, 2016, s. 76, 425). Arkeologiskt kännetecknas den materiella kulturen som undersökts i de monumentala gravhögarna av importerade unika föremål av material som guld, silver, halvädelen granat och elfenben. Ett par av dessa föremål har klassificerats av arkeologen John Ljungkvist (2006, 2013) som tillhöriga den yppersta eliten. Men dessa föremål kan främst knytas till den manliga sfären, medan ett enstaka fragment skulle kunna utgöra en del av ett kvinnospänne. De kvinnliga gemål som nämns i de skrivna källorna har varit svårare att identifiera, men ingen aktiv forskning har heller bedrivits i syfte att spåra sådana.¹

På kontinenten har man identifierat rika kvinnogravar i det forna merovingiska riket genom att "matcha" en arkeologiskt undersökt grav eller gravgods med en kvinnlig medlem ur den kungliga familjen nämnd hos historieskrivaren Gregorius av Tours. Berömd är gravens över drottninggemålen Arnegunda, Clothar den I:s hustru, som påträffades i en sarkofag i basilikan Saint Denis i Paris, Frankrike. Tack vare guldringen där namnet ARNE-GVNDIS REGINE, drottning Arnegunda, stod ingraverat identifierades den gravlagda (Périn et al., 2013, s. 101). Ordet regina är en avledning av ordet för *rex*, konung. Hennes purpurfärgade hellånga dräkt hade framtill brickbandsvävda sidenbårder och ärmarna avslutades med rosettbårder av

1 Dessa aspekter lyfts i en kommande artikel av Røstad och Zachrisson baserad på ny grundforskning om kvinnor i och kring Gamla Uppsala under perioden 550–750 e.Kr. identifierade genom smyckeuppsättningar.

Figur 4. Theodora i Ravenna, kejsar Justinianus gemål, avbildad i basilikan San Vitale uppförd i Ravenna, Italien år 547 e.Kr. Kejsarparet var barnlöst. Theodora gjordes till medregent och stärkte kvinnans rätt på olika juridiska områden (Evans, 1998). Foto: Petar Milosevic, CC BY-SA 4.0.

guldtrådar. Kring huvudet hade hon en mönstrad schal av siden och om livet bar hon ett bälte fäst med ett tungt guldbelagt silverspänne. Hennes smycken var i övrigt av guld: ring, örhängen, stor nål och spänne med halvädalstenar. Kring benen hade hon benlindor med silverspännen och nedanför fanns de purpurfärgade spetsiga läderskorna. Föremålen var välanvända och dessutom ”lite före sin tid”, alltså innovativa smycken och dräkt detaljer av typer som först efter ett tag nådde ut till det stora flertalet (Périn et al., 2013, s. 112–116).

I boken *Königinnen der Merowinger* (2013) ges flera prov på rika kvinno- och flickgravar som har hittats i tidiga kristna kyrkor och som kunnat identifieras som gravplatser för medlemmar av den merovingiska kungafamiljens många grenar (ex. Wamers, 2013). Deras utstyrelse utmärker sig genom importerade material som sidentyg, sin höga

kvalitet på guldsmedsarbeten, textilier och läderarbeten liksom genom sin rika färgprakt. Likaså förekommer här uppsättningar där avancerade frisyrier hölls uppe av sidenband dekorerade med guldtrådar (Laporte, 2013, s. 141–142). Förebilder fanns i den kejsarliga världen och kommer bland annat till uttryck i mosaikerna i Ravenna i Italien, där den östromerska kejsarinnan Theodora avbildas i basilikan San Vitale omgiven av uppvaktande kvinnor ur eliten (se figur 4).

Om vi arkeologiskt ska försöka fånga drottningar och härskarinnor i järnålderns Skandinavien där de skrivna källorna är få eller obefintliga, kan det bland annat göras genom att söka efter gravlagda med högkvalitativa smycken - inte sällan unika sådana - av ädelmetall och eventuellt även prydda med ädelstenar, liksom textilier av yppersta slag (ex. Røstad, 2019).

KARMØY – KORMT, EN LEDANDE KVINNA I FLAGHAUGEN?

Vad gäller Karmøy är det dels Flaghaugen vid Avaldsnes kyrka från yngre romartid som utpekats som en furstlig eller kunglig grav, dels de merovingertida skeppsgravarna Storhaug och Grønhaug. Flaghaugen har nyligen fått en ingående analys av Frans-Arne Stylegar och Håkon Reiersen (2018). De beskriver antalet begravningar som högen innehållit, åtminstone fyra men kanske så många som upp till sju begravningar. Samma hellekiste som innehöll den mest berömda furstliga begravningen från yngre romartid (grav 2) kan även ha innehållit en kvinnograv från slutet av 200-talet (Stylegar & Reiersen, 2018, s. 566–568, 625). Om deras tolkning stämmer skulle det alltså innebära en möjlig ”drottning” eller ”furstinna” och förmodligen samtida med den praktfulla mansgraven.

Tre av föremålen från grav 2 i högen skulle kunna knytas till en kvinnlig individ: dels en numera förkommen dräktnål av guld, dels en guldfolie som kan ha suttit på ett runt spänne och en romersk spegel (Stylegar & Reiersen, 2018, s. 576, 583–584, 616). Dräktnålen hittades först år 1840 i resterna av den stora gravhögen och erbjöds till Kulturhistorisk museum i Oslo som dock tackade nej till inköp. Nålen såldes därefter och har sedan dess aldrig återfunnits. Men då den hittades beskrevs den så här: ”en Guldnaal, omtrent 2 T. Lang, lidt bøjet ligesom Tanden i en Spænde, spids i den ene Ende og i den anden forsynet med en Skruegang” (Christie, 1842, s. 389). Det finns även uppgifter om att nålen vägde ungefär 4 gram (Kraft, 1842, s. 125). Därför går det att identifiera dess utseende.

Små dräktnålar var en del av kvinnors utsmyckning under yngre romersk järnålder och folkvandringstid i Skandinavien. De kunde vara tillverkade av olika sorters metall, brons, silver och guld, och förekommer främst på Jylland och i södra Norge (Przybyła, 2012). Metallen angav bärarens

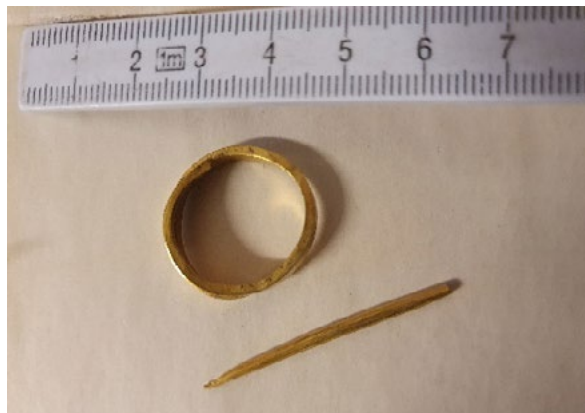
status och högst status hade de som bar nålar tillverkade av guld. Dessa nålar är bara kända i några få exemplar i Skandinavien. Dubbla guldnålar, som kan ha burits på lite annat sätt, förekommer i ett gravfynd i Nordre Rør i Østfold och i en guldrök grav i Tuna i Västmanland, Sverige (Andersson, 1995; Przybyła, 2012, s. 50; Straume, 1988, s. 172). En guldnål förekommer i stället i Flaghaugen, i en grav från Gjeite i Nord-Trøndelag, Norge och två gravar från Jylland, en i Lundergård och en i Vrangstrup, Danmark (Przybyła, 2012, s. 49–50).

Närmast okänt är att ytterligare två dräktnålar av guld har hittats i Sverige. De saknas helt i de ovan nämnda arbetena. Att dessa guldnålar saknas beror främst på att de ingår i ett kommunalt museums samlingar som inte är lika kända som ett centralmuseums. Båda guldnålar har hittats i vad som förmodas vara kvinnogravar på ett och samma gravfält: Räcksta-Beckomberga i Spånga socken, Uppland (Biörnstad, 1966).² I den ena graven (grav 38) fanns en guldnål liknande den i Flaghaugen (se figur 5a). Den var cirka 3,8 cm lång och i sin övre del ornerad med fyra linjer. Den har jämförts med nålarna från den guldröka Tunagraven (Biörnstad, 1955a, s. 24). I den andra graven (grav 52) fanns en slät ornerad guldnål av samma längd (3,8 cm) och dessutom bland annat en guldfingerring och smält glas från en bägare

2 Gravfältet (Fornsök 303:1) som omfattade 190 brandgravar från perioden cirka 200–800 e.Kr. undersöktes mellan 1949 och 1952. Från yngre romersk järnålder och folkvandringstid finns gravar med föremål av guld och glas. Gravfältet publicerades tämligen omgående av Margareta Biörnstad i hennes licentiatavhandling (1955a) och i hembygds litteratur (Biörnstad, 1955b, 1966) men förblir därefter tämligen okänt. Det har dock uppmärksamats i seminarieuppsatser vid Stockholms universitet (ex. Schierman, 2004). Fynden förvaras i Stockholms stadsmuseum.

Figur 5a. Guldnålen liknande den i Flaghaugens kista från grav 38, Räcksta-Beckomberga i Spånga socken, Uppland. Stockholms stadsmuseum SSM 20129. Foto: Torun Zachrisson.

Figur 5b. Slät guldnål och guldfingerring från grav 52, Räcksta-Beckomberga i Spånga socken, Uppland. Stockholms stadsmuseum SSM 20132:1–2. Foto: Torun Zachrisson.

(se figur 5b). Den senare graven var gravfältets högst belägna, största och äldsta grav från 200-talet e.Kr., vilket tyder på att den var gravplatsens grundargrav (Schierman, 2004, s. 11). Den romartida miljön har topografiskt legat vid en farled nära Östersjökusten i ett exponerat läge vid en vik.

Gravar med små nålar daterade till yngre romersk järnålder och folkvandringstid förekommer främst på Jylland och i Norge. De är vanligen bestämda som kvinnogravar, men det anses vara osäkert (Przybyła, 2012, s. 27, 45; Stylegar & Reiersen, 2018, s. 615). Om Flaghaugen även innehållit en kvinnograv, kan man fundera på om det varit en kvinna som gifts in i miljön på Avaldsnes av storpolitiska skäl för att etablera fredliga relationer.

Inte bara vid begravningen av Flaghaugfursten på Avaldsnes återanvändes en gravhög från bronsåldern för begravning av en person av den yppersta eliten. Även tvärs över vägen vid Knagghaug på Bø återanvände man en bronsåldershög som grav för en romartida kvinna (Hauken, 1995, s. 45; Hernæs, 1997, s. 95; Reiersen, 2009, s. 36). Gravhögen inne-

håller en av de första romerska importerna på Vestlandet (Solberg, 2000, s. 108). Kvinnans guldblock talar för att hon ursprungligen kan ha kommit från södra Norge (Andersson, 1995, s. 173). Även en kvinnograv från Vårå längre söderut på ön innehöll den enda rosettfibula som är känd från Vestlandet (Lund Hansen, 1995, figur 8:5; Reiersen, 2009, s. 36). Vårå ligger i samma typ av landskapsavsnitt som Avaldsnes nära farleden upp mot Karmsundet. Ortnamnet Vårå innehåller ett gammalt ord för *varde*, vårdkase, troligen placerad på Helgabergsnuten, ett känt landmärke synligt på långt håll (Brink, 2018, s. 674). Eftersom den typen av fibulor är knuten till danska öarna och särskilt Stevns på Själland, har spännet tolkats som ett tecken på en möjlig giftermålsallians mellan en man från Kormt och en kvinna från slakten i Himlingøje på Själland, ett av dåtidens ledande prestigecentra (Reiersen, 2010, s. 70; Straume, 1988). Flaghaugfursten och den kvinna som eventuellt också kan ha gravlagts i samma kista representerade en generation makt-havare med nya diplomatiska relationer som den mellan Avaldsnes och romerska Köln (Stylegar

& Reiersen, 2018, s. 624–625). Den eventuella kvinnan kan ha varit en del i detta nya alliansbygge. Varifrån hon kommit är en öppen fråga, men Jylland vore ett möjligt område att söka allianser med. Ett annat alternativ med tanke på guldnålarna som nämns ovan vore centrala Mälardalen.

Järnålderns storgårdar vore otänkbara utan en tydlig kvinnlig närvaro som balanserade den manliga. Särskilt kan detta ha gällt storgårdar som Avaldsnes med bas i maritima nätverk och beläget på ett näs vid en av kustens huvudfarleder. I denna miljö av sjökungar i många släktled (Skre, 2018, s. 791–799), där man låg ute till sjöss under långa perioder, var man beroende av att makt och myndighet utövades av dem som stannade kvar på land. Det var inte bara män utan i lika hög grad kvinnor i olika roller, som härskarinnor och husfruar. Det är väsentligt att järnålderns kvinnor och de hushåll som dessa var knutna till diskuteras och analyseras. Inte minst gäller det kvinnor i den yppersta eliten med ansvar för hushåll på riksnivå. Om vi ska söka dessa kvinnor i en miljö som Karmøy, fordras att vi aktivt letar efter dem. Framst låter det sig göras genom att diskutera förekomsten av högkvalitativa

dräktspännen. Dräktspännematerialet har analyserats och presenterats föredömligt av Mari Arentz Østmo (2020) med fokus på den politiska topografin och relationerna mellan regioner under perioden 200–1000 e.Kr. Här vore det intressant att lyfta fram dem av högsta kvalitet för att på så vis komma närmare denna grupp av kvinnor.

Det händer att järnålderns kvinnor anses ha saknat reell makt och att deras inflytande främst varit knutet till den religiösa sfären. Om tolkningen enbart baseras på arkeologiskt källmaterial, kan en grav över en kvinna ur den högsta eliten – den gravlagda kvinnan i Oseberghaugen – tolkas som en individ utan reell politisk makt. En jämförbar mansgrav – Gokstadhaugen – med motsvarande social rang tolkas däremot som en utövare av politisk makt på nivån kung, småkung eller hövding (se Pedersen, 2008, 2017, s. 114). Det är tydligt att arkeologin som använder sig av materiell kultur som sitt primära källmaterial kan ställas inför utmaningar om hur makt och inflytande utövades. Därför vore det välkommet med flera arkeologiska studier med fokus på den yppersta elitens kvinnor och de sammanhang som de ingått i.

LITTERATUR

- Adam of Bremen. (2002). *Adam of Bremen. History of the Archbishops of Hamburg–Bremen*, översatt av Francis J. Tschan. New York: Columbia University Press.
- Andersson, K. 1995. *Romartida guldsmede i Norden III. Övriga smycken, teknisk analys och verkstadsgrupper*. Aun 21. Uppsala universitet, Uppsala.
- Andersson, T. (2006). Daner and Svear. Tribal Rivalry in Prehistoric Scandinavia. *Names through the looking-glass. Festschrift in honour of Gillian Fellows-Jensen July 15th, 2006*. 39, 1–20, redigerad av Peder Gammeltoft och Bent Jørgensen. Copenhagen: Reitzels.
- Androshchuk, F. (2011). Symbols of faith or symbols of status? Christian Objects in Tenth-Century Rus'. Early Christianity on the way from the Varangians to the Greeks. *Ruthenica Journal of East European History and Archaeology* 4, redigerad av Ildar Garipzanov och Olesiy Tolochko, 70–89.
- Annales Alamannaci. (1826). *Annales Alamannaci, Annales Laureshamenenses, Alamannaci, Guelferbytani et nazarini. Monumenta Germaniae historica*, redigerad av Georg Heinrich Pertz. Hannover.
- Annales Vedastini. (1958). *Annales Vedastini, Jahrbücher von St. Vaast*, redigerad och översatt av Reinhold Rau, 290–336. Darmstadt.
- Bandlien, B., & Mikkelsen Hoel, H. (2017). Dronninger som strateger og kulturbærere. *Dronningen i vikingtid og middelalder*, redigerad av Karoline Kjesrud och Nanna Løkka, 297–330. Oslo: Spartacus.
- Beowulf. (2022). *Beowulf. En nordisk berättelse från 500-talet*, tolkad av Rolf Wickberg i bearbetning av Bo Gräslund. Stockholm: Dialogos.
- Birgisson, B. (2013). *Den svarte vikingen*. Oslo: Spartacus.
- Biörnstad, M. (1955a). *Järnåldersbebyggelsen i södra Spånga*. [Licentiatavhandling, Stockholms universitet].
- Biörnstad, M. (1955b). Beckomberga-Räcksta-gravfältet. *Bromma Hembygdsförenings årsskrift*, 26, 22–32.
- Biörnstad, M. (1966). *Spångas förhistoria. Spånga sockens historia*. Monografier. Stockholm: Stockholms kommun.
- Brøgger, A. W. (1919). Osebergdronningen. *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri*, 225–240.
- Christie, W. F. K. (1842). Beretninger om Fund af Oldsager i Norge, især i Bergens Stift. *Urda* 2, 389–407.
- Crisp, R. P. (2003). *Marriage and alliance in the merovingian kingdoms, 481–63. History department*. Ohio State University.
- Downham, C. (2019). A context for the Birka grave Bj581? *Die Wikinger Entdecker und Eroberer*, redigerad av Mattias Toplak och Jörn Stæcker, 151–160. Berlin: Ullstein.
- Dronningen i vikingtid og middelalder*. (2017). Redigerad av Karoline Kjesrud och Nanna Løkka. Oslo: Spartacus.
- Ellis, C. (2022). Go West: Contextualizing Scandinavian royal naval expeditions into the Insular world, 1013–1103. *Historical research* 95, no. 270: 481–505.
- Enright, M. J. (1996). *Lady with a Mead Cup. Ritual, Prophecy and Lordship in the European Warband from La Tène to the Viking Age*. Dublin and Portland: Four Courts Press.
- Evans, J. A. (1998). *Encyclopedia of Roman Emperors*. University of British Columbia. <https://roman-emperors.sites.luc.edu/dora.htm>
- Hauken, Å. D. (1995). Eldre jernalder ved Karmsundet. *Eit forskningsprosjekt på Avaldsnes*, redigerad av Arnvid Lillehammer, 42–66. Kopervik: Karmøy kommune.
- Hellqvist, E. (1927). *Svensk etymologisk ordbok*. Lund: Gleerups. <http://runeberg.org/svetytm/>
- Hernæs, P. (1997). *Fra istid til 1050. Karmøys historie – som det stiger frem*. Bind I. Karmøy kommune. Kopervik.
- Hodges, R. (1982). *Dark Age Economics*. London: Duckworth.
- Jacobsen, L. (1935). Runeindskrifternes vidnesbyrd om kampene omkring Hedeby. Fra Harald Gormssøn til Sven Estridsøn. *Scandia* 8, 64–79.
- Jørgensen, J. G. (2017). Dronninger i kongesagene. *Dronningen i vikingtid og middelalder*, redigerad av Karoline Kjesrud och Nanna Løkka, 201–228. Oslo: Spartacus.
- Kershaw, P. (2011). *Peaceful Kings: Peace, Power, and the Early Medieval Political Imagination*. Oxford: Oxford University Press.
- Källström, M. (2013). Vikingatida och medeltida skrifttraditioner: Några iakttagelser med utgångspunkt i det svenska runmaterialet. *Futhark: International Journal of Runic Studies* 4, 102–128.
- Königin der Merowinger. (2013). *Königin der Merowinger. Adelsgräber aus den Kirchen von Köln, Saint-Denis, Chelles und Frankfurt am Main*, redigerad av Egon Wamers och Patrick Périn. Schnell och Steiner, Regensburg.
- Laporte, J.-P. (2013). Grab und Reliquien der Königin Balthilde in Chelles-sur-Marne. *Königin der Merowinger. Adelsgräber aus den Kirchen von Köln, Saint-Denis, Chelles und Frankfurt am Main*, redigerad av Egon Wamers och Patrick Périn, 127–144. Schnell och Steiner, Regensburg.

- Lerche Nielsen, M. (2000). Swedish Influence in Danish Runic Inscriptions. *Von Thorsberg nach Schleswig. Sprache und Schriftlichkeit eines Grenzgebietes im Wandel eines Jahrtausends*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde – Ergänzungsbände 25, redigerad av Klaus Düwel, Edith Marold och Christiane Zimmermann, 127–148. Berlin och New York: de Gruyter.
- Lindqvist, S. (1936). *Uppsala högar och Ottarsbögen*. Kungl. Vitterhets-, Historie- och antikvitetsakademien, monografier 23. Stockholm: Almqvist & Wicksell.
- Ljungkvist, J. (2006). *En här att rikR. Om elit, struktur och ekonomi kring Uppsala och Mälaren under yngre järnålder*. Aun 34. Uppsala.
- Ljungkvist, J. (2013). Monumentaliseringen av Gamla Uppsala. *Gamla Uppsala i ny belysning*. Religionsvetenskapliga studier från Gävle 9, redigerad av Olof Sundqvist och Per Vikstrand, 33–68. Uppsala: Swedish Science Press.
- Ljungkvist, J., & Frölund, P. (2015). Gamla Uppsala – the emergence of a centre and a magnate complex. *Journal of Archaeology and Ancient History* 16, 3–29.
- Nerman, B. (1913). *Vilka kungar ligga i Uppsala högar?* Uppsala: K. W. Appelbergs boktryckeri.
- Nerman, B. (1917). *Ottar Vendelkråka och Ottarsbögen i Vendel*. Uppsala: Lundequistska bokhandeln.
- Nerman, B. (1918). Kungshögarna på Adelsö och Sveriges äldsta konungalängder. *Fornvännen* 13, 65–77.
- Olsson, S. (2019). *The Hostages of the Northmen. From the Viking Age to the Middle Ages*. Stockholm: Stockholm university press.
- Pedersen, U. (2008). Dumme menn og troll til kjerringer. *Facets of Archaeology, Essays in Honour of Lotte Hedeager on her 60th birthday*, OAS 10, redigerad av Konstantinos Chilidis, Julie Lund och Christopher Prescott, 585–595. Unpublished. Oslo.
- Pedersen, U. (2017). Vikingtidskvinner i maktens innerste sirkel. *Dronningen i vikingtid og middelalder*, redigerad av Karoline Kjesrud och Nanna Løkka, 99–136. Oslo: Spartacus.
- Périn, P. und Mitarbeiter. (2013). Die Bestattung in Sarkophag 49 unter der Basilika von Saint-Denis. *Königinnen der Merowingier. Adelsgräber aus den Kirchen von Köln, Saint-Denis, Chelles und Frankfurt am Main*, redigerad av Egon Wamers och Patrick Périn, 100–121. Schnell och Steiner, Regensburg.
- Peterson, L. (2006). *Svenskt runordsregister* (3 uppl.). Runrön 2. Uppsala: Uppsala universitet.
- Peterson, L. (2007). *Nordiskt runnamnslexikon* (5 uppl.). Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.
- Przybyła, M. J. (2012). Jünger- und spätkaiserzeitliche Metallnadeln aus dem Südteil Nordeuropas. Regionale Differenzierung, Verwendung und sozialer Kontext. *Recherches Archéologiques NS* 4, 5–67.
- Radtke, C. (1999). Haiðaby. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 13, redigerad av Heinz Beck, Dieter Geuenich och Heiko Steuer, 361–381. Berlin och New York: de Gruyter.
- Randsborg, K. (1980). *The Viking Age in Denmark. The formation of a state*. London: Duckworth.
- Reiersen, H. (2009). The Central Place of the Avaldsnes Area, SW Norway. An Analysis of Elites and Central Functions along Karmsund 200 BC – 1000 AD. [Masteruppsats, Universitetet i Bergen].
- Reiersen, H. (2010). Avaldsnes og Karmsundet i yngre romertid. Fragmenter av en elitemiljø. *På sporet av romersk jernalder. Artikkelsamling fra Romertidsseminaret på Isegran 23.-24. Januar 2010*. Nicolay skrifter 3, redigerad av Ingar M. Gundersen och Marianne Hem Eriksen, 64–78. Oslo.
- Rotbain, A. (2019). *Könets krona. Representationer av svenska drottningar från stormaktsenvælde till medborgarsambälle*. Institutionen för historiska studier. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Runor, söktjänst för runinskrifter. (Februari 2023). https://app.raa.se/open/runor/search_results
- Røstad, I. M. (2019). Åkerfunnets skygge. En fornem merovingertidskvinnes grav fra Åker i Hedmark. *Fornvännen* 114, 12–27.
- Røstad, I. M., & Zachrisson, T. (Manus). Vendeltida kvinnor i och kring Gamla Uppsala. *Fynden i fokus. Föremål och företeelser i Gamla Uppsala med omnejd*. Upplandsmuseets skrifter.
- Sawyer, B. (2000). *The Viking-Age Rune-Stones: Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*. Oxford: Oxford University Press.
- Schierman, C. (2004). Former och fynd tar plats. Analys av ett gravfält från mellersta järnåldern Beckomberga-Räcksta, Spånga socken, Uppland. [Kandidatuppsats, Stockholms universitet].
- Shippey, T. (2022). *Beowulf and the North before the Vikings*. York: Arc Humanities Press.
- Skre, D. (2018). Sea Kings on the Norðvegr. *Avaldsnes – A SeaKings' Manor in First-Millennium Western Scandinavia*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 104, redigerad av Dagfinn Skre, 781–799. Berlin: de Gruyter.

- Solberg, B. (2000). *Jernalderen i Norge*. Oslo: Cappelen akademisk.
- Stang, M. C. (2017). Små, sure damer. Sjakkdronningene fra Lewis. *Dronningen i vikingtid og middelalder*, redigerad av Karoline Kjesrud och Nanna Løkka, 229–248. Oslo: Spartacus.
- Stoklund, M. (2006). Chronology and Typology of the Danish Runic Inscriptions. *Runes and their Secrets. Studies in runology*, redigerad av Mari Stoklund, Michael Lerche Nielsen, Bente Holmberg och Gillian Fellows-Jensen, 355–383. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Straume, E. (1988). The grave from Nordre Rør, Rygge, Østfold. The burial of a Danish woman from the 3rd century AD. *Trade and Exchange in Prehistory*. Acta Archaeologica Lundensia Ser. 8°, 16, redigerad av Birgitta Hårdh, 167–76. Lund: Almqvist & Wicksell.
- Sturluson, S. (1991). *Nordiska kungasagor I*. Översatt och tolkad av K. G. Johansson. Stockholm: Fabel.
- Stylegar, F.-A., & Reiersen, H. (2018). The Flaghaug Burials. *Avaldsnes – A SeaKings' Manor in First-Millennium Western Scandinavia*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 104, redigerad av Dagfinn Skre, 551–638. Berlin: de Gruyter.
- Sundqvist, O. (2016). *An Arena for Higher Powers. Ceremonial buildings and Religious Strategies for Rulership in Late Iron Age Scandinavia*. Numen Book Series. Volume 150. Brill: Leiden.
- Søvsø, M. (2018). Emporia, sceattas and Danish Kingship. *Beretning fra det 34. Tværfaglige vikingesymposium 17e maj i Odense. Kulturhistoriske studier i centralitet 3*, 75–86. Odense.
- Veia, M. S. (1999). Den fabelaktige Augvald ok hans ætt. *Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*. AmS-rapport 11B, redigerad av Ingrid Fugelstvedt, Terje Gansum och Arnfrid Opedal, 383–392. Stavanger: Arkeologisk museum.
- Wamers, E. (2013). Das Kinderdoppelgrab unter der Frankfurter Bartholomäuskirche. *Königinnen der Merowinger. Adelsgräber aus den Kirchen von Köln, Saint-Denis, Chelles und Frankfurt am Main*, redigerad av Egon Wamers och Patrick Périn, 160–182. Schnell och Steiner, Regensburg.
- Wickham, C. (2009). *The Inheritance of Rome. Illuminating the Dark Ages 400–1000*. London.
- Williams, H. (2000). From Meldorf to Haithabu. Some early personal names from Schleswig-Holstein. *Von Thorsberg nach Schleswig. Sprache und Schriftlichkeit eines Grenzgebietes im Wandel eines Jahrtausends*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde – Ergänzungsbände 25, redigerad av Klaus Düwel, Edith Marold och Christiane Zimmermann, 149–165. Berlin och New York: de Gruyter.
- Østmo, M. A. (2020). Intraregional Diversity. Approaching Changes in Political Topographies in South-western Norway through Burials with Brooches, AD 200–1000. *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia. Royal graves and sites at Avaldsnes and beyond*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 114, redigerad av Dagfinn Skre, 67–190. Berlin: de Gruyter.

ET NORDSJØPERSPEKTIV PÅ HARALD HÅRFAGRE

FRANS-ARNE HEDLUND STYLEGAR

Det er gått et par hundre år siden N.F.S. Grundtvig satte ord på den frustrasjonen man av og til møter når man arbeider med skaldekvad og sagaer som kilder. Med utgangspunkt i navnet «Hafrsfjørðr», som opptrer i «Haraldskvadet», skrev han følgende:

Des besynderligere maa det forekomme os, at Fjorden, hvor Harald Haarfager i det berømte Søslag tilkiæmpede sig Ene-Vælden, at et saadant Vandstæd, dei ei, som Byer og Gaarde, kan nedrives eller forfalde, skulde i Tidens Løb aldeles have mistet sit Navn, saa der ei blev andet for, end, med Torfæus og Schøning, at giætte paa Havsvaag, som er et ganske andet Navn [...] (Grundtvig 1819: 193)

Dette var i 1819. Hundre år senere kunne imidlertid en annen forfatter uttale, med skråsikkerhet farget av lokalpatriotisme, at «ennu den dag i dag – efter mere end tusen aars forløb – er der vel neppe et menneske i landet som ikke har hørt navnet Hafrsfjord» (Tveteraas 1917: 12).

Harald Hårfagre og slaget i Hafrsfjord hadde selvsagt fått ny betydning i mellomtiden. Haralds

verk og stedet der slaget sto, var ikke lenger kun et historisk problem, men var etter 1814 i høyeste grad blitt et politisk problem. Men selv om man fremdeles på begynnelsen av 1800-tallet var i tvil om hvor «Hafrsfjørðr» egentlig lå, er det ikke grunnlag for å regne stedet blant slike saganavn som «ikke er skapt av Gud, men laget av islendere», slik Halldór Laxness i sin tid skrev om et nesten like berømt slagsted, Hjørungavåg (Laxness 1971: 179). Derimot understreker dette eksemplet hvor få samtidige eller nesten samtidige kilder til Harald Hårfagres liv vi faktisk er i besittelse av – og likeledes hvor vanskelig det ofte er å fravriste disse kildene alt det vi, i egenskap av historikere og arkeologer i det 21. århundre, gjerne skulle ønske.

Samtidskildene er utelukkende skaldekvad, først og fremst «Haraldskvadet» («Ravnsmaal») og «Glymdråpa». Ytterligere to kvad, «Sendibit» og «Oddmjor», er trolig yngre (Fidjestøl 1993). Både «Haraldskvadet» og «Glymdråpa» kan være fra 900-tallet, og begge dikt tilskrives gjerne skalden Torbjørn Hornklove.

Seks av 23 vers i «Haraldskvadet» handler om slaget i Hafrsfjord. Harald omtales som sønn av

Halvdan, og det sies at han tok seg kone fra Danmark; hun er også navngitt Ragnhild. Der nevnes også tilsynelatende to av Haralds bosteder, nemlig «í Útsteini» og «á Kvinnum». Han kalles videre «herre over austmennene» (*allvalds austmanna*) og «nordmennesenes drott» (*dróttin Norðmanna*) (Fulk 2012a).

I «Glymdrápa» hører vi om at Harald først kjempet til lands og så seiret i et sjøslag sørpå, på den andre siden av havet. Kvadet nevner «skotter» og «gauter» blant Haralds fiender. Videre fortelles det at kongen var vred mot seidmenn og straffet tyver (Marold 2012).

Jorunn Skaldmøys bare delvis bevarte dikt, «Senedibit», handler om en konflikt mellom Harald og sønnen Halvdan og roser ellers kongen for å ha rødfarget våpnene i blodet til «pakk» (*úþjóð*) (Jesch 2012). Det anonyme diktet «Oddmjor» sier bare at kongen («skjoldungen») drev skeiden (langskipet) ut av landet og deretter styrte over hele Norge (Fulk 2012b).

Helt annerledes er situasjonen med de yngre sagaene. Ikke minst i *Heimskringla* – og enda mer i *Flatøybok* – møter vi omfattende skildringer av Harald Hårfagres liv og erobringer, mens en langt eldre forfatter som Adam av Bremen overhodet ikke kjenner Harald, men snarere hevder at Håkon Ladejarl (ca. 935–ca. 995) «var den første som tok kongemakten blant nordmenn, da de før var blitt styrt av høvdinge» (Flatøybok 1 og 3; Beretningen om Hamburg stift, bok 2, kap. 25). Claus Krag har i flere arbeider drøftet utviklingen av sagatradisjonen om Harald Hårfagre (Krag 1991, 1993). Det er for så vidt bemerkelsesverdig at sagaforfatterne ser ut til å vite mer og mer om Harald jo lenger bort fra hans levetid vi beveger oss.

At sagaene om ham også inneholder eventyrmotiver, er det liten tvil om (Moe 1906). Beretningene om Haralds mange sønner, inntil 20 stykker, er vel helst også et grep som gir sagatradisjonen anled-

ning til å befolke store deler av landet omkring år 1000 med mer eller mindre sannsynlige sønnesønner av Harald.

«LARGER THAN LIFE»?

Enkelte har brakt argumenter til togs for at Harald Hårfagre først og fremst er en legendarisk skikkelse for sagaforfatterne (Jakobsson 1997, 2002). Andre har pekt på likheter mellom beskrivelsen av den engelske kong Æthelstan og Harald, og har argumentert for at sagatradisjonen om sistnevnte er påvirket av historiske opplysninger om Æthelstan (Kjartansson 2006). Christian Raffensperger har på sin side foreslått at det er tradisjoner og fortellinger om *Harald* som har influert de gammelrussiske krønikes fremstilling av fyrst Vladimirs styre i Rus-riket (Raffensperger 2009).

Det er i utgangspunktet ikke vanskelig å være enig i at det er mistenkelig når sagaberetningene om Harald Hårfagre blir stadig mer omfangsrike etter hvert som tiden går. Men jeg tror det til en viss grad har med *samtidsrelevans* å gjøre. Altså: Det fantes ulike muntlige tradisjoner om kongen, som nok til dels var kjent av sagaforfatterne, men disse blir festet til skrift i takt med at Haralds person, velde og slekt blir viktigere i forfatternes egen samtid. Men dette betyr også, som det er blitt skrevet om nevnte Vladimir av Kiev, at «skriverne fra første stund har framstilt ham som han *burde ha vært*, og ikke som han faktisk var» (Butler 2003: 1, min oversettelse og utheving).

Hva var det så som gjorde Harald Hårfagre spesielt relevant for sagaskrivernes samtid?

Sverrir Jakobsson har på en overbevisende måte vist hvordan oppfatningen om «hårfagreætten» passer som hånd i hanske med særlig kong Sverres og hans etterkommere og deres tronkrav på 1100- og 1200-tallet (Jakobsson 2016; jf. Krag 1991). De tidligste genealogiene knyttet til de norske kongene som ble allment akseptert mot

Figur 1. «Harald Hårfagre i slaget ved Hafrsfjord», maleri av Ole Peter Hansen Balling, 1870. Foto: Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design, Billedkunstsamlingene (CC-BY).

slutten av 1100-tallet, finnes ikke i noen kilder eldre enn 1130-årene – tiåret da striden mellom ulike kongsemner innledet borgerkrigen som varte fram til 1240.

Den tidligste bevarte loven om kongelig arv er fra 1163. Den ideologiske bakgrunnen for loven er klar: Det legges vekt på legitim fødsel, på konsensus i samfunnet og på kirkens rolle. Loven er i samsvar med de prinsippene som ble gitt i privilegiene kirken fikk i forbindelse med kroningen av kong Magnus Erlingsson i 1160-årene, der kongen sies å ha Norge som et len fra St. Olav.

På 1130-tallet fullførte den islandske presten og høvdingen Ari Þorgilsson (1067–1148) sluttversjonen av *Íslendingabók*. Her gjengis informasjon om norske konger og kongelige slekter som skiller seg grunnleggende fra den som finnes i tidligere kilder. Ari begynner sin fortelling med å si at Island ble bosatt mens Harald Hårfagre regjerte, og at Harald var «den første i sin slekt som var enehersker over hele Norge» (*es fyrstr varð þess kyns einn konungr at öllum Norvegi*). Ari fører slekten til tre norske konger tilbake til Harald (*Íslendingboka*, s. 49f).

En vesentlig forskjell på *Íslendingabók* og de eldre kildene er at Harald Hardrådes krav på Norges trone ikke lenger beror på at han er bror av Olav den hellige. Tvert imot er hans tronkrav basert på at han slekter i direkte mannslinje fra Harald Hårfagre og dermed har det samme arvekravet som Olav Tryggvason og Olav Haraldsson. Aris tekst er den første som knytter kongelig legitimitet til slektskap med Harald Hårfagre.

Sagaene som ble skrevet om de første kongene på slutten av 1100-tallet, kunne tas til støtte for at bare *sønner av konger* skulle betraktes som legitime monarker i Norge. Dette var faktisk holdningen til kong Sverre, men den var ikke desto mindre i strid med bestemmelsene i arveloven fra 1163 (Jakobsen 2016). Slektskapskravet – «Norge som odel i Harald Hårfagres ætt» – er et nytt fenomen på sagaforfatternes tid. Eldre kilder tyder på at verken Harald Hardråde eller kongene nærmest etter ham i kongerekken faktisk hevdet å være i slekt med Harald Hårfagre (Krag 1989; men se Dørum og Holberg 2017: 130ff).

TILNAVNET «HÅRFAGRE»

Harald gis i kildene to ulike tilnavn, «Luva», «lurvehodet», og «Hårfagre». Det er verdt å merke seg at «Hårfagre» i de eldre kildene ikke brukes om vår Harald, men om Harald Hardråde. I skaldekvadene er det kun tilnavnet «Luva» som benyttes (Fidjestøl 1993). Kildene som kaller Harald Hardråde for «Hårfagre», er flere og eldre enn sagaene, blant annet *Den angelsaksiske krøniken*, Ordericus Vitalis og William av Malmesbury (se f.eks. Jesch 1997). Første gang Harald Hårfagre nevnes med dette tilnavnet i de bevarte kildene, er, så vidt meg bekjent, i det lærde diktet «Háttalykill» fra 1140-årene (Gade 2017).

Etter min og andres oppfatning er tilnavnet flyttet over fra den yngre Harald Sigurdsson (Hardråde) til den eldre Harald «Luva» av saga-

forfatterne. Mens sagaenes forklaring av tilnavnet – når det gjelder den eldre Harald – er preget av eventyrmotivet om helten som ikke vil klippe håret før han har oppnådd en bestemt målsetting, er det ikke vanskelig å tolke tilnavnet inn i en *bysantinsk* samtidskontekst. Som kjent var Harald Hardråde i lengre tid i keiserens tjeneste i Bysants.

Liudbrand av Cremona gjør et stort poeng av forskjellene mellom draktskikk og utseende i henholdsvis Bysants og den vestlige kristenheten. «Ingen har rett til å kreve at jeg følger andre skikker enn våre egne her», skriver han i forbindelse med et besøk i Konstantinopel. Han legger til at bysantiske utsendinger ikke bryr seg om lokal kutyme når de kommer vestover: «De har lange ermer, belter, spenner, utslått hår og tunikaer som rekker ned til hælen, både når de rir eller går eller sitter ved bordet med oss [...] Måtte Gud forby det i tiden som kommer» (Relatio, kap. 37).

Videre kobler Liudbrand langt hår og «kvinnelig» drakt til dårlige egenskaper som løgnaktighet, falsk beskjedenhet og grådighet, mens han på samme måte assosierer kort, vakkert hår, mannlig drakt og så videre til de motsatte – positive – egenskapene. Og i forlengelsen setter han de dårlige egenskapene i forbindelse med den bysantiske keiseren Nikeforos, mens de positive knyttes til den tyske keiseren Otto 1. (Relatio, kap. 40).

I Konstantinopel var det altså vanlig at menn hadde langt hår (Koukoules 1949: 352). Trolig er det dette som ligger bak Harald Hardrådes tilnavn.

SJØKONGEN

Dagfinn Skre har pekt på at arkeologiske og andre kilder taler for at Harald Hårfagre var sjøkonge før han ble «landkonge», og at hans vei til makt foregikk innenfor rammene av et maritimt orientert stormannsmiljø på vestlandskysten. Når det gjelder Haralds slektsbakgrunn, mener Skre at selv om denne nok til dels var aristokratisk og kongelig,

Figur 2. Utstein kloster, i bakgrunnen skjæret Utsteinen. Foto: Åge Pedersen/Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger (CC BY-NC-ND).

var det Haralds personlige egenskaper og dyktighet som var hovedårsaken til hans posisjon som sjøkonge (Skre 2017: 795).

Innenfor sagatradisjonen og den lærde diskursen fra 1100-tallet og framover har man tydeligvis vært helt i villrede om Haralds geografiske og slektsmessige opphav, enten det nå var Vestlandet (*Fagrskinna*), Opplandene (*Historia Norvegiæ*) eller Vestfold (*Heimskringla*) – for ikke å nevne det waliske verket *Vita Griffini Filii Conani*, som hevder at Harald var sønn av en ikke navngitt danekonge. (*Vita Griffini*, kap. 4 og 5)

Det ser for øvrig ut til, om vi baserer oss på kontinentale 800-tallskilder, at aristokrater som gjorde krav på kongeverdigheten, kunne stå i spissen for vikingflåter – vel for å skaffe seg nødvendige ressurser i forkant av et angrep på dem de mente hadde

tatt arven fra dem, og generelt at en periode som sjøkonge kunne være en midlertidig levevei for tronarvinger (Maund 1994: 46–47). Det gjaldt ikke minst danske beilere til kongeverdigheten:

Man har nærmest det indtrykk, at der vikingetiden igennem befandt sig et antal danske tronprætendenter rundt i nabolandene, hvor de slog sig igennem på forskjellig vis, som sørvere eller hertuger, alt mens de ventede på en chance for at gribe magten hjemme i Danmark. Når de mente, der var muligheder for at fiske i rørte vande, myldrede de hjemad. (Lund 1982: 122)

Det er vel ikke utenkelig at «Glymdråpa» sitt utsagn om at Harald kjempet mot skotter («herr

Skota þverri»), skal knyttet til hans aktivitet som sjøkonge. Uansett er det stilt alvorlige spørsmål ved sagaenes tolkning av den aktuelle strofen i kvadet (Hines 2002; jf. Sawyer 1976).

«Haraldskvadet» er overlevert i bruddstykker i ulike kongesagaer, og de enkelte strofene er der tilskrevet ulike skaldar: Torbjørn Hornklove, Tjodolf fra Kvin og Audun illskælda. Som nevnt forekommer det to angivelige stedsnavn i diktet, og det er vanlig å oppfatte disse som navn på to av Harald Hårfagres kongsgårder, henholdsvis «Kvinnar» (kanskje i Kvinnherad) og Utstein.

Magnus Olsen mente at «kvinnum» («kymnum» i *Fagrskinna*s A-håndskrift) i den ene strofen måtte være en feillesning for «kormt» – altså Karmøy (Olsen 1913). Han begrunner det filologisk, men argumenterer også for at en slik lesning ville være mer i tråd med strofen som nevner «den andre kongsgården» (Utstein). Videre peker han på at både Avaldsnes på Kormt og Utstein er nevnt blant Haralds kongsgårder i Rogaland og Hordaland i de senere sagaene (Olsen 1913).

Det er ikke uproblematisk å bruke *Heimskringla* og andre sagaer fra 1200-tallet og senere som «bevis» for lesning og særlig tolkning av strofer som skal være 300 år eldre. «Kvinnum» har da også av enkelte blitt tolket på helt annet vis enn som det ellers ukjente stedsnavnet Kvinnar.

Halvard Lie peker på at det i det hele tatt framstår som selvmotsigende at en kongsgård på land skulle omtales i en strofe (5) som ellers åpenbart handler om en sjøkonge, når han skriver at det jo er «den hardbarkete, sjøsalte flåtehøvdingen vi hører om, han som rår over 'dype kjøler, rødfargete spanter, røde skjold, tjærete årer og skumstenkte skipstjeld'» (Lie 1956: 26). I den neste strofen (6) sies det endatil at kongen helst vil drikke jul *ute*, det vil si på skipene. I «Ynglingesaga» (kap. 30) gjengis en anonym strofe der det sies at bare den kunne med rette kalles sjøkonge, som «aldri sov under

sotet tak og aldri drakk i årekroken». Lie foreslår at «a kvinnum» heller kan være en forvanskning av «a knúum», «på skipene», og viser til at «knúi» forekommer som skipsheite i Snorres Edda. «Knúi» tenker han seg kan bety noe slikt som «et fartøy med kraft og fart i», en hurtigseiler (Lie 1956.).

Også Sophus Bugge har ytret seg mot kongsgårdslesningen og foreslått at det omstridte ordet heller bør leses «á kynjum byr»: «som på en vidunderlig eller overnaturlig måte har bør» (etter Olsen 1913). Det kunne for så vidt også være en egenskap som passet for en sjøkonge. Det er flere eksempler i de norrøne kildene på «byrsælir menn». Harald selv framstilles slik i én av strofene i «Glymdrápa» (strofe 4), der skalden legger vekt på at Harald har god vind, mens fiendene må ro mot vinden (Holtmark 1927: 29; jf. Perkins 2001).

Om vi følger Lies tankerekke videre, kan det være grunn til å se nærmere også på strofe 9 i «Haraldskvadet», som omhandler Hafrsfjordslaget og nevner «herren over austmenn, som bur på Utstein». Også her er konteksten maritim, om enn ikke like utpreget som i de ovennevnte strofene. I Hallvard Magerøys oversettelse lyder strofen slik:

Dei freista den framsøkne,
som fly dei lærte,
herren over austmenn,
som bur på Utstein.
Kongen løyste flåten
då krig han venta.
Hamring vart det på skjoldar
før Haklang stupte.

Dersom vi skal opprettholde det påpekte samsvaret mellom strofe 5 og 9 og samtidig følge Halvard Lies tolkning av førstnevnte, er det fristende å vurdere om uttrykket «bur på Utstein» («at útsteini») i strofe 9 kanskje heller ikke viser til et bosted i tradi-

Figur 3. Hedeby/Haithabu var Skandinavias største urbane sentrum i tidlig vikingtid. Kontroll over Hedeby sto i sentrum for mange av maktkampene innad i Daneriket på 800-tallet. På bildet ser vi den såkalte halvkretsvollen som beskyttet den viktige grensebyen mot angrep fra landsiden. Opphavsrett: Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein.

sjonell forstand, altså *ikke* til den kjente storgården Utstein på Mosterøy.

Utsteingården har navn etter skjæret Utsteinen, en «ud mod Havet liggende ‘Sten’» (Rygh 1915: 269). Det finnes flere skjær med tilsvarende navn langs norskekysten samt i Sverige og Finland, og i eldre svensk brukes «utsten» appellativistisk i betydningen «ute i hav el. sjö belägen, över vattenytan uppskjutande sten el. klippa» (Svenska Akademiens ordbok, s.v. «utsten»). Etter min oppfatning benyttes ordet på samme vis i en lausvise av Einar Skulason («at sundi útsteins»), som er gjengitt i *Morkinskinna*, selv om utgiveren oppfatter det som et stedsnavn (jf. Gade 2009: 573–574).

Det må iallfall være en passende beskrivelse av en sjøkonger at han «bor på utskjæret». Man kan i

den sammenheng også tenke på «halvsrekkene», krigerne til den legendariske sjøkongen Halv. To av dem het Stein, heter det i fornalderssagaen om Halv og halvsrekkene. Om den ene av dem fortelles det at kongen gjorde narr av ham da han under et regnvær ville tjelde (sette opp telt). «Vil du endaa husa som heime», sa Halv og ga ham navnet Innsteinn. Den andre Stein sto ved roret i uvær og sa at det passet ham godt fordi han på det viset fikk være nær kongen. Dermed fikk han navnet Utsteinn (Soga um Halv og Halvsrekkarne, kap. 10).

HVA KAN VI EGENTLIG VITE?

I de kontinentale og angelsaksiske samtidskildene er det svært sparsomt med opplysninger om Norge og norske konger. Frankiske kilder gir en hel del

opplysninger om danske herskere fra slutten av 700-tallet og framover, men områdene lenger nord var mindre relevant for disse forfatterne. Norge og norske herskere fram til Adam av Bremen (1075) og enda lenger blir kun nevnt når de spiller en rolle for eller overfor enten danske eller angelsaksiske konger eller bispesetet i Bremen. Men indirekte kan selvsagt disse kildene inneholde opplysninger som i det minste gjør det mulig å sette den historiske – i motsetning til den legendariske – Harald Hårfagre inn i en samtidskontekst.

«Most of the information (about Harald Hårfagre) in the sagas must be dismissed as later constructions», skriver Sverre Bagge (2008: 155). Det vi faktisk ifølge Bagge (2008: 155–156) kan utlede av de bevarte kildene, kan oppsummeres i følgende punkter:

- Haralds rike omfattet trolig bare vestlandskysten, med Rogaland og Hordaland som kjerneområde.
- Det avgjørende Hafrsfjordslaget sto i den sørlige delen av dette riket.
- Erobringene hans kan ha vært en motreaksjon på tidligere dansk overherredømme i deler av Norge; danenes makt kan ha vært svekket i perioden mellom første halvdel av 800-tallet og Jellingdynastiets framvekst omkring 950.
- Haralds allianse med kong Æthelstan i England kan ha vært rettet mot Danmark.
- Haralds forbund med ladejarlene i Trøndelag kan ha vært et defensivt trekk for å unngå en tofrontskrig mens han var opptatt i sør og øst.

Til denne listen bør vi legge Skres påpekning av at Harald var sjøkonge og først senere ble «landkonge». Dette vil også være mitt utgangspunkt videre i artikkelen. Perspektivet vil i stor grad være internasjonalt. Jeg vil forsøke å konkretisere hva slags sammenhenger som kan ha eksistert mellom utviklingen i Danmark og i Norge i perioden

mellom 850 og 950, og se på hva slags lys disse kan kaste over Haralds erobringer. Videre vil jeg se spesielt på forholdet til kong Æthelstan i England, som jeg tror gir nok en viktig nøkkel til å forstå Haralds velde.

HARALD OG DANENE

De frankiske riksannalene er den eldste kilden som gjør det mulig å rekonstruere rammene for den politiske enheten som fantes ved frankernes nordgrense omkring 800 (Kroman 1977). Annalene tar for seg de karolingiske kongenes historie fra 741 til 829. Fra slutten av 770-årene og framover er det mange referanser til danekongene i denne kilden (utførlig oppsummert i Maund 1994).

Etter at friserne i løpet av 770-årene var kommet under frankisk kontroll, var det kun saksernes område som skilte mellom Karolingerriket og danene. Under året 777 nevner annalene at den saksiske høvdingen Widukind har søkt tilflukt hos danekongen Sigfred. Da frankerne så undertvang sakserne for godt i 804, har danene lenger nord følt seg truet. Samme år ankom danekongen Godfred den saksiske grensen i Sønderjylland med en stor flåte og hær og inngikk fred med keiser Karl den store.

Fire år senere forteller annalene at det var krig mellom keiseren og Godfred. Danekongen angrep i den forbindelse sine vendiske naboer og frankernes allierte, obotrittene. Blant annet ødela danene handelssenteret Reric (Gross Strömkendorf) og flyttet kjøpmennene der til Hedeby. Forhandlinger i 809 førte ikke fram, og Godfred angrep året etter Frisland med en stor flåte og gjorde folket der tributpliktig. Kort tid etter ble han drept av en av sine egne krigere og etterfulgt av sin nære slektning, Hemming. Han inngikk fred med frankerne i 811. Da Hemming døde i 812, fulgte en blodig krig om kongemakten som resulterte i at Harald Klak og Reginfred delte makten, mens Godfreds

sønner og deres støttespillere søkte tilflukt hos svearne.

Trolig var det Sønderjylland og Fyn som utgjorde kjerneområdet i Godfreds rike. Tina Thurston (2001) hevder at den frankiske ekspansjonen ledet til politisk sentralisering i dette området, altså i nærområdet til frankerne. De frankiske samtidskildene viser at dette ekspansive daneriket var en maktfaktor å regne med, også for en stormakt som Karl den stores keiserrike. Samtidig er det viktig å huske på at kildene neppe viser et samlet Danmark, men et område med flere samtidige konger som dels ser ut til å ha fungert som samkonger og dels antas å ha styrt hver sin del av riket (Maund 1994: 32).

Men om kjernen i riket lå i den sørvestlige delen av dagens Danmark, nådde danekongenes krav om overherredømme atskillig lenger – til frisere og vendere, som vi har hørt, men også helt til Viken i Norge.

Under året 813 fortelles det nemlig at Harald og Reginfred hadde dratt med en hær «ad Westarfoldam», fordi fyrstene (*principes*) og folket (*populus*) der nektet å underkaste seg. Etter at kongene hadde undervunget denne ytterste delen av riket deres (*regio ultima regni*), samlet Godfredsønnene en mektig hær, angrep dem og drepte Reginfred og jagde Harald på flukt. Det er bred enighet om at «Westarfolda» i de frankiske annalene viser til et område vest for Oslofjorden, enten det historiske landskapet Vestfold eller også kystdistriktene videre vestover til Lindesnes – eller enda lenger (Skre 2015; Titlestad 2020). Den danske dominansen i Viken må med andre ord ha blitt etablert forut for 813.

Videre er det nærliggende å anta at det er en sammenheng mellom Godfredsønnenes angrep og opprøret i «Westarfolda», all den stund annalene samtidig forteller at tronpretendentene forut for angrepet hadde oppholdt seg hos svearne, det vil si

i Vikens nærområde, og det heter at Godfredsønnene og stormennene som fulgte dem, samlet hærer fra hele riket. Særlig er det grunn til å tenke på stormannsmiljøer i Vikens oppland. I hvert fall senere i vikingtiden har Opplandene tydelige forbindelser østover (Steen 1929: 82; jf. Stylegar og Børsheim 2021). I Odd munks saga om Olav Tryggvason heter det rent ut sagt at innlandsbygdene ikke lå fullstendig under de norske kongene som da hersket i kystlandskapene, men at fylkeskongene på Opplandene adlød sveakongen (*Soga om Olav Tryggvason*, kap. 48). *Historia Norvegiæ* nevner «alle småkongene og alle som svarte skatt til sveakongene» (*Norges historie*, s. 32).

Så fulgte en periode med vedvarende kamper mellom Godfredsønnene og Harald Klak, inntil Godfredsønnen Horik (Erik) ble sittende relativt trygt som enekonge i løpet av 830-årene.

Vestlandet hører vi ikke noe om i denne forbindelsen. Men det har vært framholdt at Osebergskipet, bygd et sted på Vestlandet i tidsrommet 815–820 og satt i graven i 834, vitner om at også denne regionen har spilt en rolle i den pågående konflikten. Trolig bør overføringen av dette praktfulle langskipet fra Vestlandet til Vestfold oppfattes som et uttrykk for dynastiske forbindelser mellom Vestlandet og Viken (daneriket), kanskje helst i form av et strategisk ekteskap (Bonde og Stylegar 2009: 164–165). Om denne forbindelsen har hatt karakter av et politisk underordningsforhold, slik situasjonen var i hvert fall fra midten av 900-tallet og framover, da makten i Norge i perioder var delt mellom danske underkonger i Viken og herskere vest og nord for Lindesnes som svarte skatt til danekongen, er usikkert. Men det kan ha vært slik.

Etter en borgerkrig i 840-årene var Karolingerriket blitt oppdelt i flere riker (MacLean 2009). Det innebar også slutten på den frankiske ekspansjonen i nord og dermed indirekte en svekkelse av tendensen til politisk sentralisering mellom de ulike deler

av daneriket (Garipzanov 2008). Der resulterte dessuten en kamp om kongemakten i 850-årene i at nesten alle tronkreverne ble drept, og i at makten muligens igjen ble delt mellom flere konger. De ustabile maktforholdene i Sør-Skandinavia er også blitt tolket som en vesentlig del av bakgrunnen for de fornyede vikingangrepene mot England i tiden som fulgte (The Great Army).

Samtidig tørker de kontinentale kildene – som *Fulda-annalene* – inn, hva angår referanser til herskere og politiske forhold i Skandinavia. Niels Lund har pekt på at «tiden fra omkring Horiks død i 854 til et godt stykke ind i det 10. århundrede er en af de slettest belyste i Danmarkshistorien» (Lund 1978: 203–204).

Slaget i Hafrsfjord og Harald Hårfagres endelige overgang fra sjøkonge til landkonge må ha funnet sted en gang mellom 872 og 900 (Opedal 2016; jf. Einarsdóttir 1968). Det nøyaktige året er ikke av avgjørende betydning i vår sammenheng; det dreier seg under enhver omstendighet om et tidsrom da både Karolingerriket og daneriket er svekket, og «Harald nyttet muligheten til å etablere eget herredømme langs norskekysten», som Bjørn Myhre (2015: 147) skriver.

Den eneste danekongen som samtidskildene, det vil si *Fulda-annalene*, nevner fram til 873, er Horik (Erik) II. Ettersom hovedkilden til hans regjeringstid er Rimberts *Vita Ansgarii*, vet vi mer om hans forhold til kirke og kristendom enn vi gjør om Horik selv (Ansgars levned, kap. 28). Men det finnes også en kobling til herværende tema. Det heter i «Haraldskvadet»:

Holmrygske møyar,
Hordalands jenter
og alle frå Hedmark
og av håløyg-ætta
kongen sende frå seg,
tok kona frå Danmark.

Det er bare i *Heimskringla* vi får høre noe nærmere om denne «kona frå Danmark». Snorre skriver at det dreier seg om Ragnhild, en datter av «kong Eirik av Jylland» («Harald Hårfagres saga», kap. 21). Hvem er så denne «kong Eirik»? Dersom Snorre gjengir en faktisk tradisjon, er det neppe andre kandidater enn Horik II. Han nevnes siste gang i 864, selv om noen ny danekonge ikke er nevnt i kildene før i 873.

Sistnevnte år inngikk danekongen Sigfred fred med den østfrankiske kongen Ludvig den tyske. Samtidig opptrer en annen danekonge – Halvdan, som var bror av Sigfred – i kildene. Trolig er Horik II død på det tidspunktet, slik at fredsslutningen i 873 markerer begynnelsen på Sigfreds og Halvdans styre, men kildene sier ikke noe om hva som er skjedd med Horik (Maund 1994: 44). Halvdan hører vi ikke mer om, om han da ikke er identisk med den «Healfdene» som var en av anførerne for The Great Army (Lewis 2017). Sigfred døde i 887, og etter dette tidspunktet tier samtidskildene om konger på dansk område i flere tiår framover (Maund 1994: 45).

Det eventuelle ekteskapet mellom Ragnhild og Harald behøver ikke å ha funnet sted mens Horik fortsatt var i live. I 882 hører vi for eksempel at danekongen Godfred, som tilhørte det rivaliserende dynastiet blant danene, ble slått av keiser Karl. Etter nederlaget lot Godfred seg kristne, med keiseren selv som fadder, og han fikk styringen med et landområde i Frisland. Dessuten fikk han en slektning av keiseren, datter av den avdøde kong Lothar II, til ekte (Maund 1994: 44). På samme vis kan det selvsagt ha vært med Harald, med andre ord at ekteskapet med Ragnhild kan ha vært del av en fredsslutning med Horiks etterfølger (og slektning) Sigfred.

I «Glymdråpa» skildres i én strofe (4) en kamp mot to konger (*tveggja døglinga*). *Heimskringla* og andre sagaer plasserer hendelsen på Mørekysten,

mens *Fagrskinnas* forfatter heller lar strofen handle om Hafrsfjordslaget, og derved – for å unngå å få to kvad av Torbjørn Hornklove om ett og samme slag – er henvist til å gi Tjodolv æren for de strofene av «Haraldskvadet» som handler om Hafrsfjord (Holtmark 1927: 29). Strofe 6 i «Glymdråpa» sier at «krigeren underkastet seg land og folk sør for havet» (*Grennir gunnmós þrøng jörðu ok gumnum und sik fyr sunnan haf*).

Kan det heller være en kamp mot danekonger det ymtes om i kvadet? Det ville i så fall gi en kontekst til ekteskapet med Ragnhild. Vi kan selvsagt ikke vite om det var slik. Det som er sikkert, er at kong Sigfred i løpet av få år hadde «lost whatever position he had in Denmark» (Lund 1995: 211). Da Sigfred i 885 sto i spissen for angrep mot Karolingerriket, heter det om ham at han er «konge bare i navnet», «king without any land» (Lund 1995:211.). I en slik situasjon ville selvsagt forholdene ha ligget til rette for at en ambisiøs leder som Harald Hårfagre kunne benytte anledningen til å ta kontroll over en utkant av riket.

Denne situasjonen bør i hvert fall være noe av bakgrunnen for Hafrsfjordslaget, som det med Schreiner er rimelig å oppfatte som den avgjørende hendelsen som førte til Haralds makt også øst for Lindesnes, i Viken (Schreiner 1933, 1936). Kanskje har Haralds innflytelse også her vært større enn det som var tilfellet for norske herskeres del på 900-tallet, selv om han tilsynelatende har styrt denne delen av riket sitt gjennom underkonger, på samme måte som danekongene gjorde senere i vikingtiden.

Nyere forskning tyder på at danske konger spilte en mer direkte rolle i organiseringen av The Great Army i England fra og med 865 og senere i de store angrepene mot Karolingerriket fra slutten av 870-årene og framover (se f.eks. Lewis 2017 og der referert litteratur). I så fall er det kan hende riktigere å si at danekongene var opptatt på annet hold, enn at daneriket var svekket i de årene Harald

Figur 4. Forsidebildet på Bedes *Life of St. Cuthbert* viser kong Æthelstan som overrekker boken til helgenen. Trolig ble manuskriptet gitt til St. Cuthberts helligdom I Chesterle-Street I 934. Det er det eldste bevarte samtidige portrett av en engelsk konge. Illustrasjon fra MS 183, f.1v, Corpus Christi College, Cambridge (Public Domain).

Hårfagre etablerte sin makt. For så vidt kan konteksten på slutten av 800-tallet være en parallell til den som fantes i 1015, da Olav Haraldsson vendte tilbake til Norge og vant riket i en situasjonen da danekongene og deres allierte, ladejarlene, hadde sin oppmerksomhet rettet først og fremst mot England (jf. Stylegar 2022).

HARALD, ÆTHELSTAN OG NORDVEGEN

Holder vi oss til de eldste skriftkildene, er det først med jellingkongene Gorm den gamle og Harald Blåtann midt på 900-tallet at vi igjen får nærmere

kjennskap til noen kongemakt i Danmark (Lund 1982: 116). Det vil si at det tidligste belegget er en hendelse som inntraff i 934. Hos kronikører som Widukind av Corvey, Thietmar av Merseburg, Liudprand av Cremona og Hermann av Reichenau fortelles det at den tyske (østfrankiske) kongen Henrik Fuglefanger gjennomførte et krigstog mot danene, gjorde dem skattskyldige og kristnet dem. Widukind kaller danenes konge på dette tidspunktet for «Chnuba», mens Thietmar benevner ham «Cnuto». Hos den yngre kilden Adam av Bremen ser det nærmest ut til at det er Gorm den gamle som menes. I vår sammenheng er det underordnet. Det som står fast, er at det var krig mellom kong Henrik og en dansk konge i 934, og at danene måtte underkaste seg.

Den videre utviklingen under jellingdynastiet er godt kjent og tyder ikke på et «svekket» danerike. Men opplysningen er relevant fordi konflikten mellom danekongene og naboriket i sør inntraff i en periode som ifølge sagakronologien også omfattet Harald Hårfagres siste år. Sverre Bagge og andre har jo, som vi har vært inne på, tenkt seg at Haralds allianse med kong Æthelstan i England kan ha vært rettet mot nettopp jellingkongene (Bagge 2008). At disse faktisk hadde maktambisjoner i nord, viser dessuten historien videre, inkludert en samtidskilde som innskriften på Jellingsteinen.

Når det gjelder forholdet mellom jellingdynastiet og Harald Hårfagre, er det lite å bygge på. En av Haralds sønner, Eirik Blodøks, var imidlertid gift med Gunnhild, som ifølge *Historia Norvegiæ* var datter av Gorm den gamle og Tyra. Eirik og Harald Blåtann var dermed svogere, slik muligens Harald Hårfagre og kong Sigfred også hadde vært det. Forholdet tyder på en form for politisk allianse eller en fredsavtale. Faktisk er det vel slik at hadde det ikke vært for Harald Blåtanns utsagn på Jellingsteinen om at han «vant seg hele Danmark og Norge», ville veien ha ligget åpen for å tolke begge disse ekte-

skapene i samme lei som det eldre Osebergfunnet (se ovenfor) – med andre ord som vitnesbyrd om et politisk underordningsforhold og en mulig deling av makten i Norge, med mer eller mindre direkte dansk styre i Viken og et løsere allianseforhold vest og nord for Lindesnes.

Det har vært foreslått om at en temmelig forvirret opplysning i en yngre kilde, Ekkehard IVs *Casus Sancti Galli* fra midt på 1000-tallet, muligens er et vagt minne om et forbund mellom Æthelstan og Henrik Fuglefangeren mot en danekonge (hos Ekkehard kalt «Chnuto») (Sharp 1997:211).

At det faktisk var en allianse mellom Æthelstan og Henrik, er godt dokumentert. Utsendinger fra kong Henrik kom til Æthelstan i Canterbury i 929 og inviterte til forbund og ekteskap mellom Æthelstans halvsøster Ædgyth og Henriks sønn, Otto. Ædgyth og hennes yngre søster ble samme høst sendt til Henrik i Sachsen, fulgt av et fornemt følge med biskop Cenwald av Worcester i spissen. Med seg hadde de rike gaver (Foot 2011: 70–72).

Om forbindelsen mellom Æthelstan og Harald forteller en nesten samlet sagatradisjon. I Sigvats «Bersøglisvisur» kaller Haralds sønn, Håkon, for «Adalsteins vennlige fostersønn» (*følblíðs fóstura Adalsteins*). Den norrøne tradisjonen får indirekte støtte i én, riktignok klart yngre, engelsk kilde. Sagafortellingen er knyttet til den senere kong Håkon den gode eller Adalsteinsfostre. Handlingen i sagaen er i kortversjon slik:

Utsendinger fra Æthelstan kommer til Harald Hårfagre, gir ham et sverd i hånden og knytter ham på den måten til den engelske kongen som hans mann. Da det går opp for Harald at han er blitt «ført bak lyset», sender han en delegasjon til Æthelstan med en «gjengave»: frillesønnen Håkon. Den lille Håkon plasseres på Æthelstans fang, og denne må dermed akseptere å fostre ham, slik at styrkeforholdet mellom Harald og Æthelstan jevnes ut – eller snus – i Haralds favør.

Selve bakgrunnen for det hele ser det ut til at sagaforfatterne har visst mindre om. Fra engelsk side er det først William av Malmesbury (d. 1143) – men trolig med støtte i eldre kilder som ikke eksisterer i dag – som kommer med en interessant opplysning om forholdet mellom Æthelstan og Harald Hårfagre. William skriver:

Harald [*Haroldus*], nordmennesenes konge [...] sendte ham [*Æthelstan*] et skip med forgylte stevner og purpurrødt seil, og prydet med forgylte skjold langs rekka. De som kom med skipet, var Helgrim og Osfrid. De fikk en fyrstelig mottagelse i York og mottok rike gaver for sin innsats. (*Gesta Regum Anglorum*, bok 2, kap. 6)

William var munk i Malmesbury, som hadde et særskilt forhold til Æthelstan. Kongen hadde gitt betydelige jordeiendommer og relikvier til klosteret, og der var han gravlagt. William selv opplyser at kilden er et gammelt dikt, og han viser til «that poet, from whom I have taken all these transactions» (*Gesta Regum Anglorum*, bok 2, kap. 6). For kildeverdien av Williams *Gesta* er det nære forholdet til Æthelstan et tveegget sverd. Det gjør det rimelig at det nettopp i Malmesbury fantes tradisjoner og kilder om kongen som ikke var bevart andre steder, og som William kunne trekke veksler på. Samtidig var William opptatt av å framstille Æthelstan i best mulig lys (Firth 2017a).

Ettersom York var åstedet, kan episoden med det praktfulle skipet tidligst ha foregått i 927. Northumbria med den økonomisk og strategisk viktige byen York var på det tidspunktet fremdeles styrt av vikinger. Men i det nevnte året døde kong Sihtric, som Æthelstan et par år tidligere hadde giftet bort en annen av sine søstre til. Æthelstan sendte hæren til York og erobret byen. Kanskje var Æthelstan selv til stede; vi vet at han oppholdt

seg i York, for eksempel i 936, og der var også en annen av kongens fostersønner, Ludvig, sønn av Karl den enfoldige og senere fransk konge (Firth 2017b: 106).

Ingen kilder sier noe om hvorvidt sendeferden til York var den første kontakten mellom Æthelstan og Harald. Den kan ha vært det, men det er også mulig at forbindelsen var etablert tidligere, og for så vidt kan unge Håkon ha vært hos Æthelstan allerede på det tidspunktet. Likevel er det fristende å se for seg at det er en mer eller mindre direkte sammenheng mellom denne episoden og fostringen.

Helgrim og Osfrid kjenner vi ikke fra andre kilder. Det antas vanligvis at de to har vært Haralds menn, men det framgår egentlig ikke av Williams tekst, og det er vel ikke utelukket at det dreier seg om de samme utsendingene som ifølge sagatradisjonen hadde kommet til Harald, det vil si i episoden med det forgylte sverdet. I de angelsaksiske kildene forekommer det faktisk en Osfrith (Osferth, Osferd) som opptrer sammen med kong Æthelstan i flere sammenhenger, og som også ser ut til å ha spilt en sentral politisk rolle gjennom mange år og for flere konger. Han var en slektning av Æthelstan og kanskje en uekte sønn av dennes bestefar, kong Alfred (Nelson 1996: 60). Kan det ha vært denne Osfrith som ledet sendeferden til Norge? En «Osfred» var for øvrig med i følget til biskop Cenwald i 929 og er skrevet inn sammen med biskopen og en rekke andre i brorskapsboken til St. Gallen-klosteret (*Libri confraternitatum Sancti Galli*, s. 100). Men det er ikke gitt at denne Osfrid er identisk med jarlen Osfrid.

Det er verdt å legge merke til konteksten William setter Haralds gave i. Han skriver nemlig at hele Europa ville feire den engelske kongen, og at «fremmede fyrster med rette priste seg lykkelig dersom de kunne få hans vennskap, enten gjennom svogerskap eller gjennom gaver». Men den eneste konkrete gaven han nevner, er skipet fra Harald.

Gavens betydning understrekes kanskje av opplysningen om at skipet var utstyrt med purpurrøde seil. Det er et trekk som kun utmerker et fåtall kongelige skip i vikingtiden, så som skipet jarl Godwine ga til kong Edward da sistnevnte ble tatt til konge i 1042 (Keynes og Love 2010; se også Falk 1912: 63). Veronica Ortenberg (2020) knytter purpurfargens karolingiske konnotasjoner direkte til Æthelstans imperieambisjoner. Purpur var en farge forbeholdt keiseren og hans familie, og slik hadde det vært siden romertiden. Ortenberg peker på at kongene i Wessex hadde tatt etter karolingernes symbolbruk allerede på slutten av 800-tallet, og hun eksemplifiserer det med situasjonen da Alfred lot den purunge Æthelstan utstyre med en purpurrød kappe, et sverd med forgylt hjalt og et praktbelte (Ortenberg 2010: 213). Ortenberg argumenterer for at det er de *keiserlige* overtonene som også preger opplysningen om Harald Hårfagres gave til Æthelstan (Ortenberg 2010: 215).

«Æthelstan, engelskmennenes konge og den vestlige verdens bærebjelke [...]» heter det om kongen i de irske *Ulster-annalene*. Det er jo ingen dårlig attest å få, og annalisten satte på denne måten Æthelstan i samme kategori som Karl den store, Brian Boru og de romerske keiserne. Æthelstan hadde styrt England i femten år da han døde i 939, noe over 40 år gammel. Samtidskildene oppfatter ham på samme viset som Ulster-annalisten gjør: som en mektig og ikke minst from konge. Det var han som samlet de angelsaksiske kongedømmene til ett rike, og han bygde ut administrasjon og forsvarsvesen som ingen før ham. Flere av de byggesteinene som på slutten av århundret skulle gjøre det angelsaksiske England til det økonomisk og politisk kanskje mest utviklede landet i Europa, kom på plass i Æthelstans regjeringstid.

Det gikk ikke lang tid fra Æthelstan kom til makten i 924, til han satte i gang med å utvide sitt rike. Northumbria er nevnt, og samme år (927)

underkastet kong Constantine i Skottland og konger i Strathclyde, Bernicia og Wales seg Æthelstans herredømme. Han kunne nå med rette kalle seg konge over alle engelskmenn og vel så det.

Etablering og vedlikehold av allianser med andre herskere – ikke minst ved hjelp av strategiske ekteskap – spilte en hovedrolle i Æthelstans maktpolitikk. Foruten søsteren som ble gift med kong Sihtric, og halvsøsteren som ble giftet bort til den senere keiser Otto I, hadde han ytterligere to halvsøstre som var gift med fyrster på kontinentet, nærmere bestemt frankerkongen Karl den enfoldige og hertug Hugo den store av Aquitaine.

Fostring var likeledes en integrert del av Æthelstans alliansepolitikk. Mest kunnskap har vi om to av Æthelstans franske fostersønner. Alain av Bretagne flyktet fra vikinger til Æthelstan i 924 sammen med faren og mange andre bretonere. Tolv år senere vendte Alain tilbake til Bretagne med støtte fra Æthelstan. Han etablerte sin maktbase i Nantes og vant tilbake landet fra vikingene. Samme år forlot også Ludvig, sønn av Karl den enfoldige, Æthelstans hoff. Han dro over Kanalen for å bli konge av Vestfrankerriket.

Etter at Karl den tykke døde i 888 og ikke etterlot seg ektefødte sønner, hadde Karolingerriket gått i oppløsning. Tanken om en keiser over den vestlige kristenheten ble ikke vakt til live igjen før med Otto Is kroning i 962. Det er imidlertid mangt som tyder på at Æthelstan ble oppfattet som, og kanskje også oppfattet seg selv som, en karolingisk fyrste. En engelsk historiker kaller ham for «an English Charlemagne» og skriver at Æthelstan var «the most powerful ruler Britain had seen since the Romans» (Wood 1983: 250). Kanskje hadde han også ambisjoner om å la seg krone til keiser, uten at så skjedde (Ortenberg 2010: 236).

Vi skulle gjerne ha visst mer om bakgrunnen for Håkons fostring hos Æthelstan og om forholdet mellom Harald Hårfagre og Æthelstan. Det er

Figur 5. «Draken Harald Hårfagre» ble sjøsatt i 2012. Skipet kombinerer havskipets gode seilingsegenskaper med krigsskipets bruk av årer. Det røde silkesseilet er bl.a. inspirert av William av Malmesburys opplysning om Harald Hårfagres praktfulle gave til kong Æthelstan. Opphavsrett: Viking Kings.

ikke utenkelig at en allianse mot jellingkongene kan ligge bak. Matthew Firth har lagt fram argumenter for at alliansen mellom Æthelstan og Harald var av politisk karakter; den representerte en videreføring av førstnevntes strategi for å knytte forbindelser med skandinaviske kongelige, og de to kongene hadde felles interesser i nettopp York, der ingen av dem var tjent med et sterkt kongerike – og slett ikke et rike med forbindelser til Danmark. «So long as the city remained a part of the Anglo-Saxon hegemony», skriver Firth, «it formed a bugger between the vikings of Northern Britain and Ireland, and the English and Norwegian heartlands» (Firth 2017b: 105).

I denne forbindelsen skal det nevnes at Erik Kroman har pekt på fraværet av jarler med skandinaviske navn i den senere delen av Æthelstans styringstid. Kroman setter dette i sammenheng med at danske stormenn vendte tilbake til Danmark for å «hjelp moderlandet» mot Henrik Fuglefanger i 934 (Kroman 1977). En alternativ tolkning kunne være at Æthelstan har skjøvet jarlene fra seg som ledd i eller resultat av en politikk rettet mot dansk innflytelse generelt og mot jellingdynastiet spesielt.

Under enhver omstendighet peker i hvert fall kildene i retning av at Harald Hårfagre og riket hans mot slutten av kongens levetid var blitt en maktfaktor å regne med – også ute i Europa. Kan hende var det heller ikke bare politiske og militære

forhold som lå bak denne nyvunne styrken, men også økonomiske?

Jeg tenker på Ohtheres («Ottars») beretning, som inngår i den gammelengelske oversettelsen av Orosius' *Historiae Adversus Paganos* (The Old English Orosius, 1980). Francis Leneghan mener at oversettelsen av dette latinske verket var et ledd i kong Alfred og hans nærmeste etterfølgere, ikke minst Æthelstan, sitt ideologiske «program» for å plassere seg selv som Karl den store og keiserrikets arvtagere, som han betegner som *translatio imperii* (Leneghan 2015).

Oversettelsen tilskrives gjerne kong Alfred, men dateringsforslagene varierer fra 870 til 930 (Godden 2011; jf. Godden 2007). Selv om Ohthere i teksten henvender seg til kong Alfred, er det usikkert om den faktisk skriver seg fra Alfreds regjeringstid. Trolig var Ohtheres beretning heller ikke en del av den opprinnelige teksten, men den må ha blitt integrert i den på et nokså tidlig tidspunkt, ettersom den finnes i det eldste bevarte manuskriptet, som dateres til tiden før 950 (Allport 2020 og der anført litteratur). Det er ikke umulig at det var i Æthelstans regjeringstid dette skjedde; Leneghan foreslår i perioden 920–930 (Leneghan 2015: 661).

Orosius-oversettelsen inneholder mye stoff som ikke finnes hos originalen. Orosius' verdensbilde var sentrert rundt Middelhavet, mens den angelsaksiske oversettelsen legger til mange opplysninger om de nordlige områdene, hentet fra ulike kilder (Allport 2020: 259). Ben Allport peker på at beretningen framhever Wessex' dominans over «Nordvegen» (mitt uttrykk): Samene (*Finnas*) betaler tributt til Ohthere, som på sin side beskrives som en av de fremste menn i landet (*mid þæm fyrstum mannum on þæm lande*), mens kong Alfred eksplisitt nevnes som Ohtheres herre (*blaford*). Allport oppfatter dette som en «symbolic extension of West Saxon authority over both Ohthere and the lands he describes» (Allport 2020: 285).

Det er for så vidt helt i tråd med blant annet Æthelstans imperieambisjoner, og kanskje er det ikke tilfeldig at teksten er orientert mot nordområdene og dermed mot Wessex' innflytelse og makt, selv over de folkene som er bosatt aller lengst nord i den da kjente verdenen (Allport 2020: 273). Men handel og utveksling spiller også en vesentlig rolle i Ohtheres beretning, og det er tydelig søkelys på hvilke produkter Ohthere besitter. Pelsverk, huder, dun, hvalrosstenner og annet nevnes, og beretningen legger enda til at Ohthere hadde med seg hvalrosstenner til kongen.

Leneghan mener derfor at teksten, og spesielt beretningene som tilskrives Ohthere og Wulfstan, også ønsker å vise fram Wessex-kongene som herskere som er opptatt av å etablere nye, lukrative handelsruter i nord (Leneghan 2015: 677). Dette hører også med til bildet av Æthelstans relasjon til Harald Hårfagre, og ønsket om en allianse har nok også hatt handelen langs Nordvegen som ett aspekt.

KONKLUSJON

Jeg har i denne artikkelen forsøkt å peke på de ytre, skandinaviske og nordeuropeiske rammene for Harald Hårfagres «rikssamling» – spesielt i lys av de politiske forholdene i Sør-Skandinavia (dagens Danmark) og konflikter og allianser som de spredte samtidskildene gir et visst innblikk i. Forholdet til danekongene ser ut til å ha spilt en rolle også mot slutten av Haralds styringstid og enda mer under den påfølgende «hårfagreætten», det vil si Haralds sønner, Eirik Blodøks og Håkon Adalsteinsfostre. Men i denne fasen er forholdet til datidens fremste stormakt i Nord-Europa, England, også en nøkkel.

Innholdet i Haralds politikk ut over det som de eldste kildene forteller om allianser i form av giftemål og fostring – med andre ord selve det riket han skapte, har jeg knapt berørt. Det skyldes først og fremst kildesituasjonen, for det er lite å hente om temaet i samtidskildene. I de yngre sagaene er

det selvsagt adskillig mer av slikt, særlig knyttet til Harald selv og til Håkon.

Spesielt koblingen til Æthelstan er viktig i denne sammenhengen. Det fortjener etter min oppfatning en nærmere undersøkelse om enkelte forhold som sagatradisjonen trekker fram ved styret til «Hårfagreætten», kan skyldes reell påvirkning fra Wessex og England og ikke bare overføring av litterære trekk og motiver.

Til dels dreier det seg om forhold som det gjerne antas er hentet fra sagaforfatterne egen samtid og overført til 900-tallets virkelighet, som ordningen med jarler som har styring over større regioner på kongens vegne. Men allerede hos Æthelstan på 900-tallet fantes det et slikt system. Æthelstan var både rikssamler og statsbygger, han sto overfor oppgaven med å løse utfordringene med å styre et rike som omfattet et langt videre geografisk område enn det noen tidligere angelsaksisk konge hadde hersket over. Verktøyene var blant annet utstrakt lovgivning og mekanismer som kunne sørge for at stormenn og regionale ledere over hele riket, også i periferien, forble lojale. Harald og hans etterfølgere hadde tilsvarende utfordringer, må vi anta, for de var vel statsbyggere like mye som rikssamlere. Selv om det ofte antas at systemet med jarler er en anakronisme i skandinavisk vikingtid, finnes det etter hvert en omfattende forskningslitteratur som med basis i arkeologiske funn, runeinnskrif-

ter, eddadikt med mer ser for seg en utvikling der rollen *irilaR* eller *erilaR*, som kjennes fra et antall runeinnskrifter fra folkevandringstid, «gjenfinnes i rollene jarl og skáld i yngre jernalder. Da samfunnet vokste frem igjen etter pest og nedgangstider på 500-tallet, ble nye administrative og militære roller etablert med spor av eldre systemer» (Iversen mfl. 2019: 91; jf. Herschend 2020).

Jarlen spiller også en sentral rolle i eddadiktet «Rigspula», som for eksempel Sverre Bagge ut fra en kontekstuell analyse mener bør gjenspeile det førkristne vikingtidssamfunnet, ikke den yngre, lærde sagatradisjonen (Bagge 2000).

Når det gjelder den militære forsvarsordningen, går kanskje «shipsoke»-systemet med dets klare paralleller til den leidangsordningen sagaforfatterne gir Håkon Adalsteinsfostre æren for, tilbake til Æthelstan eller i hvert fall til brorsønnen kong Edgar (Firth og Sebo 2020). Tingordning (Gulatinget) og skattlegging er andre trekk som kan være influert av Wessex. Selv tradisjonen med at Harald Hårfagre var spesielt opptatt av å straffe tyver, har en parallell i Æthelstans regjeringstid. Æthelstan ser ut til å ha vært svært opptatt av å begrense tyveri; hans lovtekster inneholder så mye som en hel tredel av alle forekomster av ordet *Deof* («tyv») i hele korpuset av angelsaksiske lover (Wormald 1999: 301).

LITTERATUR

- Allport, Ben. 2020. Home thoughts of abroad: Ohthere's Voyage in its Anglo-Saxon context. *Early Medieval Europe* 28 (2), 256–288.
- Anderson, Alan O. 1922. *Early Sources of Scottish History, A.D. 500 to 1286*. Edinburgh: Oliver and Boyd.
- Ansrgars levned af Rimbert*, redigert av Holger Olrik. København: Andr. Fred. Høst & Søn.
- Bagge, Sverre. 2000. Old Norse Theories of Society: from Rígsþula to Konungs skuggsjá. I *Speculum regale: der altnorwegische Königsspiegel (Konungs skuggsjá) in der europäischen Tradition*, redigert av Jens Eike Schnell og Rudolf Simek, 7–45. Wien: Fassbaender.
- Bagge, Sverre. 2008. Division and Unity in Medieval Norway. I *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, redigert av Ildar H. Garipzanov, Patrick J. Geary og Przemyslaw Urbańczyk, 5. utg., 145–166. Turnhout: Brepols.
- Beretningen om Hamburg stift, erkebiskopenes bedrifter og øyrikene i Norden, av Adam av Bremen*. Utgivere Bjørg Tosterud Danielsen og Anne Katrine Frihagen. Oslo: Aschehoug.
- Bobrycki, Shane. 2007. *Æthelstan, «King of All Britain»: Royal and Imperial Ideology in Tenth-Century England*. Avhandling. Williamstown, MA: Williams College.
- Bonde, Niels og Frans-Arne H. Stylegar. 2009. «Fra Avaldsnes til Oseberg. Dendrokronologiske undersøkelser av skipsgravene fra Storhaug og Grønhaug på Karmøy». *Viking* 72, 149–168.
- Butler, Francis. 2003. *Enlightener of Rus': The Image of Vladimir Sviatoslavich Across the Centuries*. Bloomington, IN: Slavica.
- Crumlin-Pedersen, Ole. 1984. Ships, Navigation and Routes in the Reports of Ohthere and Wulfstan. I *Two Voyagers at the Court of King Alfred. The Ventures of Ohthere and Wulfstan Together with the Description of Northern Europe from the «Old English Orosius»*, redigert av Niels Lund, 30–42. York: Sessions.
- Danernes historie af Sven Aggesøn. *Kroniker fra Valdemarstiden*, redigert av Jørgen Olrik, 35–84. København: Karl Schönberg.
- Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung*, redigert av Robert Holtzmann. Berlin: Weidmann, 1935.
- Die Chronik Herimanns von Reichenau*, redigert av Wilhelm Wattenbach. Dresden: Dyksche Buchhandlung, 1893.
- Downham, Clare. 2004. Eric Bloodaxe – axed? The Mystery of the Last Viking King of York. *Mediaeval Scandinavia* 14, 51–77.
- Dørum, Knut og Eirin Holberg. 2017. *Frå høvdingdøme til statsmakt i Noreg: ca. 200–1350*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Einarsdóttir, Ólafía. 1968. «Dateringen af Harald Hárfagers død». *Historisk tidsskrift* 47, 15–34.
- Einarsdóttir, Ólafía. 1971. «Harald Dovrefostre af Sogn». *Historisk tidsskrift* 50, 131–166.
- Ekkehart's IV Casus Sancti Galli nebst Proben aus den lateinisch geschriebenen Abtheilungen der St. Galler Klosterchronik*, redigert av Gerold Meyer von Knonau. Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. Leipzig, 1925.
- Falk, Hjalmar. 1912. *Altnordisches Seewesen*. Berlin: Winter.
- Fidjestøl, Bjarne. 1993. «Skaldekvad og Harald hárfagre». I *Rikssamlingen og Harald hárfagre*, redigert av Marit Vea, 7–31. Karmøy: Karmøy kommune.
- Firth, Matthew. 2017a. «Constructing a King: William of Malmesbury and the Life of Æthelstan». *Journal of the Australian Early Medieval Association* 13, 69–92.
- Firth, Matthew. 2017b. «Integration, Assimilation, Annexation: Æthelstan and the Anglo-Saxon Hegemony in York». *Melbourne Historical Journal* 45, 89–111.
- Firth, Matthew og Erin Sebo. 2020. «Kingship and Maritime Power in 10th-Century England». *International Journal of Nautical Archaeology* 49, 329–340.
- Flatøybok*, bind 1. Redigert av Torgrim Titlestad. Stavanger: Sagabok, 2014.
- Flatøybok*, bind 3. Redigert av Torgrim Titlestad. Stavanger: Sagabok, 2016.
- Foot, Sarah. 2011. *Æthelstan: The First King of England*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Fulk, Robert D. 2012a. «Þorbjörn hornklofi, Haraldskvæði (Hrafnsmál)». I *Poetry from the Kings' Sagas 1: From Mythical Times to c. 1035*, redigert av Diana Whaley, 91. Turnhout: Brepols.
- Fulk, Robert D. 2012b. «Anonymous, Oddmjör». I *Poetry from the Kings' Sagas 1: From Mythical Times to c. 1035*, redigert av Diana Whaley, 1001. Turnhout: Brepols.
- Gade, Kari Ellen. 2009. «Einar Skúlason, Lausavísur 6». I *Poetry from the Kings' Sagas*, redigert av Kari Ellen Gade, 573–574. Turnhout: Brepols.
- Gade, Kari Ellen. 2017. «Rognvaldr jarl and Hallr Þórarinnsson, Háttalykill». I *Poetry from Treatises on Poetics*, redigert av Kari Ellen Gade og Edith Marold, 1001. Turnhout: Brepols.

- Garipzanov, Ildar H. 2008. «Fronter identities: Carolingian frontier and the gens Danorum». I *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, redigert av Ildar H. Garipzanov, Patrick J. Geary og Przemyslaw Urbańczyk, 113–142. Turnhout: Brepols.
- Gesta Danorum av Saxo Grammaticus*, b. 1, redigert av Karsten Friis-Jensen. København: Gads Forlag, 2000.
- Gesta regum Anglorum (Deeds of the Kings of the English)*, by William of Malmesbury, Vol. I. Redigert av Roger A.B. Mynors, Rodney M. Thomson og Michael Winterbottom. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Godden, Malcolm R. 2007. «Did King Alfred Write Anything?». *Medium Aevum* 76, 1–23.
- Godden, Malcolm R. 2011. «The Old English Orosius and its Context: Who Wrote it, for Whom, and Why?». *Quaestio Insularis* 12, 1–30.
- Grundtvig, Nikolaj F.S. 1819. «Hittogods». *Danne-Virke* 4, 172–194.
- Herschend, Frands. 2020. «From IrilaR to Erl – identity and career 5th to 9th century CE». *Collegium Mediaevale* 33, 235–280.
- Hines, John. 2002. *Old-Norse Sources for Gaelic History*. Cambridge: Cambridge University.
- Holtmark, Anne. 1927. *Dórbjörn Hornklofes Glymdrápa*. Oslo: Aschehoug.
- Islendingboka av Are den frode. I: *Den norrøne litteraturen*, bind 6, redigert av Hallvard Magerøy, Odd Nordland og Per Tylden, s. 49–62. Oslo: Samlaget.
- Iversen, Frode, Karoline Kjesrud, Harald Bjorvand, Justin J.L. Kimball og Sigrid Mannsåker. 2019. «Irlen på Øverby i Vingulmark». *Viking* 82, 63–98.
- Jakobsson, Sverrir. 1997. «Myter om Harald hárfager». Fortrykk til *10th International Saga Conference: Sagas and the Norwegian Experience*, 597–610, Trondheim, 3.–9. august 1997.
- Jakobsson, Sverrir. 2002. «Erindringen om en mægtig personlighed: den norsk-islandske historiske tradisjon om Harald Hárfagre i et kildekritisk perspektiv». *Historisk tidsskrift* 81, 213–230.
- Jakobsson, Sverrir. 2016. «The Early Kings of Norway, the Issue of Agnatic Succession, and the Settlement of Iceland». *Viator* 47 (3), 171–188.
- Jesch, Judith. 1997. «Norse historical traditions and the Historia Gruffud vab Kenan: Magnús Berføtter and Haraldr Hárfagri». I *Gruffudd ap Cynan*, redigert av K.L. Maund, 117–147. Suffolk: Boydell Press.
- Jesch, Judith. 2012. «Jórunn skáldmær, Sendibitr». I *Poetry from the Kings' Sagas 1: From Mythical Times to c. 1035*, redigert av Diana Whaley, 146. Turnhout: Brepols.
- Keynes, Simon og Rosalind Love. 2010. «Earl Godwine's ship». *Anglo-Saxon England* 38, 185–223.
- Kjartansson, Helgi S. 2006. «English models for King Harald Fairhair?». I *The Fantastic in Old Norse / Icelandic Literature*, redigert av John S McKinnell, David Ashurst og Donata Kick. Fortrykk til 13th International Saga Conference, Durham og York, bd. 1, 359–364, 6.–12. august 2006.
- Koht, Halvdan. 1955. *Harald Hárfagre og rikssamlinga*. Oslo: Aschehoug.
- Koukoules, Phaidon. 1949. *Byzantinon Bios kai Politismos*, bd. 3. Athen: Institut Français.
- Krag, Claus. 1989. «Norge som odel i Harald Hárfagres ætt: et møte med en gjenganger». *Historisk tidsskrift* 68, 288–302.
- Krag, Claus. 1991. *Ynglingatal og Ynglingesaga: en studie i historiske kilder*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Krag, Claus. 1993. «Hvem var Harald Hárfagre?». I *Rikssamlingen og Harald Hárfagre: historisk seminar på Karmøy 10. og 11. juni 1993*, redigert av Marit S. Vea, 32–40. Kopervik: Karmøy kommune.
- Kroman, Erik. 1977. *Det danske Rige i den ældre Vikingetid*. København: Rosenkilde og Bagger.
- Laxness, Halldór. 1971. *Yfirskygðir staðir: Ýmsar athuganir*. Reykjavik: Helgafell.
- Leneghan, Francis. 2015. «Translatio Imperii: The Old English Orosius and the Rise of Wessex». *Anglia* 133 (4), 656–705.
- Lewis, Stephen M. 2017. *Hamlet with the Princes of Denmark: An exploration of the case of Hálfidan «king of the Danes»*. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01943605>
- Libri confraternitatum Sancti Galli Augiensis Fabariensis*, redigert av Paul Piper. Berlin: Weidmann, 1884.
- Lie, Hallvard. 1956. «Hvor bodde Harald Hárfagre ifølge Haraldskvædi 5?». *Arkiv for nordiske filologi* 71, 25–27.
- Lund, Niels. 1978. «E. Kroman: Det danske Rige i den ældre Vikingetid». Bokanmeldelse. *Historie: Jyske Samlinger* 11, 203–205. <https://tidsskrift.dk/historiejyskesamling/article/view/39165>
- Lund, Niels. 1982. «Svenskevældet i Hedeby». *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1980, 114–125.
- Lund, Niels. 1995. «Scandinavia, c. 700–1066». I *The New Cambridge Medieval History 2: c. 700–c. 900*, redigert av Rosamond McKitterick, 202–227. Cambridge: Cambridge University Press.
- MacLean, Simon. 2009. *Kingship and Politics in the Late Ninth Century: Charles the Fat and the End of the Carolingian Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Marold, Edith. 2012. «Porbjörn hornklofi, Glymdrápa». I *Poetry from the Kings' Sagas 1: From Mythical Times to c. 1035*, redigert av Diana Whaley, 73. Turnhout: Brepols.
- Matsumoto, Sakaya. 2011. «A 'Foundation Myth' of Iceland: Reflections on the Tradition of Haraldr hárfagri's Tyranny». *Bulletin of the Society for Icelandic Studies of Japan* 30, 1–22.
- Maund, Karen L. 1994. «A Turmoil of Warring Princes: Political Leadership in Ninth-century Denmark». *Haskins Society Journal* 6, 29–47.
- Moe, Ingebrigt Moltke. 1906. *Eventyrlige sagn i den ældre historie*. Kristiania: Det mallingske bogtrykkeri.
- Myhre, Bjørn. 2015. *Før Viken ble Norge: Borregravfeltet som religiøs og politisk arena*. Tønsberg: Vestfold fylkeskommune.
- Nelson, Janet L. 1996. «Reconstructing a Royal Family: Reflections on Alfred from Asser». I *People and Places in Northern Europe 500–1600: Essays in Honour of Peter Hayes Sawyer*, redigert av Ian N. Wood og Niels Lund, 48–66. Woodbridge: Boydell Press.
- Norges historie. Historien om de gamle norske kongene/Theodricus munk. Historien om danenes ferd til Jerusalem*, redigert av Astrid Salvesen. Oslo: Aschehoug, 1969.
- Opedal, Arnfrid. 2016. «Hafnsfjord og kampen om vikingtidens flåtebasen». *Viking* 79, 117–140.
- Olsen, Magnus. 1913. «Om Harald Haarfagres Kongsgaarde: en tekstrettelse til Haraldskvædi str. 5. 2». *Maal og minne* 5, 66–72.
- Ortenberg, Veronica. 2010. «'The King from Overseas': Why Did Æthelstan Matter in Tenth-Century Continental Affairs?». I *England and the Continent in the Tenth Century: Studies in Honour of Wilhelm Levison (1876–1947)*, redigert av David Rollason, Conrad Leyser og Hannah Williams, 211–236. Turnhout: Brepols.
- Perkins, Richard. 2001. *Thor the Wind-Raiser and the Eyrarland Image*. London: Viking Society for Northern Research.
- Raffensperger, Christian. 2009. «Shared (Hi)Stories: Vladimir of Rus' and Harald Fairhair of Norway». *Russian Review* 68 (4), 569–582.
- Relatio de Legatione Constantinopolitana Liudprand of Cremona*, redigert av Brian Scott. London: Bristol Classical Press.
- Rygh, Oluf. 1915. *Norske Gaardnavne: Stavanger amt*. bd. 10, redigert av Magnus Olsen. Kristiania: Fabritius.
- Sawyer, Peter H. 1976. «Harald Fairhair and the British Isles». I *Les Vikings et leur civilisation: problèmes actuels*, redigert av Régis Boyer, 105–109. Paris: École des hautes études en sciences sociales.
- Sawyer, Peter H. 1993. Rikssamlingen i England og Sverige, sammenlignet med den norske rikssamling. I *Rikssamlingen og Harald hárfagre*, redigert av Marit S. Vea, 131–146. Karmøy: Karmøy kommune.
- Schreiner, Johan. 1933. «Slaget i Havsfjord». I *Festskrift til Halvdan Koht på sekstiårsdagen 7de juli 1933*, 103–111. Oslo: Aschehoug.
- Schreiner, Johan. 1936. «Harald og Havsfjord». *Scandia* 9, 64–88.
- Sharp, Sheila M. 1997. «England, Europe and Celtic world: King Athelstan's foreign policy». *Bulletin of the John Rylands Library* 79, 197–220.
- Sigurðsson, Gisli. 2014. «Constructing a Past to Suit the Present: Sturla Þórðarson on Conflicts and Alliances with King Haraldr hárfagri». I *Minni and Muninn: Memory in Medieval Nordic Culture*, redigert av Pernille Hermann, Stephen A. Mitchell og Agnes S. Arnórsdóttir, 175–196. Turnhout: Brepols.
- Skre, Dagfinn. 2015. «From Kaupang and Avaldsnes to the Irish Sea. I *Clerics, kings and Vikings. Essays on medieval Ireland in honour of Donnchadh Ó Corráin*, redigert av Emer Purcell, Paul MacCotter, Julianne Nyhan og John Sheehan, 237–246. Dublin: Four Courts Press.
- Skre, Dagfinn. 2017. «Sea Kings on the Norðveggr». I *Avaldsnes: A Sea-Kings' Manor in First-Millennium Western Scandinavia*, redigert av Dagfinn Skre, 781–799. Berlin: De Gruyter.
- Soga om Olav Trygvason etter Odd munk Snorreson*, redigert av Magnus Rindal. Oslo: Samlaget, 1977.
- Soga um Halv og Hakvsrekkarne*, redigert av Olava og Albert Joleik. Kristiania: Samlaget, 1917.
- Steen, Sverre. 1929. *Ferd og fest: reiseliv i norsk sagatid og middelalder*. Oslo: Aschehoug.
- Stylegar, Frans-Arne H. 2022. *Den siste vikinghøvdingen. Historien om Einar Tambar skjelve*. Stavanger: Saga Bok.
- Stylegar, Frans-Arne H. og Ragnar L. Børsheim. 2021. «Gjermundbufunnet – en småkonges grav med østlig tilsnitt på Ringerike». *Viking* 85, 89–122.
- Svenska Akademiens ordbok*, s.v. «Usten». lest 28. januar 2023. <https://www.saob.se>
- The Anglo-Saxon Chronicle 6. MS. D*, redigert av Geoffrey P. Cubbin. Cambridge: Brewer, 1996.
- The annals of Flodoard of Rheims, 919–966*, redigert av Steven Fanning og Bernard S. Bachrach. Peterborough: Broadview Press, 2004.
- The Annals of Fulda*, redigert av Timothy Reuter. Manchester: Manchester University Press, 1992.
- The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*, bd. 1, redigert av Marjorie Chibnall. Oxford: Clarendon Press, 1980.

- The Old English Orosius*, redigert av Janet Bately. London: Oxford University Press, 1980.
- Thurston, Tina L. 2001. *Landscapes of Power, Landscapes of Conflict: State Formation in the South Scandinavian Iron Age*. New York: Kluwer.
- Titlestad, Torgrim. 2020. «Hafsrjodriket». I *Vikingfylket Rogaland*, redigert av T. Titlestad, 199–227. Stavanger: Saga Bok.
- Tveteraas, Rasmus. 1917. *Billeder fra Rogaland: historiske fortællinger*. Stavanger: Dreyer.
- White, Paul A. 2005. *Non-Native Sources for the Scandinavian Kings' Sagas*. London: Routledge.
- Widukinds *Sächsische Geschichten nebst der Schrift über die Herkunft der Schwaben und Abraham Jakobsens Bericht über die Slavenländer*, redigert av Wilhelm Wattenbach. Leipzig: Franz Duncker, 1882.
- Williams, Gareth. 2001. «Hákon Aðalsteins fóstri: Aspects of Anglo-Saxon Kingship in Tenth-Century Norway». I *The North Sea world in the Middle Ages: studies in the cultural history of North-Western Europe*, redigert av Thomas R. Lyszka og Lorna E.M. Walker 108–126. Dublin: Four Courts Press.
- Wood, Michael. 1983. «The Making of King Aethelstan's Empire: An English Charlemagne?». I *Ideal and Reality in Anglo-Saxon and Frankish Society*, redigert av Patrick Wormald, Donald Bullough og Roger Collins, 250–272. Oxford: Blackwell.
- Wormald, Patrick. 1999. *The Making of English Law: King Alfred to the Twelfth Century: Legislation and its Limits*, bd. 1. Oxford: Wiley-Blackwell.

Mynt preget for frankerkeiseren Ludvig den Fromme (814-840), funnet på Langåker, Karmøy av Rolf André Østrem.
Foto: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger (CC BY-NC-ND).

Islamsk dirhem av sølv, preget for Nuh ibn Nasr (943-954). Mynten er funnet på Hemnes, Karmøy av Svein Roger Torgersen. Nuh tilhørte det persiske fyrstedynastiet samanidene, med hovedstad i Bokhara i det nåværende Usbekistan. Foto: Annette Øvreid/Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger (CC BY-NC-ND).

Middelaldersk seglstamp, funnet på Gunnarshaug, Karmøy av John Kvanli. Foto: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger (CC BY-NC-ND).

Mynt fra kong Eirik Magnusson (1280-1299), funnet på Hemnes, Karmøy av Bjørn Tjelta. Foto: Annette Øvrelid/Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger (CC BY-NC-ND).

DEL III

Høymiddelalder, 1250–1380 e.Kr.

HØYMIDDELALDERENS KONGSGÅRD PÅ AVALDSNES: NYE RESULTATER

ERLEND NORDLIE OG KRISTINE ØDEBY HAUGAN

INNLEDNING

Selv om høymiddelalderens kongsgård på Avaldsnes har en tydelig tilstedeværelse i skriftlige kilder, var det inntil 2012 svært få kjente fysiske levninger av anlegget. Ut over Olavskirken og en udatert lønngang var selve kongsgårdens plassering og utforming uviss. Dels derfor, men antagelig ikke minst på grunn av spektakulære funn og minneverdige beretninger fra andre perioder havnet middelalderens Avaldsnes lenge i skyggen. Da undersøkelsene i forbindelse med Kongsgårdsprosjektet ble avsluttet i 2017, var ruinen av den høymiddelalderse kongsgården endelig lokalisert og delvis utgravd. Ikke bare var det påvist arkeologiske spor i form av bygningsrester, graver og gjenstandsfunn; det var også innhentet oppklarende naturvitenskapelige analyser. Levningene stemte godt overens med samtidige historiske kilder. Siden Kongsgårdsprosjektets avslutning har arbeid med konservering av ruinen medført ytterligere arkeologiske undersøkelser. Disse har frembrakt noen nye detaljer, men har også vist oss at det fremdeles finnes strukturer og kontekster som fortsetter utenfor de undersøkte områdene.

Vi viser i denne artikkelen at høymiddelalderen er et ledd i historien om maktsentret på Avaldsnes som det fremdeles er stort potensial for å finne ut mer om. Undersøkelser med målrettede problemstillinger kan gi stor uttelling med tanke på kunnskapen om flere deler av anlegget. Flere av beskrivelsene av anlegget og dets strukturer baserer seg på et bokkapittel av Sand-Eriksen og Nordlie (2020), der resultatene fra Kongsgårdsprosjektet ble publisert. En utgravning i 2020 (Nordlie og Ødeby 2021) gir dessuten oppdaterte opplysninger om flere av strukturene og bruken av anlegget.

Mer spesifikt vil denne artikkelen ta for seg de fysiske sporene av middelalderbygningene, sporene av bygningenes historie og gravene fra middelalderen som gir ny kunnskap om bruken av anlegget. Andre har undersøkt de skriftlige kildene og den politiske, administrative og økonomiske konteksten og rollen til anlegget (se f.eks. artiklene til Hommedal og Opsahl i denne utgivelsen; se også Hommedal 2020; Opsahl 2020; Bjørkvik 1999; Helle 1999; Lidén 1999; Lindanger 1999). Denne artikkelen vil derfor holde seg til observasjoner

fra de arkeologiske utgravningene og spørsmål og konklusjoner nært knyttet til disse. Ut over selve bygningene vil vi beskrive funnene av graver fra middelalderen, og diskutere hva slags implikasjoner disse kan tenkes å ha for tolkningen av anlegget. Mot slutten vil vi peke på åpne spørsmål som gjenstår etter utgravningene, og på viktige problemstillinger ved eventuelle videre undersøkelser.

ANLEGGETS HISTORIE

Bygningsrestene fra middelalderens kongsgård på Avaldsnes stammer fra høymiddelalderen, nærmere bestemt ca. 1250–1320 (Nordlie og Sand-Eriksen 2019). Det er mulig at byggingen av de ulike delene av anlegget kan knyttes til enda snevrere tidsrom: tårnet og kirken til rundt 1250 og hallen til rundt 1300 (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 86). Det er også dokumentert aktivitet på samme område i tidlig middelalder (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 49, se også fig. 30), men det eksisterende anlegget har ingen direkte forbindelse til eldre faser. Ut over byggefasene har anlegget også en brukshistorie videre inn i tidlig moderne tid. I senmiddelalderen gikk kongsgården over til å være prestegård, og mens tårnet antagelig ble ødelagt, var hallen en del av prestegårdsanlegget frem til en katastrofal brann i 1698 (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 63–65). Blant annet er en sekundær kjeller nordøst i den avdekkede delen av hallen sannsynligvis fra prestegårdsperioden. Denne kjelleren ble gjenfylt, og basert på funn i fyllmassene har rommet mest sannsynlig gått ut av bruk rundt 1900 (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 65) – altså på den tiden prestegården ble flyttet til en tomt sør for området med middelalderruiner. Det at bygningene og området var i bruk også etter middelalderen, har delvis fjernet spor av den opprinnelige bruken, noe som er en vesentlig grunn til at tolkninger av bygningenes funksjoner er til dels usikre.

At hallen, men ikke tårnet fortsatt var i bruk i senmiddelalderen og tidlig moderne tid, skyldes antagelig at tårnet ble mer ødelagt ved Hanseatenes angrep i 1368. Angrepet er summarisk beskrevet i Håkon VI's erstatningskrav (*Regesta Norvegica* [RN] VII: 46), men det finnes ingen kilder som dokumenterer skadene i detalj. De eneste sporene av brann på murene ble funnet i tårnet, men det er ikke mulig å vite om disse stammer fra 1368.

UTGRAVNINGSHISTORIKK

Allerede rundt 1600 ble det bemerket at det var ruiner rett sør for Olavskirken (Friis 1632: 67), men de ble tolket som en kirke bygget av Olav Tryggvason; forbindelsen til en kongsgård i middelalderen var ikke kjent.¹ I nyere tid var det ikke synlige spor av murer i området. De ble først oppdaget ved utgravningene som ble gjennomført i forbindelse med Kongsgårdprosjektet Avaldsnes ved Universitetet i Oslo i 2011–2012 (Bauer 2017). Selv om de første spede sporene av høymiddelalderens kongsgård på Avaldsnes dukket opp i 2011, var det mot slutten av gravesesongen i 2012 arkeologene ved Kongsgårdprosjektet begynte å ane sammenhengen og omfanget (Bauer og Østmo 2013; Bauer 2017). Omfattende murverk fra middelalderen var ikke forutsett og kunne ikke undersøkes fullt ut innenfor det planlagte prosjektet. Videre utgravning måtte utsettes til det var besluttet hva man skulle gjøre med bygningsrestene, og til man kunne sette av tid og penger til en målrettet undersøkelse. En slik undersøkelse ble mulig å gjennomføre i 2017, fremdeles i regi av Kongsgårdprosjektet og finansiert av Karmøy kommune. Målet var da å undersøke og frilegge hele ruinen, både for å lære mest mulig om anlegget og for å konservere murene og

1 Slomann (1964: 9) mente at de omtalte ruinene *ikke* var fra en eldre kirke, som sannsynligvis har ligget på samme sted som – heller enn sør for – Olavskirka.

Figur 1. Oversiktsbilde underveis i utgravningene i 2017, fra nord mot høyre. Sammenlign med figur 2 under, der ulike deler av anlegget kommer tydeligere frem. Dette bildet viser imidlertid bedre plasseringen av grusveien som går over deler av anlegget. Foto: T. Olsen, Linsaa.

gjøre dem tilgjengelig for publikum. Resultatene fra denne utgravningen ble lagt frem både som utgravningsrapport (Nordlie og Sand-Eriksen 2019) og i et kapittel på engelsk (Sand-Eriksen og Nordlie 2020) i publikasjonen *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia* (Skre 2020).

Imidlertid lå det på daværende tidspunkt en del praktiske hindringer i veien for å få frilagt hele anlegget, blant annet fordi deler av det lå under kirkegårdsmuren til Olavskirken. Dermed ble det en ny runde med undersøkelser og noe mer graving i 2020, denne gangen gjennomført av Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) (Nordlie og Ødeby 2021). Utgravningen i 2020 åpnet lite nytt areal, men den gikk til gjengjeld dypere i lagene innenfor mye av områdene som allerede var avdekket. En del mur ble også demontert som forberedelse til konserveringen. I en (foreløpig)

siste undersøkelse gikk NIKU enda litt dypere på et begrenset område sør i anlegget sommeren 2022 (Hill, under publisering), igjen for å tilrettelegge for konservering og presentasjon av ruinen. På grunnlag av observasjonene fra utgravningene som har vært foretatt til nå, er det imidlertid mindre sannsynlig at videre utgravning vil avdekke bygningstekniske detaljer som endrer forståelsen av den undersøkte delen av anlegget. Potensialet ligger derimot i *bruken* av bygningene samt i konteksten rundt. Det er for eksempel fremdeles uklart hvor stor kongsgården har vært, og hvordan eventuelle andre bygg har vært plassert rundt den undersøkte ruinen.

BESKRIVELSE OG DRØFTING AV BYGNINGSRESTENE

Slik det fremstår i dag, er det synlige spor av kongsgården i form av både fremgravede ruiner og den

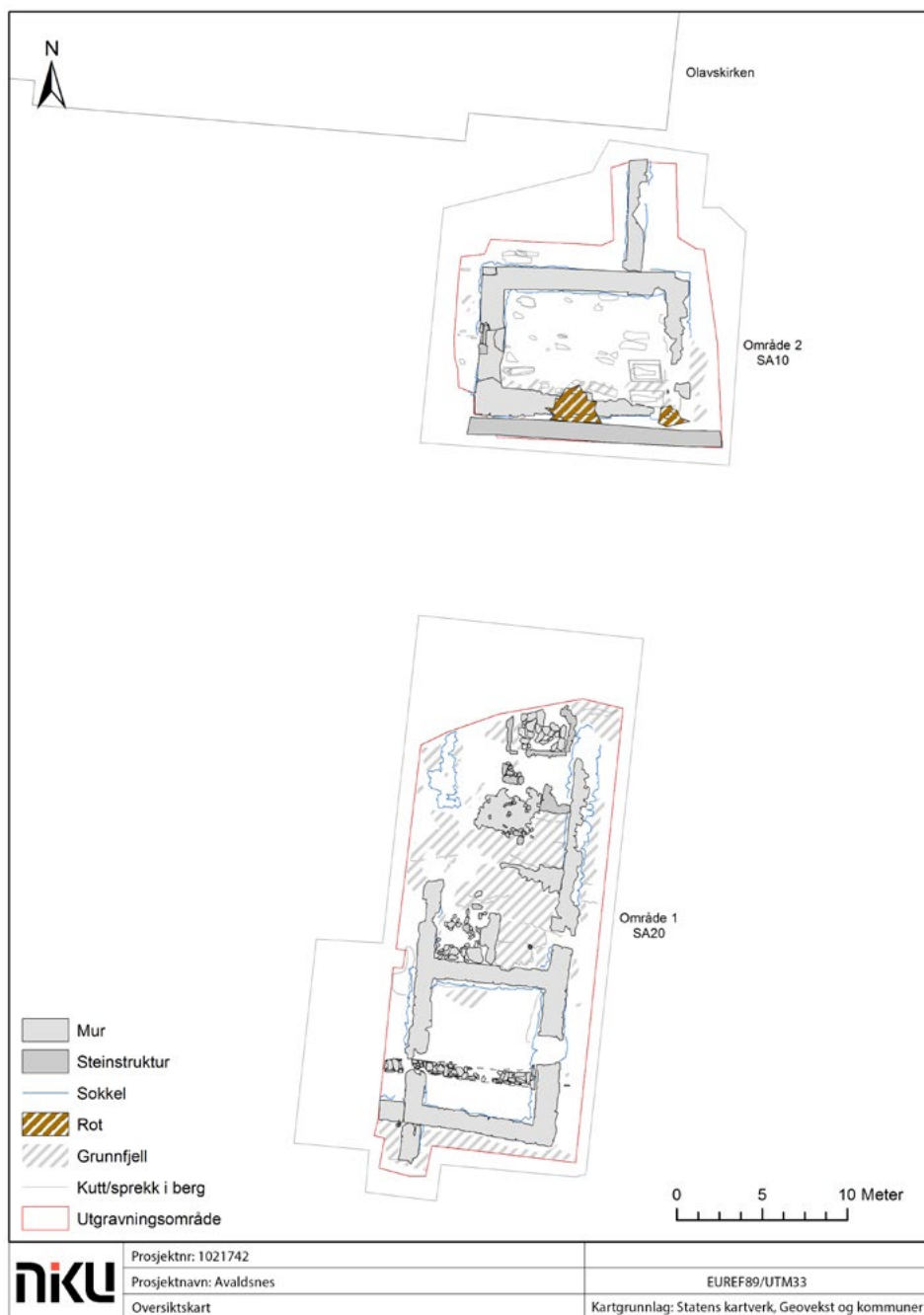
stående Olavskirken (jf. figur 1 og figur 2). Ruinene var ikke kjent før utgravningene i forbindelse med Kongsgårdprosjektet, mens kirken har vært i bruk siden den ble bygget omkring 1250. Riktignok har også kirken vært nær ved å bli en ruin, og selv om dagens kirke i uttrykk og form er rimelig lik den opprinnelige, er mye av dagens struktur yngre. Selve kirken er grundig behandlet tidligere av Hans-Emil Lidén (1999) og vil ikke bli drøftet nærmere her, ut over en kort redegjørelse for datering og forholdet til resten av kongsgården. Datering av kirken bygger på stilistiske eller arkitekturhistoriske trekk, som murkarakter (se figur 3), grunnplan, form og dekor på portaler og vinduer, som samlet sett peker mot midten av 1200-tallet (jf. Lidén 1999: 106, 112–117; Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 86–87; sml. Hommedal 2020, 506 med henvisninger). I *Håkonar saga Hákonarsonar* (Tordsson 1264/1964: 314) nevnes dessuten oppføringen av en steinkirke på Avaldsnes som en av Håkon IVs (r. 1217–1263) gode gjerninger. Undersøkelsene i 2017 og 2020 har vist at den første av steinbygningene sør for kirken høyst sannsynlig ble bygget samtidig med kirken, og kirken må regnes som en del av kongsgårdanlegget allerede fra planleggingsfasen.

Ruindelen av anlegget består av minst to bygninger, her kalt tårnet og hallen, samt en forbindelsesmur mellom tårnet og Olavskirken. Disse byggene har vært ett sammenhengende anlegg, selv om de dels er bygget hver for seg. En oppklaring av betegnelsene «tårnet» og «hallen» er nødvendig før vi går videre. Ingen av murene er bevart i en høyde av mer enn ca. 1,5 meter, og det er heller ikke bevart (eller avdekket) sammenhengende murrester langs hele de antatte veggforløpene til bygningene. Det er dermed begrenset hva man kan si sikkert om bygningenes form og størrelse, særlig om høyden og romløsninger over bakkeplan. Når den ene bygningen likevel kalles «tårn», er det hovedsakelig på grunn av dimensjonene på mur og fundamen-

ter, størrelse og form på grunnplanet og dessuten sammenligning med parallelle anlegg og bygninger (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 448–451). Videre støtte til antagelsen om at bygningen har hatt flere etasjer (og muligens en viss forsvarsverdi), er de relativt smale døråpningene (sannsynligvis rundt 65–70 cm; se Nordlie og Ødeby 2021: 32, 38). Når vi kaller den andre bygningen «hallen», er det med Håkonshallen i Bergen og lignende bygninger som referanse, ikke de stolpebyggede langhusene fra jernalderen. Det impliseres heller ikke at bygningen hadde kun ett stort rom. Basert på observasjoner fra utgravningene og sammenligning med tilsvarende anlegg er det heller sannsynlig at bygningen hadde flere rom med ulike funksjoner, hvorav ett kan ha hatt samme representasjonsrolle som det store hallrommet i overetasjen i Håkonshallen (Hommedal 2013, 2020).

Kirken er orientert nær nøyaktig øst–vest, mens ruinene ligger på en rekke omtrent nord–sør med avslutning mot kirkekoret. Mellom nordveggen av tårnet og sørveggen på koret er det rester av en mur som har forbundet disse bygningene. Denne muren har ikke vært vegg i en bygning, men kan ha båret en konstruksjon over bakkeplan og har uansett stengt åpningen mellom kirken og tårnet. Muligheten for en drombegang² mellom tårnet og kirken ble drøftet av Bauer (2017: 295–299), men det var før forbindelsesmuren ble avdekket. Konklusjonen til Sand-Eriksen og Nordlie (2020: 420–423, 453) var at en drombegang er en plausibel tolkning, men umulig å bevise, og ingen nye argumenter har kommet frem i ettertid.

2 En drombegang er en overdekket og innebygget gang mellom to bygninger, over bakkenivå. Slike har eksistert ved en del monumentale middelalderanlegg. Mest kjent er drombegangen mellom bispegården og Hallvardskatedralen i Oslo.

Figur 2. Oversiktskart fra NIKUs undersøkelse i 2020 (Nordlie og Ødeby 2021: figur 11). Helt øverst ser vi omrisset av sørøstre del av Olavskirken. Den rektangulære bygningen sør for denne er tårnet, og mellom tårnet og kirken er forbindelsesmuren. Langs sørsiden av tårnet er den yngre kirkegårdsmuren markert. Sør for denne er det et opphold, der moderne infrastruktur foreløpig ikke har tillatt utgraving. Videre sør for det ikke undersøkte området er ruinen av hallen, med kjelleren i enden av bygningen.

Forbindelsesmuren er entydig yngre enn tårnet og rimelig sikkert yngre enn kirken, da det ikke er noe forband der forbindelsesmuren møter tårnet, og heller ingen spor av noe slikt der den ville møtt korveggen i kirken. Murverkets karakter og stratigrafien rundt viser likevel at forbindelsesmuren hører til det høymiddelalderske anlegget, trolig bygget mens tårnet fremdeles var i bruk, senest tidlig i senmiddelalderen. Mest rimelig er det å anta at den ble bygget samtidig som hallen, som har svært likt murverk og samme orientering (jf. figur 2). Måten det er murt på, viser også at både «støttemurene» i sørvest og de indre veggene i hallen (se diskusjon av disse under) er fra middelalderen; det er ikke funnet indikasjoner på at det ble bygget på denne måten i den etterreformatoriske fasen. Tvert imot skiller de få eksemplene på mulig senere ombygging eller tilføyelse seg tydelig fra middelaldermurene, ved at det er brukt leire mellom steinene i stedet for kalkmørtel (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 65–66; Nordlie og Ødeby 2021: 110–111).

Etter minst to byggefaser (jf. faseinndelinger, se Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 407–410) har anlegget i sen høymiddelalder fremstått med kirken som en avslutning i nord, mens hallen og tårnet har utgjort en østfløy. Et forbehold må tas om selve den fysiske forbindelsen mellom tårnet og hallen; det som i 2017 ble tolket som murrester fra hallen helt inntil sørmuren til tårnet (jf. Sand-Eriksen og Nordlie 2020: figur 6.19) viste seg ved videre graving å være utraste masser som lå over forstyrrelser fra tidlig moderne tid (Nordlie og Ødeby 2021: 86–87).

I tillegg til kirken og østfløyen er det mulige spor av ytterligere en bygning orientert øst–vest ved det sørvestre hjørnet av hallen. En mulig tolkning er at det også har vært en sørfløy i anlegget (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 442–443).

Av hensyn til eksisterende infrastruktur er det et område sentralt i østfløyen som foreløpig ikke

er undersøkt (jf. figur 1 og figur 2), slik at det ikke er mulig å si helt sikkert om fløyen virkelig har vært én sammenhengende bygningsrekke. Orientering, dimensjoner og datering tilsier likevel at det er sannsynlig, og tilsvarende anlegg fra samme periode peker i samme retning (for flere paralleller, se f.eks. Hommedal 2020). Området som ikke er undersøkt, er også der den såkalte lønngangen eventuelt ville vært forbundet med hallen. Lønngangen er til nå kun overfladisk undersøkt et stykke vest for østfløyen og er ikke direkte datert (Bauer 2017: 304–306). Videre drøfting av funksjonen til lønngangen og sammenhengen med kongsgården må vente til eventuelle nye undersøkelser.

MURENE

Felles for Olavskirken og alle deler av ruinene er at de er bygget med typisk gotisk kistemur av stein som er lite eller ikke bearbeidet. Mellom de uregelmessige store steinene i murlivene, ofte stilt på høykant, er det mye horisontal pinningsstein og en del kalkmørtel. Mellom murlivene er det fyll av mindre stein, lagt uten noe system i rikelig med kalkmørtel. Ingen murpartier har helt regelmessige skift, men de mest regelmessige var i murene i tårnet. Med forbehold om at det kun var noen få steder der flere skift var bevart, så det ut til å være få eksempler på stående fuger som krysset skiftene. Det var likevel en tendens til flere slike fuger i murene i hallen sammenlignet med tårnet. Unntatt kleberkvader i noen hjørner³ samt dørørramminger er det ikke hugget eller synlig bearbeidet stein i murene. Det er forholds-

3 I kirken – og bevart *in situ* i nordvestre hjørne av tårnet. De andre hjørnene av tårnet var så skadet at det ikke kan avgjøres sikkert om de har hatt kvader, men det virker umiddelbart usannsynlig at kun det ene hjørnet hadde det. Hjørnene sør i hallen hadde ikke kvader, mens hjørnene i nord ikke er undersøkt.

vis omfattende bruk av pinningsstein, stort sett liggende. Andelen pinningsstein er omtrent den samme i tårnet som i Olavskirken (se figur 3), mens den i hallen og forbindelsesmuren er noe større.

Kun ett sted ble det observert mulige spor av kalkpuss på veggene, nemlig på ytterlivet på vestveggen i kjelleren sør i hallen (Bauer og Østmo 2013: 88), på tross av at flere flater med godt bevart murliv ble nøye undersøkt. Det fuktige klimaet på Karmøy gjør at man må ta høyde for at eventuell kalkpuss eller hvitning har blitt vasket helt vekk i tidens løp. De nevnte sporene på vestmuren i hallen lå slik at de relativt fort kan ha blitt dekket av innraste eller innvaskede masser, muligens allerede i middelalderen (se Bauer og Østmo 2013: figur 8.5.3i), men sporene var så beskjedne og forvitret at det ikke kan utelukkes at det egentlig var rester av spill fra muringen fremfor puss.

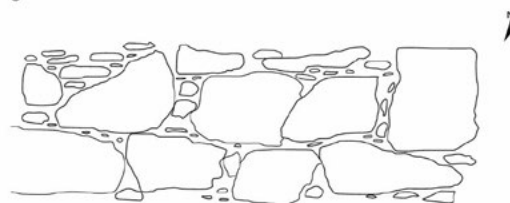
Murene i alle deler av anlegget er som nevnt murt med kalkmørtel, som må beskyttes mot gjennomstrømming av vann for å beholde styrken. For å unngå utvasking og skader er det derfor brukt fundamenter uten mørtel under bakkenivå, unntatt der grunnfjellet stikker så høyt opp at muren kunne settes rett på fjellet. Både der det er fundamenter under bakkenivå og der muren står på fjell, er det stort sett et distinkt sokkelsjikt under den egentlige muren, i form av et mer eller mindre regelmessig lag heller eller mindre, flate steiner. Selv om mye av sokkelen ikke er undersøkt i sin helhet, da murene over ikke ble demontert fullstendig, virker det generelt som om formålet med sokkelen først og fremst har vært å danne et jevnt underlag for muren, og å motvirke at mørtelen i murkjernen trakk fukt opp fra grunnen. Kantene av sokkelen var så uregelmessige at det er vanskelig å se for seg noe mer enn en rent funksjonell bakgrunn.

Sokkelsjiktet (eller -skiftet) lå stedvis rett på grunnfjellet, som i enkelte områder var delvis hugget til for at steinene i sokkelen skulle ligge flatt

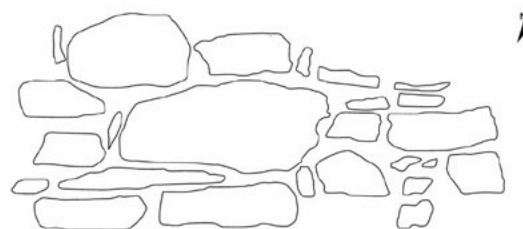
Bygning A60020

Bygning A60010

Olavskirka

Figur 3. Murkarakter, tegnet av Anette Sand-Eriksen til rapporten fra utgravningen i 2017 (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: figur 24). Øverst er et parti av innerlivet nord i kjelleren sør i hallen, under denne er et parti av innerlivet til nordveggen i tårnet. Nederst er et eksempel fra ytterlivet på sørsiden av koret i Olavskirken. På det tidspunktet undersøkelsen og dokumentasjonen ble utført, var det sement i fugene på Olavskirken, slik at selve pinningssteinene ikke kunne tegnes, men omrisset av de større steinene gir et godt inntrykk av omfanget av piningen. I ettertid er denne muren blitt pusset med kalk.

Figur 4. Hellene over dreneringskanalen under vestmuren i kjelleren, deler av muren og fundamentet er fjernet. Til høyre og øverst i bildet er blandede lag, til dels dyrkningslag fra før byggingen. De gule massene nede til venstre er naturlig undergrunn (foto Sf202514 i Arkeologisk museums fotobase).

og støtt (Nordlie og Ødeby 2021). Dette gjaldt det meste av fundamentene til tårnet, under muren nord i hallens kjeller og der dreneringskanalen gikk under muren i sørvest (se figur 4). Der grunnfjellet ikke kom opp i en slik høyde at denne fundamenteringsmåten var mulig, var det gravd en grøft i omtrent samme bredde som muren over, fylt med stein uten mørtel. Slike steinfylte grøfter ble observert under nordmuren i tårnet, under søndre del av forbindelsesmuren og under vest- og østmuren i kjelleren sør i hallen. Under tårnet var disse grøftene tilsynelatende noe bredere enn dem under hallmurene. I og med at ruinene skal bevares, er det ikke gravd til bunns i fundamenteringsgrøftene noe

sted,⁴ men mindre ruter som ble gravd ned enkelte steder inntil fundamentene, ga inntrykk av at fundamentene til tårnet var mer omfattende enn dem under hallen. For eksempel var nordsiden av fundamentene til nordmuren minst 50 cm dype under sokkelen, mens det under vestmuren sør i hallen var rundt 30 cm steinfyll under sokkelen.

Tårnet har hatt minst tre åpninger på bakkeplan; det var spor av en i hver av murene, unntatt i den østre (Nordlie og Sand-Eriksen 2019; Nordlie og

⁴ Unntatt ved dreneringskanalen i forbindelse med den begrensede undersøkelsen i august 2022 (se Hill, under publisering).

Figur 5. Portalen i vestveggen i tårnet. Foto: Erlend Nordlie, KHM. Sf154835 i Arkeologisk Museums fotobase.

Ødeby 2021). Østmuren var imidlertid så dårlig bevart at det ikke kan utelukkes at det har vært en åpning på eller nær bakkeplan også der.

I vestmuren i tårnet er nedre del av en portal med terskel, søylebaser, underlag for dørsmygene og en delvis skadet kvaderstein fra omrammingen bevart. Kvadersteinen har bevart spor av dekor i samme stil som på sørportalen i skipet på Olavskirken; det gjelder både profileringen av søylebasene og dekorative border med såkalte hundetenner, rekker med stjernelignende former i relieff. På tross av den påkostede utformingen har døråpningen vært kun 65 cm bred. Det er påfallende at den er både mer dekorert og smalere enn inngangen i sørveggen til koret i kirken. Tårnet har åpenbart hatt et monumentalt preg, muligens med oppholdsrom eller

bolig for kongen eller hans representanter, men det har også vært viktig å kunne stenge tårnet trygt. Døren har slått inn i rommet, og det har dermed vært mulig å lukke den med en slå på innsiden.

Spor i murene nord og sør i tårnet viser at det har vært døråpninger også der. Sporene består av flatt lagte heller midt i murene, plassert slik at de dekker murkjernen, og de kan ha tjent som underlag for terskel og dørromramming. Det var også mulige avtrykk av kvader i mørtel og murverk ved siden av hellene. Åpningen i nordmuren er rett overfor døren inn til koret, og den har i tillegg en mulig rest av en terskelstein (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 36), mens den i sør er plassert lenger vest og er dårligere bevart (Nordlie og Ødeby 2021: 38). Ut over at disse dørene må ha vært omtrent like smale som

Figur 6. Døråpningen i kjelleren sør i hallen. Foto: Erlend Nordlie, KHM. Hhv. Sf154852 og Sf154851 i Arkeologisk Museums fotobase.

den vest i tårnet, er det ikke bevart nok til å si noe om utformingen. Det er uklart hvorfor det var nødvendig med flere enn én dør. Døren i vest er vendt mot det som kan ha vært et område med gårdsplass og andre bygninger tilhørende kongsgården, og den kan sånn sett ha fremstått som hovedinngangen til tårnet fra resten av kongsgården. Døren mot nord virker opplagt bevisst henvendt mot koret, og en plausibel tolkning er at den ble brukt for å gå mest mulig direkte fra tårnet til kirken, noe som støtter teorien om at kapellgeistligheten brukte tårnbygningen. I sørmuren er det vanskeligere å forklare behovet for adgang. Det er ikke gjort noen observasjoner som kan peke mot at den er sekundær, ellers ville det vært naturlig å tenke seg at formålet var kortest mulig vei til koret fra hallen, som er yngre enn tårnet. En mulighet er at tårnet tjente som port i et gjerde eller annen avgrensing av kirkegården mot sør.

Sammenlignet med tårnet er en mindre andel av murene i hallen godt bevart. Den best bevarte delen er kjelleren i sør, som på grunn av plasseringen i et søkk i terrenget ble dekket av beskyttende masser etter at den gikk ut av bruk. I denne kjelleren er det en døråpning mot øst der døren har slått innover, antagelig med to blader. I likhet med dørene i tårnet og kirken har kjellerdøren fint hugget kleberomramming, men ingen dekor. Mangelen på dekor, jordgulfv i kjellerrommet innenfor samt en dørbredde på 1,28 meter er argumentene for å tolke kjelleren som et lagerrom (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 49).

I etasjen over kjelleren er det ikke bevart sikre spor av døråpninger, men observasjoner ved utsiden av sokkelen i vest, litt over ti meter nord for kjelleren, antyder at det kan ha vært en inngang der (Nordlie og Ødeby 2021: 76). Rett innenfor muren ble det i dette området funnet spesielt mange mindre fragmenter av kleber, noe som kan støtte denne tolkningen.

DRENERINGSKANAL

I direkte forbindelse med grunnmursgrøftene til kjelleren sør i hallen ble det funnet en steinsatt dreneringskanal som gikk fra vest mot øst under de lavestliggende delene av murene (Nordlie og Ødeby 2021: figur 40; se også Hill, under publisering). Kanalen var bygget opp av stein med en hellelegning på toppen (Nordlie og Ødeby 2021: 50). Praktiske og sikkerhetsmessige hensyn gjorde at kanalen kun ble undersøkt overflatisk i 2017, men deler av den ble gravd ut i 2020. På grunn av plasseringen av vernebygget var det likevel ikke mulig å avdekke hvor kanalen begynte, men undersøkelser med jordbor i 2017 viste at den sannsynligvis fortsetter 2,5 meter eller lenger mot vest (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 50). Der man ikke kunne følge den videre, ligger det en påfallende steinsamling som kan ha med dreneringskanalen å gjøre (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: figur 6.5). Steinsamlingen ligger slik at den fortsetter mot vest utenfor området som er undersøkt, og i forbindelse med kommende terrengtilpasninger i dette området vil man kunne undersøke den nærmere.

Kanalen var bygget slik at den passerte gjennom grunnmurene, under sokkelnivå, og den må ha vært bygget samtidig som grunnmursgrøftene ble fylt opp. Sokkelen har vært laget ekstra kraftig der murene står oppå kanalen. I og med at fundamentene var tørrmurt, vil vann som har samlet seg i grøftene ha drenert ut i kanalen og slik blitt ledet bort fra bygningen. Plasseringen av kjelleren i et søkk i terrenget, som i tillegg må ha vært utløp for vann fra en del av området vest for bygningen, har gjort det nødvendig å gjøre ekstra tiltak for å unngå utvasking av murene her. Det virker som om kanalen har fungert godt. På tross av at den ved utgravningen viste seg å være fylt opp med sedimenter, var det under utgravning påfallende hvor mye vann som forsvant ned i massene vest for kjelleren ved kraftig nedbør, og som kom ut igjen på østsiden.

BYGNINGENES HØYDE OG UTFORMING

Fundamenteringen til bygningene var jevnt over solid, og det har vært lagt vinn på å unngå fukt og svekkelse av mørtelen i murkjernen. Dimensjonene på murene gjør det også sannsynlig at både tårnet og hallen har hatt mer enn én etasje i stein. Gjenbruk av bygningene og området i senere tid, inkludert plyndring av stein fra murene, gjør det imidlertid vanskelig å si noe mer sikkert om den opprinnelige høyden eller om utformingen av etasjene over.

Sammenlignbare bygninger finnes med murer med både tilsvarende dimensjoner og i noen tilfeller vesentlig tykkere. Kirketårnet på Olavskirken kan ha vært bygget nær samtidig med tårnet sør for koret eller muligens tidligere, noe som dessverre er umulig å vurdere nærmere, da det middelalderiske kirketårnet raste delvis sammen og ble fjernet i nyere tid. Dagens kirketårn er fra mellomkrigstiden, men det skal ha omtrent samme størrelse og form som det opprinnelige, basert på eldre beskrivelser (Lidén 1999: 116–122, 145, 148, 156–158). Kirketårnet skal ha vært over 22 meter høyt, men tykkelsen på de opprinnelige murene er ukjent. Illustrasjoner og beskrivelser av ruinene, før kirketårnet ble revet, viser ingen spor av hvelv. Det er heller ikke funnet indikasjoner på hvelv i tårnet ved koret. Dette er relevant fordi etasjeskiller i form av bjelkelag belaster veggene mye mindre enn hvelv ville gjort, og uten hvelv bærer murene først og fremst vekten av seg selv og av taket. Sistnevnte har samme vekt uavhengig av høyde på murene, slik at hvelv uten sammenligning er det bygningselementet som stiller størst krav til tykkelsen på murene.

Når det ikke er grunn til å anta at kongsgårdens tårn har hatt hvelv, er murene mer enn tykke nok til å bære minst én etasje over bakkeplan. Eksempler på forholdvis godt dokumenterte paralleller er de svenske tårnene i Kumla i Närke og Harmånger i Hälsingland, som begge har hatt flere etasjer

(Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 415, 448–449). Det er dessverre få bevarte bygninger fra samme periode hvor både opprinnelig høyde og murtykkelse er kjent, men et nærliggende og samtidig eksempel er Håkonshallen i Bergen, der murene var rundt 20 prosent tykkere enn på Avaldsnesanlegget.⁵ Murene i Håkonshallen har båret tre etasjer og et tak med omtrent dobbelt så stort spenn som det tårnet på Avaldsnes kan ha hatt (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 448). Steinhuset på Gran, også fra samme periode, har murer som bare stedvis er opp mot 1,8 meter tykke. Disse murene har likevel også båret tre etasjer og to hvelv (Rosborn 2014).

Sammenlignet med tårnet er fundamentene til hallen noe grunnere og smalere, men det er ikke sikkert denne forskjellen har hatt større betydning i og med at mer enn halvparten av murene står rett på grunnfjell. Som et minimum har etasjen på bakkeplan i nordre del av hallen fortsatt sørover over kjelleren. Murte skillevegger inne i hallen rett nord for kjelleren samt et søylefundament sentralt i bygningen nord for disse antyder at det har vært ytterligere én etasje. I tillegg ble det funnet to fragmenter av bygningsstein som kan stamme fra henholdsvis en gurtbue og en hvelvribbe – begge elementer fra typisk gotiske hvelvformer. Disse ble funnet i fyllmasser i kjelleren (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 73), men dersom det virkelig har vært rom med hvelv i anlegget, er det ikke mulig å si sikkert hvor det var. Kjellerdøren har åpnet inn i rommet, slik at slåen må ha vært på innsiden, noe som betyr at det også må ha vært en inngang til kjelleren fra rommene over. Denne observasjonen kan tale imot at det var kjelleren som

⁵ Murene til tårnet på Avaldsnes var mellom 1,25 og 1,5 meter tykke, hallens murer var mellom 1,1 og 1,45 meter tykke – og murene i Håkonshallen er rundt 1,7–1,9 meter tykke (Sand-Eriksen og Nordlie 2020, 415, 423, 448 med henvisninger).

hadde hvelv, men at dette heller fantes i et rom i etasjen over. I så fall er det nok et indisium for mer enn én etasje over kjelleren.

Dersom det ikke var hvelv over kjelleren, men over et rom høyere opp i samme bygning, er det en kontrast til de relativt mange eksemplene på høy-middelalderske bygninger med nettopp hvelvede steinkjellere (se f.eks. Reinfjord 2018). Imidlertid er det indikasjoner på ulike regionale byggetradisjoner i denne perioden (Reinfjord 2018); det finnes eksempler på kjellere uten hvelv over, og i mange tilfeller gjør bevaringsforholdene det umulig å konkludere (jf. Stige og Bauer 2018). Håkonshallen er for øvrig et nærliggende eksempel på en samtidig bygning der kjelleren opprinnelig ikke hadde hvelv (Hommedal 2013: 36).

To fragmenter av hvelvstein kan synes lite å trekke frem. Med tanke på at det generelt ble funnet lite hugget bygningsstein eller identifiserbare fragmenter av slike,⁶ er det imidlertid rimelig å anta at mye stein ble fjernet for å gjenbrukes andre steder da bygningen gikk ut av bruk. Bare de døråpningene som har spor av kleberomramminger, har vært bygget med mer kleber enn det som er funnet. Dessuten er det sannsynlig at de andre døråpningene også har hatt hugget kleber, og uavhengig av antall etasjer må anlegget i tillegg ha hatt vinduer. Variasjonen i de kleberfragmentene som er funnet (se f.eks. Sand-Eriksen og Nordlie 2020: figur 6.24, 6.25; Nordlie og Ødeby 2021: tabell 3), viser at anlegget har hatt kleber rundt både dører og vinduer, muligens ved én eller flere peiser eller

ovner, samt dekorative eller skulpturelle elementer og til og med mulig krenelering⁷.

Variasjonen som finnes i det beskjedne antallet deler av hugget bygningsstein, er altså stor og et sterkt indisium på at utvalget representerer en svært liten andel av den steinen som opprinnelig fantes. Fragmentene underbygger antagelsen om at det har vært flere etasjer, og de viser i tillegg at bygningene har hatt en monumental karakter.

ROM OG ILDSTEDER I HALLEN

Hallen hadde tydelig adskilte rom, men ingen av rommene hadde åpenbare spor av å ha vært brukt som representasjons- eller boligrom. Basert på paralleller – som Håkonshallen – er det sannsynlig at slike rom var plassert i etasjen over. Kjelleren i sør har åpenbart vært et eget rom, trolig brukt som lager, og tilgjengelig fra en døråpning gjennom østmuren. Det ble ikke funnet spor av noe gulvdekke, så kjelleren har sannsynligvis hatt et ujevnt jordgulv (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 49, figur 30); kun varer som tålte noe fukt, kan ha blitt oppbevart der.

Ut over kjelleren er det rester av to murte skillevegger midt i hallen som sammen med andre observasjoner tyder på fire rom på bakkeplan (figur 7). De to indre murene er ikke murt i forband med de øvrige murene, men ut fra byggemåten og trekk ved kalkmørtelen bør de høre til den primære bruksfasen til hallen.⁸ Det sørøstre av rommene som dannes av skilleveggene, er forholdsvis lite og

6 13 huggede bygningsstein av kleber, hele og fragmenter, fra gravingen i 2017 (se Nordlie og Sand-Eriksen 2019: vedlegg); rundt 40 tilsvarende fra 2020 (se Nordlie og Ødeby 2021: vedlegg). I 2012 ble det funnet kun ett fragment av en hugget bygningsstein, men flere fragmenter av tegl av middelalderformat (se Bauer og Østmo 2013: vedlegg).

7 Symbolske eller funksjonelle brystvern med skyteskår øverst på murene.

8 Visuelt vurdert var det ingen forskjell mellom mørtelen i skilleveggene og i murene i hallen og tårnet for øvrig, mens mørtelen brukt i de sekundære murene ved det sørvestre hjørnet av hallen hadde en litt annen karakter. Videre var det et par eksempler på kontekster tolket som etterreformatoriske, hvor det var brukt leirmørtel i stedet for kalk (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 64–66; Nordlie og Ødeby 2021: 110–111).

Figur 7. Rominndeling og strukturer på bakkeplan i hallen (kart fra NIKUs undersøkelse i 2020) (Nordlie og Ødeby 2021).

kan ha tjent som lager. Eventuelt kan nedgangen til kjelleren ha vært fra dette rommet.⁹ Utgravningen etter Kongsgårdprosjektets avslutning avdekket at det sørøstre rommet hadde en egen liten krypkjeller under et oppbygget gulvnivå (Nordlie og Ødeby 2021: 54–59). Et stolpefundament anlagt rett på grunnfjellet i krypkjelleren var trolig et bærende element for gulvet. Rommet kan ha hatt en dør gjennom muren i vest, mot naborommet. Rommet i vest har ikke hatt noen murt skillevegg i nord, men en ovn plassert inntil skilleveggen i øst. Basert på ovnsens utforming, naturvitenskaplige analyser og gjenstandsfunn¹⁰ er det sannsynlig at ovnen har vært brukt til matlaging (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 56–57, 89). Ovnen har tatt opp en god del av plassen i rommet, noe som gjør det lite sannsynlig at det har vært adgang herfra til kjelleren eller rommet over kjelleren.

Nord for disse rommene har det vært et større, mer åpent rom med peis ved østmuren og mulig steinlagt gulv, antagelig brukt til administrative oppgaver for kongsgården, for eksempel håndtering av inntekter fra skatt, toll eller handel. Hvor rommet har sluttet i nord, har ikke vært mulig å avgjøre på grunn av moderne forstyrrelser, men det ser ut til at det har tatt opp hele bredden av hallen; et søylefundament sentralt i rommet, litt nord for ildstedet, antyder at det åpne rommet har fortsatt et stykke nordover (Nordlie og Ødeby 2021: 63). Rommets sentrale plassering, dets størrelse og det åpne ildstedet bygger opp under antagelsen om at det har blitt brukt til mer enn som et privat opp-

holdsrom. I et planeringslag umiddelbart under gulvnivå ved ildstedet ble det funnet engelske *long cross*-sølvpenninger som kunne dateres til mellom 1279 og 1327 (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 53–54, 68). Myntene er altså fra den primære bruksperioden til hallen. En mulig tolkning er at de har falt gjennom sprekker i gulvet og stammer fra bruken av rommet. Utgravningen i 2020 påviste minst to faser av steinlagt gulv midt i rommet, noe som peker mot langvarig bruk.

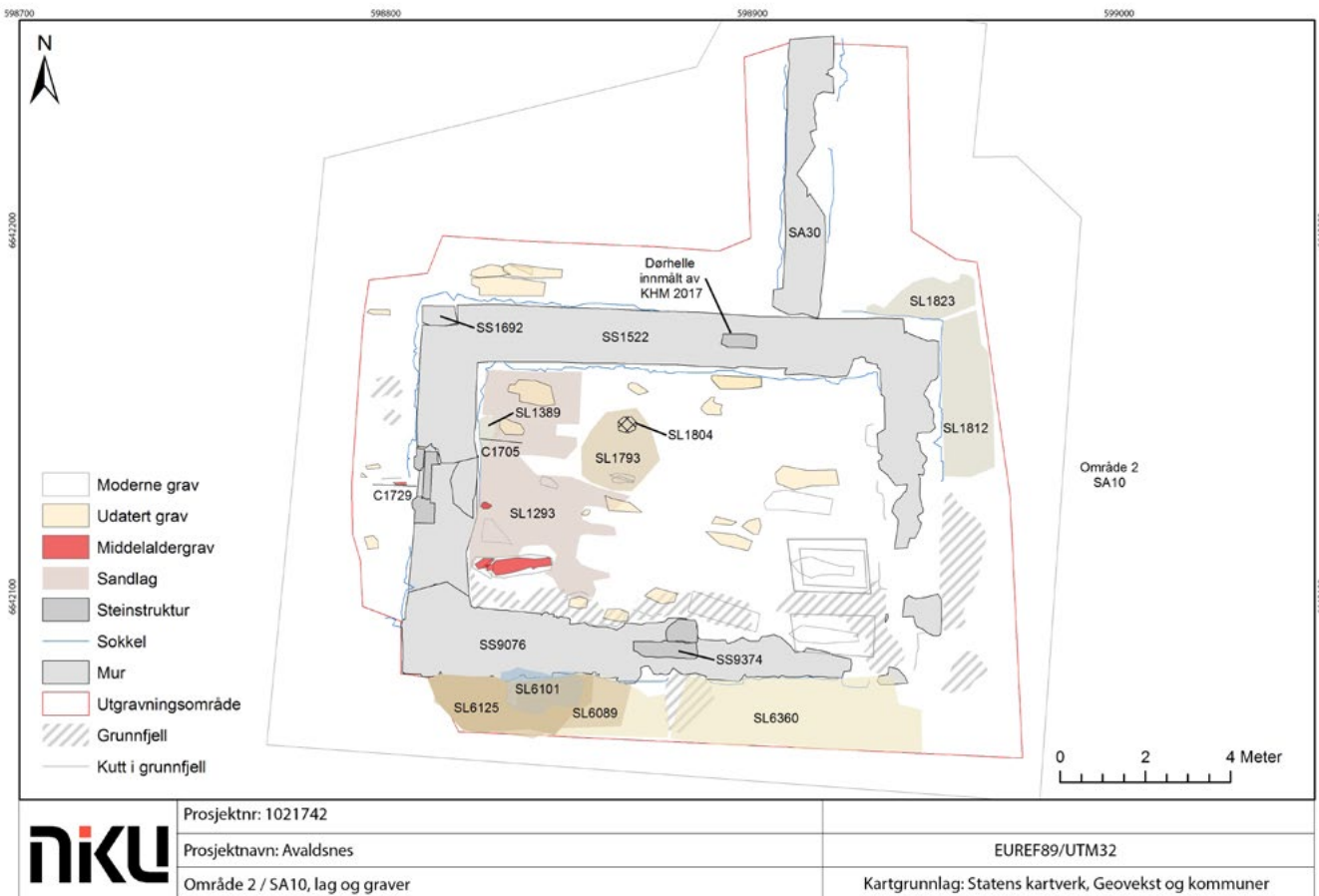
GRAVLEGGELSER I TÅRNET

Ved utgravningen i 2017 ble det avdekket en grav som ut fra tilstanden til skjelettet, måten det lå på og stratigrafiske forhold sannsynligvis er fra middelalderen (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 61). Imidlertid var det først i forbindelse med 2020-prosjektet at det sikkert kunne slås fast at det er bevart graver fra middelalderen på kirkegården (Haugan 2022; Nordlie og Ødeby 2021). Usikkerheten etter 2017-utgravningen skyldtes først og fremst at området der middelaldergravene lå (og til dels fremdeles ligger), var kraftig forstyrret av anleggelsen av nye graver i andre halvdel av 1800-tallet og av en del annen graving enda senere (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 23, 32, 61).

Gravene lå mellom Olavskirken og kirkegårds-muren, i og rundt tårnet. Her ble det ved undersøkelsen i 2020 gravd ut 30 skjeletter fordelt på 28 graver. Samtlige individer var gravlagt i ryggleie, med hodet mot vest og føttene mot øst. Tre av skjelettene ble C14-datert til høymiddelalderen, innenfor perioden ca. 1275–1370. Ytterligere to skjeletter lå slik til at de sannsynligvis også er middelalderske. Basert på stratigrafiske forhold og moderne klesrester ble de øvrige gravene tolket som etterreformatoriske. Disse gravene ble dermed ikke analysert eller datert, men gjenbegravd i nye kister på kirkegården, på lik linje med graver som har blitt berørt av tidligere utgravninger.

9 I figur 7 antyder innmålingen av østmuren at det er en åpning ut mot øst fra dette rommet, men denne er en yngre skade eller endring.

10 Fragmenter av baksteheller, kvern og bryner. Med forbehold om at det var svært få gjenstandsfunn generelt, er det interessant at alle som kunne tenkes å være knyttet til matlaging (i middelalderen), ble funnet i denne delen av anlegget.

Figur 8. Plasseringen av graver i og ved tårnet (kart fra NIKUs undersøkelse i 2020) (Nordlie og Ødeby 2021).

Basert på gjenstandsfunn i og rundt flere av gravene, som moderne knapper liggende ved den døde håndledd, hals og bryst, var disse trygge å datere til etter reformasjonen. Ved ett tilfelle var det bevart en tversoversløyfe liggende under haken til den avdøde, og i en annen grav var vedkommende gravlagt med en krittpipe i hånden. Fraværet av godt bevarte kulturlag rundt kongsgårdruinen har, sammen med de moderne gjenstandsfunnene i gravene, bidratt til at det tidligere har vært lite optimisme rundt det å påvise en middelalderkirkegård (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 61).

Gravene som viste seg å være fra middelalder lå relativt dypt i kirkegårdsjorden. Det tydeligste eksemplet var en grav der gravkuttet var hugget inn i selve berget under en av de få bevarte restene av kulturlag fra denne delen av kongsgården (se figur 4). På grunn av den stratigrafiske plasseringen, god bevaring og plasseringen av armene var individet i graven en åpenbar kandidat for humanosteologisk analyse og datering. Analysen landet på at individet antagelig var en mann som døde i en alder av 40–60 år (Bergland 2021), og en prøve av skjelettet ble med 95,4 prosent sannsynlighet datert

til 1277–1319 eller 1360–1389. Armene var lagt i kryss over brystet, en såkalt Redin D-armstilling (Redin 1976) som er vanlig i middelaldergraver (Skov 1981: 438). En annen observasjon som skilte de bevarte middelaldergravene fra de yngre gravene, var måten føttene lå på. I middelaldergravene lå beina fra leggene og føttene tett sammen, til dels med fotbeina artikulert oppover fra hælen. Dette i kontrast til de beviselig yngre gravene, der bein fra nedre underekstremiteter lå noe mer spredt. Sannsynligvis betyr dette at individene som ble gravlagt i middelalderen, var svøpt forholdsvis tett i likklede, slik at føttene og leggene ble liggende tett samlet. Hvorvidt det også betyr at de ble lagt i graven uten kiste, er mer usikkert, men det ble ikke funnet rester av kister i middelaldergravene. I de yngre gravene var det en del rester av kister i form av metalleder som beslag, skruer, spiker og håndtak, samt noen fragmenter av treverk. Mangelen på spor av kister i middelaldergravene kunne godt skyldes de dårlige bevaringsforholdene for organisk materiale, men måten fotbeina lå på, kan også antyde at det ble lagt jord rett rundt liket, slik at beina ble liggende samlet.

De andre middelalderskjelettene har ikke blitt fullstendig utgravd, men lå like dypt som det som er beskrevet over. Et individ (med 95,4 prosent sannsynlighet datert 1306–1364 eller 1385–1407) var, basert på kraniet, trolig en mann som var død i en alder av 17–25 år. Det siste individet med sikker middelalderdatering (med 95,4 prosent sannsynlighet datert 1275–1318 eller 1360–1388) og de to som lå rett under og er antatt middelalderske, ble kun avdekket i fotregionen. Dateringene sammenfaller godt og peker mot gravlegginger i løpet av cirka 25–150 år etter at denne delen av kongsgården var ferdig bygget. Kanskje ble folk gravlagt her først etter at hallen sto ferdig rundt 1300.

Samlet gir gravene og deres dateringer ny kunnskap om tårnets funksjon, som ser ut til å ha

komplementert kirkegården som et rom for gravleggelser under gulvet. Tårnet har tidligere blitt tolket som et kastell (jf. drøfting i Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 447–454), men eksempler på graver under gulvet i andre kastellbygg har ikke latt seg oppdrive. Generelt finnes det få tilfeller av graver i ikke-kirkelige bygg fra middelalderen, mens innendørs graver var forholdsvis vanlig i kirkebygg. Gravplassene under gulvet i kirken var høyere ansett enn plasser ute på kirkegården og var ment for de mest fremstående personene i samfunnet. Først ble det åpnet opp for kirkens fremste menn, deretter for kongelige. Aller høyest rang hadde plassene nærmest høyalteret (Skov 1981: 438). Utenfor kirkerommet var plassene inntil kirkeveggen de mest ettertraktede, og da helst under takdryppet (Bøe 1981: 397).

En mulig parallell er graver funnet i klostre. I Lyse kloster, Nonneseter kloster i Bergen, Hovedøya kloster og Olavsklosteret i Oslo er det dokumentert graver i kapeller, kapittelsaler og korsganger (Bendixen 1893: plansje 2; Hommedal 1986: illustrasjon 8; Riksantikvarens arkiv; Nicolaysen 1891: plansje 1). Gravlegging i cistercienserklostrene, som Lyse og Hovedøya, var kun for deres stiftere, konger, dronninger og høytstående geistlige. Abbeder kunne velge å begraves i konventstuen. Dersom tårnet var et kastell, kan gravlegginger her ha vært forbeholdt for eksempel fremstående militære. Eventuelt har de begravede tilhørt kongens kapellgeistlighet, som kan ha utført religiøse og administrative oppgaver i tårnet, eller som kan ha bodd der (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 453; se også Hommedal 2020).

Som diskutert i Haugan (2022) åpnet kalibreringen av C14-dateringene for at gravene *kan* være yngre enn ødeleggelsen av tårnet i 1368, selv om sannsynligheten er liten. De døde kan dermed ha blitt gravlagt i en delvis ruin; flere dateringer er ønskelig for å vurdere hvor plausibelt dette

Figur 9. Middelalderindivid lagt med armene i kors ned i en utskrapet del av berget (datert 1277–1319 eller 1360–1389 med 95,4 prosent sannsynlighet). Steinen til høyre har rast ut fra muren. Ved individets venstre skulder ligger et underarmsbein fra en annen grav. Foto: NIKU.

alternativet er. Bevarte, sikkert daterte middelaldergraver var lokalisert i sørvestre hjørne av tårnet og rett på utsiden og innsiden av tårnets vestport. I tillegg kommer den tidligere nevnte sannsynlige middelaldergraven mellom tårnet og koret. Ved videre inngrep i jordlagene rundt tårnet vil det derfor være høy sannsynlighet for å påtreffe flere graver med middelalderdatering.

KONGSGÅRDEN – RESIDENS, FESTNING OG ADMINISTRASJONSSENTRUM I HØYMIDDELALDER

Sent på 1200-tallet og frem til 1368 har kongsgårданlegget bestått av Olavskirken og østfløyen

med tårnet og hallen. Muligens har det også vært en sørfløy i mur, og sannsynligvis ytterligere trebygninger som ikke har etterlatt seg spor. Begynnelsen til dette monumentale anlegget var byggingen av Olavskirken og tårnet rundt midten av 1200-tallet. Disse var i utgangspunktet separate og frittstående bygninger, og østfløyen kom til ved at hallen og forbindelsesmuren ble bygget tilnærmet i flukt med østmurene i kirkekolet og tårnet (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 38, 62). Forbindelsesmuren lukket passasjen mellom tårnet og kirken og kan ha båret en drombegang over bakkeplan mellom disse to bygningene. Det har foreløpig ikke vært mulig å bevise at hallen var

bygget helt inntil sørsiden av tårnet. Alternativet er at det var en passasje der, som i så fall – om man regner med østveggen av koret – vil ha ligget nær midten av østfløyen.

Kirken og tårnet vil ha gitt et helt annet inntrykk som to separate bygninger enn kirken bygget sammen med en større østfløy, og det må antas at denne endringen gjenspeiler en utvikling i anleggets funksjon. Bolig er en av de sannsynlige funksjonene, ut fra lignende anlegg fra samme periode. Noen eksempler er Steinhuset på Gran, opprinnelig del av et større anlegg med ringmur, og mulige spor av lignende bygninger på prestegårdene Ringsaker og Hoff (Rosborn 2014: 84–87; for flere eksempler, se Hommedal 2020). Steinhuset på Gran var mest sannsynlig brukt som bolig for høytstående personer i høymiddelalderens administrasjon.

Sand-Eriksen og Nordlie (2020) argumenterte for at tårnet også kan ha hatt forsvarsfunksjoner, som i praksis har blitt svekket ved tilføyelsen av resten av østfløyen, samtidig som *inntrykket* av forsvarsevne kan ha blitt styrket. De foreslo også at både tårnet i seg selv og det senere anlegget som helhet må ha hatt flere funksjoner. I dag finnes spor av murte anlegg og bygninger som antas å ha hatt tilsvarende funksjoner først og fremst i byene, men bygg som disse har også eksistert andre steder. Eksempler er de befestede kirkegårdsmurene ved Trondenes og på Gran (Sørgård 2005; Rosborn 2014), anlegget på Storøya i Tyrifjorden (Hommedal 1998) og ved Mjøskestellet på Steinsholmen nord i Mjøsa (Reinfjord 2018).

Med unntak av Trondenes ligger de nevnte eksemplene inne i landet på Østlandet, og selv om de er høymiddelalderske og mer eller mindre samtidige, er det kanskje ikke umiddelbart klart at de er sammenlignbare. Imidlertid har særlig Mjøskestellet, men også Storøyaanlegget og Steinhuset det til felles med kongsgården på Avaldsnes at de ligger med godt utsyn over viktige ferdssårer.

Det samme gjelder mer generelt også for mange av de flere titalls befestede anleggene fra høymiddelalderen i Vest-Sverige (Stibeu 2001). Det er interessant å merke seg denne opphopningen av bygging i stein *etter* at borgerkrigene var over, i det som var tidlige kjerneområder for Håkon IV (r. 1217–1263) og Håkon V (r. 1299–1319) (Moseng mfl. 1999: 121–124, 150, 169). Gjennom skriftlige kilder og dateringer er det nettopp disse kongene som er knyttet til byggearbeider på kongsgården på Avaldsnes (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 407–409).

Kirkens vesttårn var høyt nok til å fungere som strategisk utkikkspunkt (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 451). Basert på oppmålinger før ruinen av kirketårnet raste sammen i 1834, har det vært over 22 meter høyt (Lidén 1999: 119, 147). Investeringen i nok et tårn ved siden av kirken må bety at dette tårnet hadde funksjoner som ikke kunne plasseres i en kirke. Var det lettere å forsvare? Den praktiske forsvarsverdien må ha vært noe begrenset av at bygningen hadde minst tre åpninger på bakkeplan, selv om åpningene var smale. Muligheten for at det ikke hadde noen slik åpning mot øst, mot den naturlige ankomsten til anlegget fra havneområdet ved Karmsundet, gjør at tårnet likevel kan ha hatt en avskrekkende effekt (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 450) og ha muliggjort en viss kontroll over dem som nærmet seg. Slike funksjoner kunne ikke kirketårnet fylle på samme måte, ikke minst ettersom det måtte plasseres ved vestfronten til kirken. Hele kirken lå dermed mellom kirketårnet og havnen. En annen funksjon man må anta var utelukket for et kirketårn, var funksjonen som *bolig*. Tårnet hadde en indre grunnflate på omtrent 55 kvadratmeter, som er nærmest den samme som for Steinhuset på Gran (Rosborn 2014). Videre er det, basert på både skriftlige kilder og trekk ved selve bygningen, rimelig at den hadde en rolle i representasjon og møter mellom maktpersoner (Rosborn 2014: 84–87).

Steinhuset på Gran har utgjort nordøstre hjørne i et lukket anlegg med ringmur (Rosborn 2014: 70). Det ser ikke ut til å være spor av en faktisk ringmur på Avaldsnes, men to murfragmenter i sørvest åpner muligheten for at det har vært en sørfly. I så fall har denne vært parallell med kirken, og på samme måte som kirken har den trolig vært fysisk forbundet med østfløyen og bidratt til å sperre av eller ramme inn en stor gårds plass inne på kongsgårdanlegget. Ved sørvestre hjørne av kongsgårdshallen er det rester av to murer som er bygget etter at hjørnet var ferdig (se figur 2). Disse ble i utgangspunktet tolket som støtter til dette hjørnet av konstruksjonen, men er mer sannsynlig rester av vegger. Observasjoner fra undersøkelsen i 2012 viser at den vestre muren kan ha fortsatt mer enn fem meter mot vest, i flukt med sørmuren i hallen (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 58–59). I lys av denne informasjonen er det mulig at andre steinsamlinger og hellelegninger i dette området er spor av en smal bygning orientert øst–vest, der nordøstre hjørne har vært bygget opp mot det sørvestre i hallen.

Oppblomstringen av bygging i stein rundt midten av 1200-tallet og frem mot tidlig 1300-tall kan forstås som et resultat av kongemaktens økte ressurser etter at borgerkrigene var over, og som et aktivt grep for å sikre disse ressursene. Perioden kan også ses som en siste blomstring for det ambulerende kongedømmet, igjen muliggjort av innenlands fred og motivert av ønsket om kontroll. Da kongsgården på Avaldsnes ble delvis ødelagt i 1368 (jf. RN VII: 46) og etter hvert gikk over til å være prestegård (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 444–447), var denne administrasjonsformen på retur, og i de påfølgende unionstidene var kongemaktens oppmerksomhet i større grad rettet mot sør og øst. Behovet for geografisk spredte kongelige anlegg med kombinerte residens-, forsvars- og administrasjonsfunksjoner var med andre ord antagelig på høyden fra og med Håkon IV til og

med Håkon V, noe som forklarer byggingen av først et tårn og deretter en hel bygningsfløy i stein på Avaldsnes i to eller flere faser mellom *cirka* 1250 og 1320 (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 407).

Ut fra de foreliggende skriftlige kildene (gjennomgått i Opsahl 2020) og de arkeologiske sporene er det umulig å gi en endelig fasit for bruken av bygningene og anlegget, men de mest plausible bruksområdene kan oppsummeres slik: som residens (for kongen og hans følge ved behov og for kongens kapellgeistlighet til daglig) og som forsvar (i form av strategisk overvåking av bevegelser mot eller forbi anlegget, reell blokkering av adgang til flyttbare verdier og maktdemonstrasjon). Utgravningen etter Kongsgårdprosjektets avslutning har dessuten tilført første etasje i tårnet nok en funksjon, nemlig som rom for begravelser.

KONKLUSJON

I denne artikkelen har vi forsøkt å belyse de nye resultatene fra undersøkelser gjort i høymiddelalderens kongsgård på Avaldsnes etter Kongsgårdprosjektets avslutning. Undersøkelsene etter forskningsprosjektet har til sammenligning vært små, men har tross dette tilføyet ny informasjon om anleggets bruk og potensial. Innledningsvis påsto vi at det var den høymiddelalderens delen av kongsgården på Avaldsnes' historie som fremdeles har størst potensial for å gi ny kunnskap. Mindre fremtidige undersøkelser kan utdype anleggets historie ytterligere. Eksempler på nye resultater som fremheves i denne artikkelen, handler hovedsakelig om bruken av bygningene og til dels om bygningenes konstruksjon. Bruken av *tårnet* har blitt utvidet til også å inkludere begravelser. Et mindre rom i *hallen* har trolig hatt krypkjeller med et gulv over, og detaljer har kommet frem om konstruksjonen av en dreneringskanal gjennom *kjelleren*, og om utforming av det store rommet sentralt i hallen.

Hva slags potensial har vidare undersøkelser for å belyse anlegget ytterligere? Dersom det blir mulig å grave i området der grusveien nå går tvers over anlegget (se figur 2), er det to viktige spørsmål som må forsøkes besvart. For det første må det undersøkes hvor langt nordover det faktisk finnes sikre spor av hallen, særlig siden den fysiske forbindelsen med sørmuren i tårnet har vist seg å være brutt. For det andre er det lov å håpe at man kan få avklart hvordan den såkalte lønngangen treffer eller passerer østfløyen der (jf. Sand-Eriksen og Nordlie 2020: figur 6.1; se også Bauer 2017: 304–306). Muligens kan konstruksjonsmessige detaljer eller avsetninger inne i lønngangen avsløre hvilken funksjon den opprinnelig har hatt.

Skråningene nedover fra bygningene mot øst vil være et interessant område å undersøke nær-

mere. I dette området ville det være naturlig å finne avfall fra beboerne på kongsgården. Det vil også være viktig å grave dypere og bredere ved sørenden av anlegget, særlig mot sørvest, der de ulogiske og overdimensjonerte «støttemurene» kan peke mot spor av en sørfløy. Ikke minst må alle muligheter til å finne ut mer om middelaldergravene utnyttes til det fulle. Man må forvente å finne flere graver når terrenget rundt tårnet skal tilpasses, og ut over grundig dokumentasjon av utgravningen og osteologisk analyse må man vurdere andre naturvitenskapelige analyser for å finne ut mer om dem som ble begravet der. Dersom noe ved disse menneskene skiller seg fra mennesker som er gravlagt på andre kirkegårder fra samme tid, vil forskjellene sannsynligvis bidra til å utdype tolkningen av tårnet og anlegget for øvrig.

LITTERATUR

- Bauer, Egil Lindhart. 2017. «The High Medieval Royal Manor». I *Avaldsnes: A Sea-Kings' Manor in First-Millennium Western Scandinavia*, redigert av Dagfinn Skre, 277–308. Berlin: De Gruyter.
- Bauer, Egil Lindhart og Mari Arentz Østmo. 2013. *Kongsgårdprosjektet Avaldsnes: stolpebygde hus, produksjonsplass, dyrkningsspor, steinkonstruksjon, kokegroper og naust fra jernalder og ruin fra middelalder. Avaldsnes prestegård, 85/1, Karmøy kommune, Rogaland*. Rapport. Oslo: Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo.
- Bendixen, Bendix Edvard. 1893. *Nonneseter klosterruiner*. <https://www.nb.no/items/1cad48656e7c590260b1ece0c65c8a37>
- Bergland, Tone. 2021. *Osteologisk analyse av skjeletter fra Avaldsnes middelalderuin*. NIKU Oppdragsrapport 21/2021. <https://hdl.handle.net/11250/2779269>
- Bjørkvik, Halvard. 1999. «Avaldsnes i førhistorisk og tidleg historisk tid». I *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, redigert av Svein Ivar Langhelle og Birger Lindanger, 9–53. Akdsal: Lokalhistorisk stiftelse.
- Bøe, Arne. 1981. «Kirkegård». I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid*, redigert av Finn Hødnebo, bd. 8, 391–402.
- Ekroll, Ø. 1997. *Med kleber og kalk: norsk steinbygging i mellomalderen*. Oslo: Samlaget.
- Friis, Peder C. 1632. *Norriges oc Omliggende Øers sandfærdige Bescriffuelse: Indholdendis huis vært er at vide, baade om Landsens oc Indbyggernis Leilighet oc vilkor, saa vel i fordum tid, som nu i vore Dage*. København: Melchior Marzan.
- Haugan, Kristine Ødeby. 2022. «Middelalderkirkegården på Avaldsnes er påvist». *Primitive tider* 24. <https://doi.org/10.5617/pt.10051>
- Helle, Knut. 1999. «Olavskirken 1250–1350: sognekirke og kongelig kapell». I *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, redigert av Svein Ivar Langhelle og Birger Lindanger, 54–103. Akdsal: Lokalhistorisk stiftelse.
- Hill, David. Under publisering. *Arkeologisk overvåking/utgravning i forbindelse med tiltak ved Avaldsnes middelalderuin*. NIKU-rapport. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning.
- Hommedal, Alf Tore. 2020. «The Royal Edifice at Avaldsnes: A Palatium for the King or a Residence for his Canons?» I *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia*, redigert av Dagfinn Skre, 465–516. Berlin: De Gruyter.
- Hommedal, Alf Tore. 2013. «King Håkon's Hall and its Authenticity. The Medieval Hall and its Archaeology in the 19th and 20th Centuries». I *Håkonshallen 750 years: Royal Residence and National Monument*, redigert av Øystein Hellesøe Brekke og Geir Atle Ersland, 17–43. Oslo: Dreyer.
- Hommedal, Alf Tore. 1998. «Hamarbiskopens Storøya. På sporet av et monumentalanlegg». I *Storøya – Hamarbiskopens ladegård i middelalderen?*, redigert av Jan Brendalsmo, 20–31. NIKU fagrapport 009. Oslo: NIKU.
- Hommedal, Alf Tore. 1986. *Olavsklostret i Oslo. Bygningshistorikk, med dateringsforsøk av klosteranlegg og eldre bygningsdelar*. Upublisert magistergradsavhandling, Universitetet i Bergen.
- Langhelle, Svein Ivar og Birger Lindanger. 1999. *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*. Akdsal: Lokalhistorisk stiftelse.
- Lidén, Hans-Emil. 1999. «Olavskirken på Avaldsnes». I *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, redigert av Svein Ivar Langhelle og Birger Lindanger, 104–160. Akdsal: Lokalhistorisk stiftelse.
- Lindanger, Birger. 1999. «Presten og levevegen hans 1350–1700». I *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, redigert av Svein Ivar Langhelle og Birger Lindanger, 161–192. Akdsal: Lokalhistorisk stiftelse.
- Moseng, Ole Georg, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo. 1999. *Norsk historie I: 750–1537*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Opsahl, Erik. 2020. «Avaldsnes' Position in Norway in the 14th Century». I *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia*, redigert av Dagfinn Skre, 517–545. Berlin: De Gruyter.
- Nicolaysen, Nicolay. 1891. *Hovedø kloster og dets ruiner*. <https://www.nb.no/items/7fcfb1427336c9a9f07d8017bcb898ad>
- Nordlie, Erlend og Anette Sand-Eriksen. 2019. *Middelalderuin. Avaldsnes Prestegård, 86/1. Karmøy kommune, Rogaland*. Rapport. Oslo: Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo. <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-70528>
- Nordlie, Erlend og Kristine Ødeby 2021. *Arkeologiske undersøkelser ifm. konservering av middelalderuin*. NIKU Oppdragsrapport 17/2021. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning. <https://hdl.handle.net/11250/2822986>
- Redin, Lars. 1976. *Lagmansbejdan: ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör*. Bonn: Rudolf Habelt.

- Reinfjord, Kristian. 2018. «To tårn tett i tett: Hamar bispedømmes regionale håndverkermiljø i middelalderen». *Viking: Norsk Arkeologisk Årbok*, bd. LXXXI: 149–170.
- Regesta Norvegica (RN)*. https://www.dokpro.uio.no/cgi-bin/middelalder/regist_vise_tekst_2020.cgi?b=7375&s=n&str=
- Riksantikvarens arkiv. Johan Meyer, plantegning over Lyse kloster. 1889.
- Rosborn, Sven. 2014. *Søsterkirkene og Steinhuset på Granavollen: studier i eldre norsk steinbyggerkunst*. Gran: Stiftelsen Steinhuset på Gran.
- Sand-Eriksen, Anette og Erlend Nordlie. 2020. «The High-Medieval Royal Manor Complex». I *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia*, redigert av Dagfinn Skre, 395–464. Berlin: De Gruyter.
- Skov, Erik. 1981. «Grav og gravskik». I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid*, redigert av Finn Hødnebo, bd. 5, 437–441.
- Skre, Dagfinn. 2020. *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia*. Berlin: De Gruyter.
- Slomann, Wencke. 1964. «En antikvarisk-historisk skisse omkring Avaldsnesfunnet». *Viking: Tidskrift for norrøn arkeologi* XXVIII, 5–38.
- Stibeus, Magnus. 2001. «Sigurd Jorsalfars kastell och Ragnhildsholmen». I *Kungahälla: problem och forskning kring stadens äldsta historia*, redigert av Hans Andersson, Kristina Carlsson og Maria Vretemark, 149–174. Lund: Lund universitets historiska museum.
- Stige, Morten og Egil Lindhart Bauer. 2018. «Middelalderbyen Oslo – av stakk og stein». *Collegium Medievale* 31, 71–102.
- Sørgård, Inge. 2005. *Trondenes kirke i skjæringspunktet mellom øst og vest: Var Trondenes kirke befestet i middelalderen?* Masteroppgave. Tromsø: Universitetet i Tromsø. <https://hdl.handle.net/10037/111>
- Tordsson, Sturla. 1964 (1264). *Hákonar saga Hákonarsonar*, oversatt av Anne Holtmark. Oslo: Aschehoug.

KONGSBYGNINGANE PÅ AVALDSNES. EIN RESIDENS FOR KONGEN ELLER FOR KAPELLKANNIKANE HANS?

ALF TORE HOMMEDAL

INNLEIING

Den 5. februar 1308 datosette pave Clemens V eit brev til «i Kristus Vår kjære son Håkon, Noregs vidkjente konge». Etter at han hadde lånt øyre til kongens bøner, fastsette paven – med apostolisk autoritet – eit eige privilegium for 14 namngjevne kapell som kongen hadde i si eige, frå Lista i sør til Tromsøya i nord. Kapella var enten grunnlagde og tillagt jordegods av kong Håkon V sjølv (konge 1299–1319) eller – i ærerikt minne – av faren kong Magnus Lagabøte (1263–1280) eller bestefaren kong Håkon IV Håkonsson (1217–1263). Med dette brevet fastsette pave Clemens hovudprivilegiet for den særnorske kongelege kapellorganisasjonen med eit presteskap, ein kapellgeistlighet, som inngjekk i kongens og rikets administrasjon.

I det fylgjande skal me sjå nærare på utforming og funksjon for dei fire fremste og fyrstnemnde kapella i pavens brev, i kongsgardane i Bergen, Oslo,

Tønsberg og på Avaldsnes. Desse kapella skulle ifylgje pave Clemens ha eit kollegium eller kollegiat, altså eit fleirtala presteskap, og kapella vert difor gjerne omtala som kollegiatkyrkjer. Av desse fire kongsgardkyrkjene er det anlegget på Avaldsnes som det særleg vil bli fokusert på (fig. 1). Kva veit me om Olavskyrkja som kongeleg kapell? Kan plassering og utforming av den langstrakte husfløya i stein som no er komen for dagen, vera knytt til kollegiet og kongens administrasjonsapparat på Avaldsnes? Med andre ord: Var kongsgardsbygningane på Avaldsnes ein residens for kongen eller for kannikane hans?

Kollegiatkyrkjene var knytte til kongsgardar som rundt 1300 låg med monumentale steinanlegg bygde opp som europeisk-inspirerte *palatium* og forma med dei tre sentrale elementa i slike anlegg: kongens hall, kongens kapell og kongens private bustadrom. Slik var det i alle fall i Bergen, Oslo og Tønsberg. Men var det slik også på Avaldsnes?

Figur 1. Avaldsnes med Olavskyrkja og ruinane av den påviste austre bygningsfløya med lengderetning inn mot korpartiet i kyrkja. Foto: Alf Tore Hommedal.

Det må understreka at omgrepet kongeleg «kapell» i denne samanhengen går på funksjon og ikkje fortel noko om utforming og storleik på bygningen. Med kapell er altså ikkje, til dømes, meint eit mindre bønerom, gjerne som del av ein større kyrkjebygning. Med kapell er meint sjølv kyrkjebygningane, store eller småe, bygningar som i daglegtale dermed vanlegvis bar namneformer som Olavskyrkja og Apostelkyrkja.

KONGENS FIRE KOLLEGIATKYRKJER

Dei tolv apostlars kapell i kongsgarden i Bergen vart av pave Clemens i 1308 tillagt den fremste rangen av dei 14 kongelege kapella. Kongsgardskapellet i Bergen, som vanlegvis altså vert kalla Apostelkyrkja, skulle ha eit kollegium med tolv kannikar.¹ I tillegg kan der ha vore like mange vikarprestar, og dermed i alt 24 prestar i tillegg til geistlege med lågare vigselgrad og skuleelevar, som også kunne vera

¹ Apostelkyrkja hadde alt i 1271 fått eit kollegium av prestar leia av ein prost (*Diplomatarium Norvegicum* (DN) V: nr. 9).

Figur 2a og 2b. Av dei 14 kongelege kapella nemnde i pave Clemens brev frå 1308 står berre tre att i dag. I tillegg til Olavskyrkja på Avaldsnes, som er den einaste gjenståande av dei fire kollegiatkyrkjene, gjeld det Peterskyrkja på Sørbo i Ryfylke (til venstre) og Krosskyrkja i Fana, no ein del av Bergen. Peterskyrkja vart bygd i fyrste halvta av 1100-talet, og ho var såleis alt nærare 200 år då ho i 1308 vart innlemma mellom kongens kapell. Krosskyrkja i Fana er trekt inn i diskusjonen i denne artikkelen. Foto: Alf Tore Hommedal.

såkalla korvikarar (Helle 1999: 78–80). Prosten ved Apostelkyrkja skulle dessutan leie heile kapellorganisasjonen under tittel av kapellmagister (*magister capellarum regis*), med rett til å visitere kapell og refse dei geistlege der i mindre saker. Når han var i Apostelkyrkja, hadde kapellmagisteren rett til å gå med bispestav og mitra (bispelue), og likeins til å lyse velsigninga slik ein biskop gjorde det, men berre dersom ein biskop ikkje var til stades (Helle 1982: 618). Rettane innebar likevel ikkje at kapellorganisasjonen var *eksemp* (friteke) frå biskopanes jurisdiksjon, og den uklare rollefordelinga førte til store konfliktar mellom kapellorganisasjonen og særleg Bergen bispedøme utover på 1300-talet (Bagge 1976; Helle 1982; Tryti 1987).²

Det i rang nest fremste kongelege kapellet var *Mariakyrkja* i kongsgarden i Oslo, med seks kannikar. Ifylgje Knut Helle (1999: 80) er det likevel ikkje urimeleg å rekne med at også *Mariakyrkja* i kong Håkon V si tid har hatt tolv kannikar, altså det normale talet på kannikar ved norske dom-

kapitel. I tillegg kjem vikarprestar og skuleelevar. Kong Håkon V avgjorde også at frå 1314 av skulle prosten ved *Mariakyrkja* vera Noregs rikets kanslar med hand om kongens segl (*DN I*: nr. 143).

Mikaelskyrkja i kongsgarden på Berget i Tønsberg hadde den tredje fremste rangen mellom kongens kapell, og i 1317 tenestegjorde i alt sju geistlege ved denne kollegiatkyrkja: ein prost, fire kannikar og to diakonar. I tillegg kom ein klokkar, ein husstyrar og ein kokk med kokkesveinar (*DN III*: nr. 110).

Den fjerde og siste i rang mellom kongens kollegiatkyrkjer var altså *Olavskyrkja* på Avaldsnes. Me veit ikkje sikkert kor mange kannikar og andre som fast heldt til på Avaldsnes. Historikaren Knut Helle (1999: 78) tenkjer seg at dei kan ha vore like mange eller litt færre enn i Tønsberg. Me kan i så fall altså rekne inn ein prost og opp til fire kannikar og kanskje vikarprestar, diakonar og i periodar venteleg nokre korvikarar som tok del i messe- og tidebønholdet. I tillegg kjem, som i Tønsberg, medhjelparane i hushaldet, til dømes husstyrar og kokk med sveinar.

2 Takk også til mellomalderhistorikaren Anna Elisa Tryti for diskusjonar rundt denne betydninga.

Ved kapellorganisasjonen skapte kongen ei meir stasjonær kongeleg forankring fleire stader i landet, og ikkje minst gjennom kollegiata fekk kongen ein meir stasjonær administrasjon i residensbyane Bergen, Tønsberg og Oslo, men også på Avaldsnes. Det er likevel verd å understreke at den heilt sentrale administrasjonen framleis fylgde kongen på reisene hans rundt om i landet. Dei ti andre kongelege kapella var knytte mot andre, men likeins viktige oppgåver i kongens eller rikets teneste: Seks låg ved stoppestader langs skipsleia, altså kapell knytte til ein herbergefunksjon, særleg på vestlandskysten, men også så langt nord som på Tromsøya.³ Fire andre var hospitalkapell, altså knytte til kongelege institusjonar med karitative oppgåver.⁴ Mellom desse var Den heilage krossen si kyrkje i Fana, no ein del av Bergen. Fana-kyrkja, Sørbø-kyrkja (fig. 2) og Avaldsnes-kyrkja er i dag dei einaste tre kongelege kapella som framleis står. Utforminga av hospitalkyrkja i Fana kan, som me skal kome attende til, vera med på å forklare funksjonar også for kollegiatkyrkja på Avaldsnes.

Samla sett kan altså dei kongelege kapella og funksjonar knytte til dei kanskje karakteriserast som ein gryande statleg infrastruktur i Noreg.

CAPELLA REGIS. OM KONGENS KOLLEGIATKYRKJER OG BYGNINGSANLEGGNA DEI VAR DELAR AV

Kongens anlegg på Avaldsnes, slik me i dag kjenner bygningsrestane av det, har hatt ei monumental form med to steinfløyer som låg vinkelrett på ein-

annan. Olavskyrkja utgjør nordfløya. Bygningane som har forma den i vår tid påviste andre steinfløya, ligg som ei samla lengde med retning inn mot korpartiet i kyrkja. Ut frå topografien kan me slutte at denne nyoppdaga bygningslengda har lege som ei austfløy i anlegget, truleg med ein gardsplass i vest, altså sør for kyrkja. Om det på 1200–1300-talet også låg andre steinbygningar som del av anlegget, veit me ikkje, men kanskje det gjorde det. For at ein i anlegget på Avaldsnes også har hatt behov for andre bygningar i tre eller stein, det må me kunne rekne som nokså sikkert. I vurderinga vår er det likevel berre dei to kjente bygningsfløyene me har å byggje på.

Kan då desse fløyene ha inngått i eit tradisjonelt kongeleg *palatium* på Avaldsnes, eit kongsgardsanlegg med kapell, representativ hall og kongefamiliens private bustadrom? Den eine delen i eit slikt *palatium* eller palass, kapellet – altså Olavskyrkja – ligg der framleis. At austfløya i fullt utbygd form kan ha romma både hall og kongelege bustadrom, har det også alt vore argumentert for (Hommedal 2020). Likevel skil anlegget på Avaldsnes seg i utforming frå anlegga i Bergen, Oslo og Tønsberg. Kan det vera av di Avaldsnes, som det fjerde anlegget og nok med færrest kannikar, truleg har vore mindre enn kongsgardane i dei tre byane? Eller er det av di anlegget på Avaldsnes i større grad har vore prega av kollegiatfunksjonen enn det me ser i kongsgardane i Bergen, Oslo og Tønsberg?

Vender me oss fyrst til Bergen, var kongsgarden der i tiåra før 1308 sterkt prega av byggjeverksemder som framleis ikkje var heilt avslutta då pave Clemens sendte ut brevet sitt (fig. 3).⁵ Håkon IV

3 Dette gjeld kapella ved Lista, Egersund, Sørbø, Tyssøy, Herdla og Tromsøya. Sjå også Hommedal, under publisering.

4 Dette gjeld Katarinakyrkja og Allehelgenskyrkja i Bergen, Krosskyrkja i Fana og Stefanskyrkja i Tønsberg. Hospitalet i Fana var grunnlagt av biskopen i Bergen, men det vart i 1303 overført til kongeleg eige. Sjå også Hommedal, under publisering.

5 Sjølv om ei ny Apostelkyrkja (III) vart innvigd i 1302, veit me at byggearbeida knytte til denne heldt fram, kanskje då med oppføring av dei to sakristia eller skrudhusa som låg ved kyrkja, og som er omtala i skriftlege kjelder (Lidén og Magerøy 1980: 138).

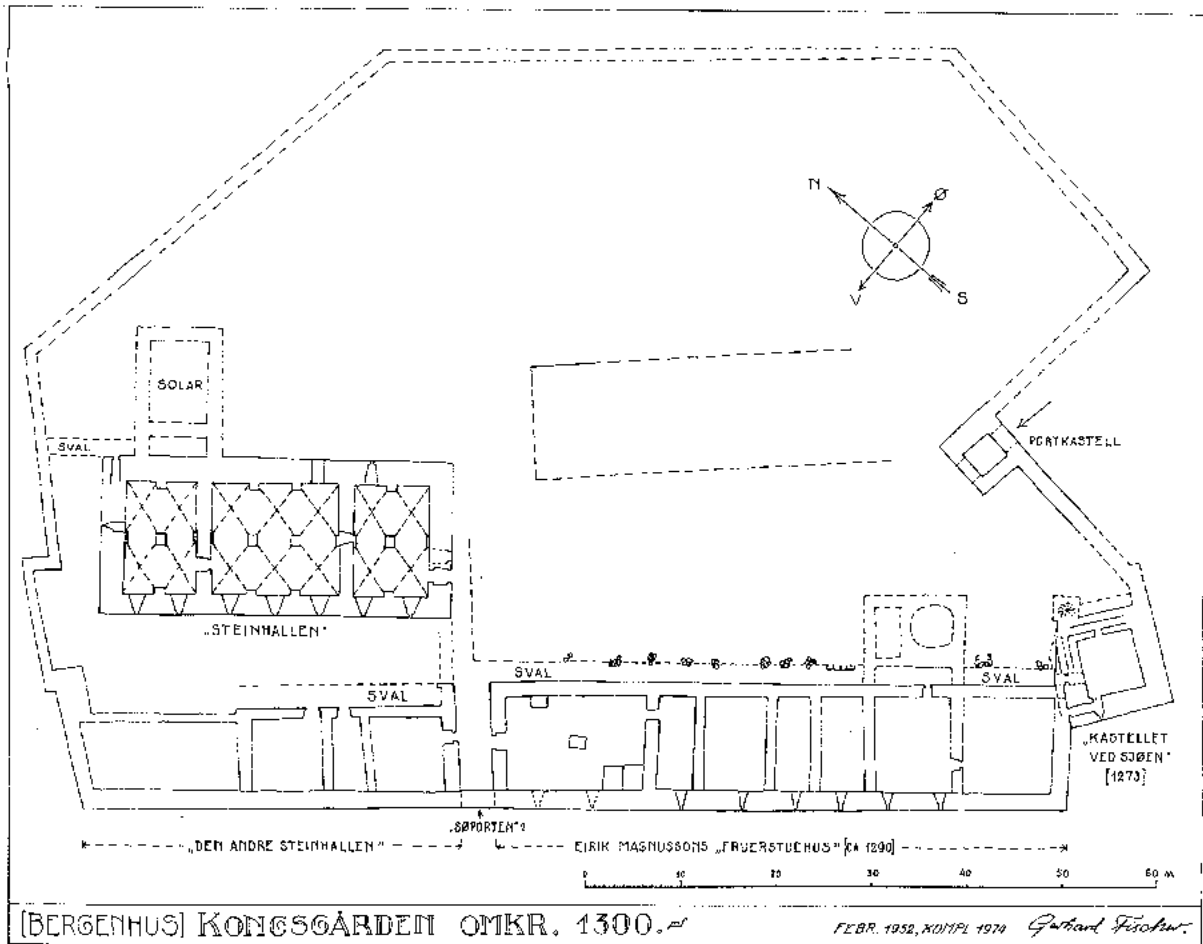

Figur 3. Forsøk på ei gjenskaping av Kongsgarden eller det kongelege *palatium* i Bergen (i framgrunnen) om lag 1300 e.Kr. I høgre biletkant ligg Apostelkyrkje III under ferdigstilling, medan Apostelkyrkje II framleis står midt inne i kongsgarden. Apostelkyrkje II blei riven i 1302. I bakkant til venstre ligg Kristkyrkja, katedralen, med dei andre bygningsanlegga knytte til administrasjonen av Bergen bispedøme. Modellen er basert på tolkingar ut frå arkeologiske og skriftlege kjelder. Foto: Tore Klyve, Bymuseet i Bergen.

Håkonsson hadde rundt år 1240 sett i gang eit byggjearbeid som gradvis endra kongsgardsuttrykket frå eit anlegg i tre til eit i stein der det låg, dominerande til ved innseglinga mot Bergen og på søre del av Holmen, altså dagens Bergenhus. I 1247 vart eit nytt kongeleg kapell i stein innvigd (Apostelkyrkje II) til avløyning for den opphavlege Apostelkyrkja (I) i tre og frå 1100-talet. Seinast i 1261 har så to steinhallar stått ferdige, den største framleis bevart og no kjent som Håkonshallen. Samtidig har ein annan større steinbygning vorten oppført, truleg med dei private romma for kongefamilien. Kong Håkon IV bygde altså om heile det sentrale anlegget, men utan at bygga låg som samanhengande fløyer, som seinare på Avaldsnes. I Bergen låg dei meir som sjølvstendige bygningar bundne saman med svalgangar (fig. 4). Anlegget

vart også innramma av ein ringmur med portkastell. Både sonen til Håkon IV, altså kong Magnus, og sønene hans att, kong Eirik II (1280–1299) og kong Håkon V, heldt fram byggjearbeida. Fyrst vart eit steinkastell i 1260-åra oppført «ved sjøen», altså mot Vågen (fig. 3). Dette kastelet utgjer i dag kjernen i Rosenkrantzårnet. I 1271 vart kastelet omtala å ha eit eige (hus)kapell, altså eit meir privat kongsgardskapell enn det dei «offisielle» kongelege kapella var. I tiåra etter vart bustadbyggingen til Håkon IV riven og erstatta av ei langstrakt bustadfløy i forlenginga av den minste av steinhallane til Håkon IV. Denne monumentale bygningsfløya på til saman om lag 115 meters lengde har kanskje hatt eit portkastell i overgangen mellom den gamle og den nye delen. Fløya har lege som ein mektig bygningsvegg ut mot Vågen, der skipsfarten gjekk

Figur 5. Kongsgården i Bergen, etter 1302. «Steinhallen» (Håkonshallen) har fått kvelv i andre høgda. «Steinhuset» til kong Håkon IV (figur 4) er rive og erstatta av ein langsmal steinbygning («Fruerstuehus») mot Vågen og i forlenginga av «den andre steinhallen». Det kongelege kapellet Apostelkyrkje II er rive (1302), og nytt kongeleg kapell, Apostelkyrkje III, er teke i bruk. Dette kapellet har lege utanfor biletkanten i søraust. Kjelde: Gerhard Fischer, Riksantikvaren.

til og frå byen, og med Håkonshallen og dei andre kongsgardsbygningane tronande bak fløya som ei understreking av maktsenteret (fig. 3 og 5). Som ei siste utbygging av kongsgardsanlegget vart mellom 1275 og 1302 enno ei ny kongskyrkje, Apostelkyrkje III, oppført i stein og plassert i «kongens grasgard» i utkanten av kongsgarden (fig. 3). Ut frå forskingsresultata til arkitekturhistorikarane Hans-Emil Lidén (1980) og Ole Egil Eide (2019) kan det sluttast at denne siste Apostelkyrkja har vore ein einskipa, overkvelva bygning i to etasjar og med ei polygonal koravslutning og med store dekorative grindverksvindaugo. Bygningen er påverka av både fransk og engelsk arkitektur og må, for å sitere Lidén (1980: 165), «ha vært en liten perle – sikkert en av landets aller fineste høygotiske bygninger». Då pave Clemens omtala dette «Dei tolv apostlars kapell» seks år etter det vart innvigd i 1302, var denne «perla» altså heilt ny. Den gamle Apostelkyrkja (II) til kong Håkon IV vart riven same året som den nye vart innvigd (fig. 3, 4 og 5).⁶

Som kong Håkon IV sitt fyrste steinanlegg låg også det ombygde kongsgardsanlegget i Bergen, frå kongane etter han si tid, med ei anna grunnform enn på Avaldsnes (fig. 4 og 5). Begge kongsgardskyrkjene, Apostelkyrkje II og III, låg som frittliggande bygningar i større grad enn Olavs-

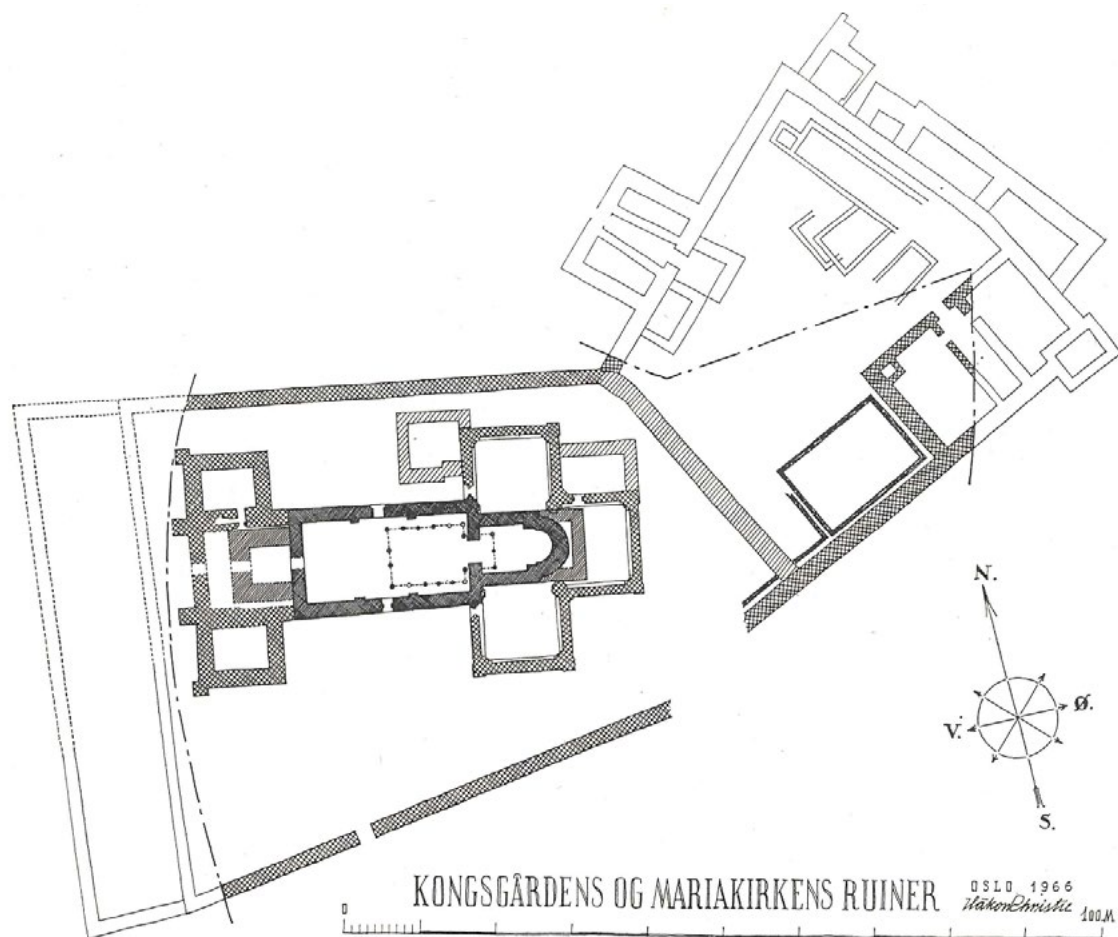
kyrkja på Avaldsnes gjorde det etter at austfløya der kom til. Sjølv om den nye, lange bygningsfløya mot Vågen i Bergen synest å ha romma både hall og bustaddel, har bustaddelen likevel ikkje hatt direkte tilkomst til den største og viktigaste hallen (Håkonshallen) i representasjon-samanhengar. Ein var altså heile tida avhengig av svalgangar eller andre vandringsvegar mellom bygningane. Det synest såleis å vera ein skilnad på bygningsutforming og funksjonsdeling mellom anlegga i Bergen og på Avaldsnes.

Vender me oss til kongsgarden i Oslo, finn me igjen eit anlegg med nokså ulik form jamført med Bergen og Avaldsnes. I Oslo låg kongsgarden med det kongelege kapellet, Mariakyrkja, heilt i sør del av byen. Lokaliseringa til sandbanken Øyrene ved munninga av elva Alna gjorde anlegget godt synleg, ikkje minst for den som kom sjøvegen til byen (fig. 6). Dei eldste arkeologiske spora som er sette i samband med eit kongeleg anlegg, er restar tolka som av ei sirkulær jordborg, med eit myntskattefunn datert til 1040–1060 e.Kr. og tolka som knytt til aktivitetane til kong Harald Hardråde (1046–1066) i Oslo.⁷ Ved arkeologiske utgravningar i 1960-åra vart det dessutan inne i ruinane av 1300-talets kollegiatkyrkje, som er den bygningen me her skal konsentrere oss om, funne spor av ei tidleg trekyrkje på same stad. Kyrkja kan likeins vera frå kong Harald si tid, om ho ikkje er enno eldre. Me må kunna gå ut frå at allereie denne tidlege stavkyrkja var vigd Guds mor Maria og var det fyrste kongsgardskapellet i Oslo (Christie 1966; Lidén 1999: 105–109).

På 1200-talet synest også kongsgardsanlegget i Oslo å vera ombygd til eit kongeleg *palatium* i stein, igjen truleg initiert av kong Håkon IV Håkonsson og då helst etter at kongsgarden brann i 1223 og

6 Storm 1888: 146. Me veit i dag svært lite om utforminga av desse to kyrkjene i stein (Apostelkyrkje II og III), særleg om Apostelkyrkje II, som berre er kjent gjennom nokre moegelege fundamentrestar (Lidén og Magerøy 1980: 137). Apostelkyrkje III, altså innvigd i 1302, vart riven for nærare 500 år sidan, i 1529–1530. Ingen bevarte teikningar eller illustrasjonar syner kyrkja. Dette yngste kongelege kapellet i Bergen har faktisk forsvunne så totalt at me ikkje eingong sikkert veit kvar tomte for kyrkja er. Likevel kan me seie ein del om den arkitektoniske utforminga av kyrkja, særleg på grunn av forskingsarbeidet til Lidén (1980) og Eide (2019). Ein særleg takk til Ole Egil Eide, som har gjeve meg løyve til å referere til dei upubliserte forskingsresultata hans.

7 Etter Gullbekk og Sættem (2019: 325) kan myntfunna vera litt eldre og frå fyrste halvta av 1000-talet.

Figur 6. Kongsgården i Oslo tidleg på 1300-talet. I Mariakyrkja (til venstre, altså i vest) er ei tolking av dei eldre og ulike byggjefasane inkluderte, også eit gjenskapingsforsøk av grunnplanen for den eldste trekyrkja frå 1000-talet. I hall og bustaddelen (til høgre, i nordaust) ligg i dag berre delar av anlegget att som ruinar (skravert). Murmarkeringane som ikkje er fylte, lengst nord og aust i bustaddelen og lengst vest i kapellanlegget, er tidlegare dokumenterte murar som no er fjerna. Kjelde: Christie (1966: 73), Oslo Byes Vel.

igjen i 1254 (Nedkvitne og Norseng 1991; Stige og Snekkestad 2017). Men i motsetnad til i Bergen stod det i Oslo ei kongsgardskyrkje i stein alt før kong Håkon IV si tid. Ei romansk steinkyrkje med skip og eit smalare, apsidalt avslutta kor erstatta trekyrkja alt i 1130–1140-åra, og ein gong før cirka 1180 fekk denne kongsgardskyrkja bygd til eit tårn i vest (fig. 6). Men i Håkon IV si tid vart koret

forlengja og fekk ei rettavslutta form, nok ut frå behovet for eit større liturgisk rom for kongens presteskap. Me kan altså alt her ane utgangspunktet for presiseringa pave Clemens i 1308 gjorde av at også kongane før Håkon V hadde vore med på å skape grunnlaget for opprettinga av den kongelege kapellorganisasjonen. Kong Håkon IV tok sannsynlegvis også initiativet til den endelege vest-

frontutvidinga av kyrkja, med dobbeltårn truleg oppført under denne kongen eller seinast under sonen Magnus før 1280 (Stige og Snekkestad 2017: 168–185, 198–201).

Den resterande delen av det sentrale kongsgardsanlegget låg samla aust for kyrkja, der berre ein del av ruinanlegget no er bevart. Den avgrensa kunnskapen vår om denne delen av anlegget gjer denne hall- og bustaddelen vanskelegare å tolke. Men truleg vart ringmuren med portkastell mot byen i nordvest bygd under kong Håkon IV, medan steinhallen i anlegget venteleg vart oppført av sonen kong Magnus eller sonesonen kong Håkon V (Hommedal 2020: 488–489). Det må også vera den sistnemnde Håkon som, i tida som enten hertug (1280–1299) eller konge (1299–1319), igjen fekk utvida Mariakyrkjas kor, denne gongen med eit tilbygg som gav kyrkja transept og slik eit krossforma korparti med eit rett avslutta høgkor (Stige og Snekkestad 2017: 185–201). Utvidinga og ombygginga har utvilsamt samband med den nye statusen kyrkja fekk frå pave Clemens i 1308, sjølv om byggjearbeidet då alt kan ha vore fullført.⁸ Korutvidinga gav god plass for tidebønhald og messefeiring for kongens kannikar. Men me skal heller ikkje gløyme at dette majestetiske kongelege kapellet også vart kongeleg gravkyrkje for dronning Eufemia (død 1312) og kong Håkon V (død 1319). Funksjonen som kongeleg gravkyrkje vart kanskje alt lagt føringar for i 1302, då fyrst Witslaw II av Rügen (i Tyskland), far eller bestefar til dronninga,

8 Kunsthistorikaren Morten Stige og arkeologen Petter Snekkestad (2017: 200) tenkjer seg at korutvidinga vart gjort mellom 1293 og 1303, med tilbygging av eit sakristi i nord mellom 1303 og 1320. Men det er heller ikkje utenkjeleg at korutvidinga vart gjort etter 1308, delvis som fylgje av den nye statusen kyrkja fekk i 1308, og delvis som fylgje av tilpassinga etter 1312 som gravkyrkje ikkje berre for den tyske fyrst Witslaw men også for den norske kongefamilien (Hommedal 2020: 489).

døydde på besøk i Oslo og vart gravlagd i Maria-kyrkja. Slik sett ville grunnleggjaren av den kongelege norske kapellorganisasjonen, kong Håkon V, og dronninga hans, gjennom gravstaden, for all ettertid vera omgjevne av og innlemma i bønehaldet til kannikane i den institusjonen kongen sjølv hadde fått oppretta.

Det er såleis klart at kongsgardsanlegget i Oslo har ei heilt anna form enn på Avaldsnes når det gjeld både utforming av det kongelege kapellet og den bygningsmessige relasjonen mellom kapellet og resten av anlegget. I motsetnad til både i Bergen og på Avaldsnes vart anlegget i Oslo dessutan for ein stor del oppført i teglstein (Stige og Snekkestad 2017; Hommedal 2020: 489).

Til slutt i denne jamførande gjennomgangen av bygningsmiljøa for dei fire kollegiatkyrkjene kan me gå til kongsgarden på Berget i Tønsberg (fig. 7). Ifylgje *Soga om Håkon Håkonsson* (Tordsson 1963: 367) var det igjen kong Håkon IV som starta eit byggjeprogram med steinbygningar, og også på Berget blei programmet fylgd opp av sonen kong Magnus og sonesonen kong Håkon V. Som Mariakyrkja i Oslo stod også Mikaelkyrkja på Berget i stein allereie før kong Håkon IV si tid. Kyrkjeruinane på dagens Tunsberghus fortel oss at denne kongsgardskyrkja vart oppført på 1100-talet som ei romansk kyrkje med tverrskip og sentraltårn. Koret var relativt stort, med same breidde som skipet og med ein halvrund eller apsidal endevegg mot aust. Grunnforma aleine syner at dette har vore ei storslått kyrkje, og i *Historien om danenes ferd til Jerusalem* (1969: 113) blir ho i 1191 då også omtala som «en vakker kirke viet St. Mikael» liggjande fritt oppe på toppen av Berget.

Av særleg interesse i vår samanheng er den seinare korutvidinga mot aust: eit større gotisk og kvelva kor, oppført i tegl. Mellom anna av di det nye koret fekk ein polygonalt utforma apsis, har korutvidinga vore foreslått datert til cirka 1300

eller til dei fyrste tiåra av 1300-talet, altså under kong Håkon V (fig. 7). Når koret er gjort så stort at det har same lengde (10 meter) som det romanske skipet, er det nærliggjande å sjå utvidinga i samband med statusen som kollegiatkyrkje med det større presteskapet kyrkja då fekk. Kanskje stod utvidinga ferdig alt i 1308, men om ikkje, bør koret ha vore fullført før 1317, då me som alt nemnt får opplyst at det ved Mikaelkyrkja var sju geistlege i tillegg til dei i hushaldet.⁹ Det relativt store og truleg samtidige tilbygget nord for koret kan kanskje også sjåast i samband med statusen og funksjonen som kollegiatkyrkje: Tilbygget kan ha vore sakristi, men det kan også ha vore eit kvelva og brannikkert arkivrom for kongens kannikar ved Mikaelkyrkja (Bagge 1976: 177–178; Wienberg 1991: 17–21; Eriksson 1995: 33–36; Lidén 1999: 109–110; Hommedal 2020: 497; Brendalsmo 2021: 69–73).

Mikaelkyrkja synest å ha lege fritt innafor ein indre ringmur i borganlegget på Berget (fig. 7). Det sentrale anlegget elles, slik me i dag kjenner bygningsrestane av det, er tolka som at det har bestått av ein breiare hallbygning og ein smalare bustadbygning med til saman cirka 60 meters lengde. Denne bygningsfløya har lege fritt sørvest for Mikaelkyrkja, men i motsetnad til på Avaldsnes er fløya ikkje orientert mot kyrkja. Fløy og kyrkje ligg heller ikkje vinkelrett i høve til einannan. Berget har dessutan hatt eit stort kastell oppført i tegl, også dét utvilsamt med bustadrom for kongefamilien. I 1276 vert teglkastellet, *tigil kastalinn*, omtala som ferdigbygd, medan *breida stofu* (breidestova), omtala same året, sannsynlegvis låg i den langstrakte byg-

ningsfløya. På Berget synes det slik også å ha vore stor byggjeaktivitet i kongsgardsanlegget i tiåra rundt og etter midten av 1200-talet. Ein rektangulær teglsteinsbygning (cirka 18 x 8 meter) ved ringmuren, litt nordaust for Mikaelkyrkja, har vore foreslått som kannikane sin bustad (Eriksson 1995: 56–58, 67).

«PÅ OGVALDSNES LET HAN [KONG HÅKON IV] BYGGJE EI KYRKJE AV STEIN»

Ser me samla på kunnskapen vår om bygningsanlegga ved dei fire kollegiatkyrkjene, ser me at anlegga har vore nokså ulike i utforming, både i kapellformene og i anleggsformene elles. Både i Bergen, Oslo og Tønsberg synest dei konglege kapella å ha lege nokså fritt utan direkte samanbygning mellom kapellet og dei andre sentrale delane med hall og bustad del i kongsgardsanlegget (fig. 3–7). I den grad *palatium*-delane har vore bundne saman, kan det ha vore med svalgangar. Både Mariakyrkja og Mikaelkyrkja har hatt sine særformer, på grunn av at dei begge er påbyrja som ulike typar steinkyrkjer alt på 1100-talet. Heller ikkje ved utvidingane av desse to kyrkjene rundt 1300 synest der å ha vore ein sams arkitekturplan, på annan måte enn at dei måtte ha god plass til kannikanes kor med eit eige korstolareal i tillegg til høgkoret. I motsetnad til i Oslo, Tønsberg og Avaldsnes vart det i Bergen bygd eit heilt nytt kongeleg kapell, sjølv om det gamle ikkje var meir enn 60 år. Den nye Apostelkyrkja (III), hovudkyrkja i kapellorganisasjonen, har hatt ei utforming ulik dei tre andre kapella, men den polygonale koravslutninga har vore av ein type som kan jamførast med den utvida Mikaelkyrkja. Men elles har Apostelkyrkja (III) fått ei utforming prega av at ho er reist i éi, samla byggjefase, og der den arkitektoniske, internasjonale forankringa har vore særleg viktig å gjeva eit

⁹ DNIII: nr. 110; Bagge (1976: 178) rekna med at kollegiet i 1308 var temmeleg nytt, og at kongen fyrst då fastsette samansetninga av det; Sjå også Brendalsmo (2021: 69, 158).

uttrykk. Medan kongsgardsanlegga i både Bergen og Tønsberg har lege med hall og bustaddelar som spreidde, sjølvstendige bygningseiningar (fig. 3–5, 7), har bustaddelen i Oslo lege meir samla rundt ein eigen gardsplass skild frå Mariakyrkja (fig. 6).

På Avaldsnes har altså kyrkja og resten av anlegget ei utforming som skil seg frå dei tre andre kongsgardsanlegga. Olavskyrkja er i vestnorsk samanheng stor, men ho har i utforming ingen fellestrekk med kapella i Oslo eller Tønsberg eller med Apostelkyrkja (III) i Bergen. Med sitt langstrakte skip med eit mindre, rettavslutta kor og med ein markant tårnfot eller eit stort vesttårn har Olavskyrkja meir likskapstrekk med Vangskyrkja på Voss og Kvinnherad kyrkje i Sunnhordland, også dei oppførte i tiåra etter midten av 1200-talet (Lidén 2008: 24–26, 116–117, 127–128). Det kunne då tenkjast at desse kyrkjene i si utforming tok utgangspunkt i den dåverande Apostelkyrkja (II) i Bergen, som alt nemnt innvigd i 1247. Men denne kongsgardskyrkja veit me arkitektonisk ikkje noko sikkert om, og som einskapleg bygd kongskyrkje kan Apostelkyrkje II like gjerne ha hatt kor og skip i same breidde, med eller utan apsidal høgkoravslutning (Hommedal 2020).¹⁰ Me blir dermed ståande utan gode førebilete for Olavskyrkjens utforming.¹¹ Men at det var kong Håkon IV Håkonsson som fekk kyrkja oppført, det veit me ut frå opprekinga av kongen sine god gjerningar ved slutten av saga hans (Tordsson 1963: 367; Lidén 1999: 105). Når me no veit at denne kongen også initierte steinbyggjararbeid i kongsgardane i både Bergen, Oslo og Tøns-

berg, og at sonen Magnus fylgde opp farens arbeid, er det for kollegiatkyrkjene sin del heller ikkje her så vanskeleg å forstå at pave Clemens i 1308 så tydeleg understrekar at dei begge hadde vore med på å skape grunnlaget for den kongelege kapellorganisasjonen.

Når *Soga om Håkon Håkonsson* berre nemner steinkyrkja på Avaldsnes, ikkje steinbygningssfløya, må me kunne slutte at denne ikkje er frå kong Håkon IV si tid, eller i alle fall at byggjararbeidet ikkje var komen så langt at æra for byggverket kunne leggjast til denne kongen. I og med at steinfløya ligg vinkelrett på kyrkja og med retning inn mot koret, har anlegget på Avaldsnes altså ei anna grunnform enn anlegga i Bergen, Oslo og Tønsberg. Dei geografisk nærast liggjande parallellane der ei langstrakt bygningssfløy ligg opp mot eit tilknytt kapell, finn me eigentleg i bispegarden i Stavanger (fig. 8) og i Bergen-bustaden til den norske erkebiskopen. Begge desse bispegardane er i sine hovudformer bygde ferdige akkurat i tiåra rundt 1300.¹² Elles finn me, i norsk samanheng, vinkelrette samanstillingar mellom ei bustadfløy som går

10 Takk også til Ole Egil Eide for diskusjonen om Apostelkyrkje II.

11 Lidén (1999: 112–121) har ein inngående diskusjon av Olavskyrkja i det vestnorske og norske kyrkjelandskapet, ikkje minst ut frå at Olavskyrkja fekk eit stort vesttårn.

12 Den fullt utbygde erkebispegarden i Bergen, som ligg der Nykirken no ligg på Nordnes, var cirka 62 meter lang, med ei vinkelrett cirka 22 meter lang fløy i sør. Ifylgje arkeologen Siv Kristoffersen (1988: 171) kan Clemenskapellet i anlegget ha vore lokalisert til andre høgda i denne sørfløya. Kapellet låg i så fall vinkelrett på hovedfløya, om enn i sør, ikkje i nord som på Avaldsnes. I Stavanger bispegard, dagens Kongsgård skole (fig. 8), hadde den cirka 50 meter lange, fullt utbygde hovedfløya ein fyrste etasje i stein og ein andre etasje i tre. Bispekapellet ligg framleis som ein toetasjes steinbygning med litt større grunnflate enn hovudfløya (Melting 2004). Men i motsetnad til på Avaldsnes har kapellet i dei to bispeanlegga lege i andre etasje. Både i Bergen og i Stavanger omfattar anlegget minst to byggjefasar, slik som austfløya på Avaldsnes (Kristoffersen 1988; Melting 2004; Hommedal 2020: 506–509).

Figur 8. Stavanger domkirke med Kongsgård skole bygd på mellomalderens bispegård, alt sett frå sør. Den bevarte bispegårdsfløya i stein ligg no synleg som fyrste etasje i dagens toetasjes kvite austfløy til høgre i bildet. Fyrste etasjen er bygd saman med det toetasjes bispekapellet frå seint 1200-tal, no med eit salforma skifertak. Heile denne bispegårdsfløya har også hatt lengderetning mot koret i domkyrkja, bygd etter ein brann i 1272. Foto: Alf Tore Hommedal.

inn mot koret i ein kyrkjebygning, fyrst og fremst i klosteranlegg, altså meir reine sakrale steinanlegg (Hommedal 1999).

Anlegget på Avaldsnes synest altså i si grunnform å ha eit meir «sakralt» preg enn dei tilsvarende anlegga med kollegiatkapell i Bergen, Oslo og Tønsberg. Kan det koma av at Avaldsnes-anlegget i større grad enn dei andre bar preg av kannikanes rolle i anleggsfunksjonen?

KANNIKANE OG KONGSGARDEN PÅ AVALDSNES: EIT BYGNINGS- ELEMENT FORTEL

Me skal i den vidare diskusjonen av bygningsrelasjonen mellom Olavskyrkja og austfløya på Avaldsnes ta utgangspunkt i eitt arkitektonisk særtrekk ved kyrkja: plasseringa og utforminga av korportalen i søre korvegg. Denne murveggen ligg vendt direkte mot austfløya, og det er denne korveggen fløya har lengderetning inn mot (fig. 1, 9, 11). Korportalen

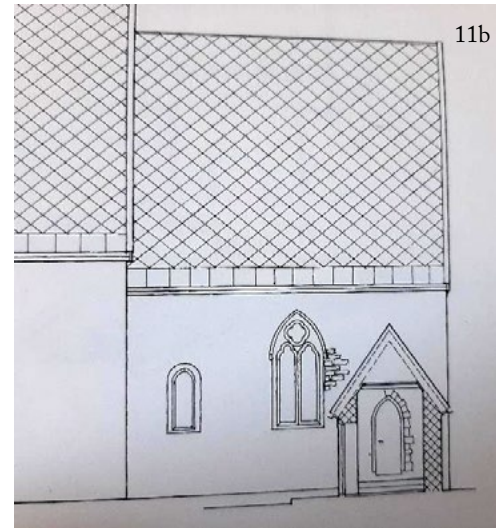

Figur 9. Olavskyrkja med plasseringa av søre korportal, og med murgjennomslaget for portalen godt synleg med døra som står i innerlivet i muren, inn mot koret. Loysinga syner at portalen er snudd mot eit lukka rom, som no er vekke, ved sorsida av koret. Foto: Marit S. Vea.

har uvanlege trekk, fyrst ved at han er plassert heilt aust i korveggen og slik har ført inn til den aller austlegaste eller inste delen av korarealet, det vil seie bakkanten av altaret (fig. 10, 13). Til vanleg i norske kyrkjer står korportalane, med funksjon som presteinngang, i vestre del av søre kormur og fører dermed inn til korarealet mellom altaret og skipet. Det andre uvanlege ved portalen i Olavskyrkja er at anslaget for sjølvne døra ligg i murlivet inn mot korrommet. Dørbladet har altså stått mot sjølvne korrommet. Dermed ligg murgjennomslaget eller portalopninga, sett utifrå, som eit svært uvanleg ope «hol» inn i muren (fig. 9, 11a). I slike portalar ligg anslaget for dør vanlegvis i ytterlivet av muren, slik at døra har lukka sjølvne murgjennomslaget inne.

Figur 10. Dagens utgåve av koret i Olavskyrkja, sett mot søraust. Me ser korleis søre korportal, til høgre i biletet, står lågt og tilpassa eit lågare golvnivå enn korgolvet elles. Foto: Alf Tore Hommedal.

Figur 11a og 11b. Dei søre korportalane i Olavskyrkja (til venstre) og i Fana kyrkje. I begge desse kongelege kapella har portalane, frå ombyggingar rundt 1300, fått utradisjonelle plasseringar i kormuren. Plasseringane er truleg av funksjonelle årsaker – som passasjar inn til messe- og tidebønholdet i kora. Foto: Alf Tore Hommedal. Illustrasjon: Frederik Konow Lund (1925), revidert ved Marianne Brochmann og Ola Storsletten (1994). Kjelde: Lidén (1994: plansje. 4).

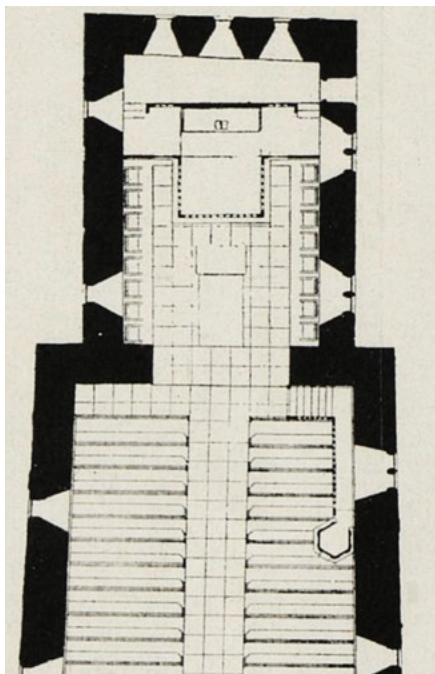
Dette siste kan berre tolkast på éin måte: Då søre korportal vart bygd, skulle portalen vende seg mot eit rom som låg inntil koret i sør. Men no er det slik at austfløya på Avaldsnes ikkje strekk seg heilt inn til kormuren. I alle fall er der ikkje påvist spor etter ei slik forlenging av austfløya, korkje gjennom bygningsrestar i grunnen eller gjennom mursår, som då truleg ville ha stått att i ytterlivet av kormuren (Sand-Eriksen og Nordlie 2020; Nordlie og Haugan i denne boka). Dersom korportalen opphavleg vende seg mot eit eige bygg frå før austfløya vart oppført, og då helst eit sakristi, ville me i dag – om sakristiet hadde vore oppført i stein – uansett ha venta gjenstående bygningsspor i murverket. Mellom koret og austfløya har det då sannsynlegvis lege eit lukka areal i tre, enten som eit eige rom eller som ein gang frå austfløya og inn mot koret. Har portalen opphavleg ført inn til eit eldre og no fjerna sakristib bygg, må der uansett seinare, i austfløyas funksjonsperiode, ha lege

eit lukka parti mellom fløya og koret. Elles hadde nok sørportalen blitt bygd om og døranslaget med dørblad flytta til ytterlivet, for slik å unngå vêrdriv inn i sjølve murgjennomslaget (fig. 9, 11a).

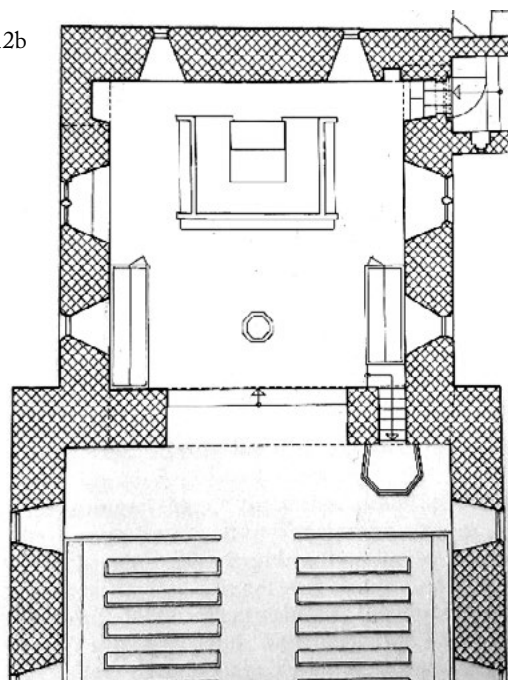
Det fyrstnemnde særtrekket ved sørportalen i Olavskyrkja, plasseringa i kormuren, er i vår samanheng minst like interessant. For kva var meininga med å kome inn i koret i denne austlegaste og i liturgisk samanheng lite eigna delen som inngangsparti? Ein ville jo då endåtil kome inn i bakkant av den mest heilage delen av heile kyrkja: høgkoret med høgaltaret!

I eit forsøk på å finne ut kvifor ei slik plassering av korportalen er vald, kan me jamføre med korutforminga i hospitalkyrkja i Fana, som har ei tilsvarende plassering av søre korportal (fig. 11). Kyrkja i Fana (fig. 2), vigd Den heilage krossen, kan først attende til 1100-talet og har ei komplisert bygningshistorie, men koret kan i si noverande, ombygde form daterast til cirka 1300 (Lidén 1994:

12a

12b

Figur 12a og 12b. Olavskyrkja på Avaldsnes (t.v.) og Krosskyrkja i Fana. Austre del av kyrkjene med kora. Me ser korleis ein begge stader gjennom sørportalen har kome inn i koret, i partiet bak altaret, og korleis ein passasje der har bunde saman søre og nordre del av korrommet. I Fana er den gjenmura nordportalen i nordmuren markert. Kjelde, Avaldsnes: Eyvind Moestue, Riksantikvaren. Kjelde, Fana: Lidén (1994, plansje 1, etter Fr. Konow Lund, revidert ved Vigdis Operud, Marianne Brochmann og Ola Storsletten).

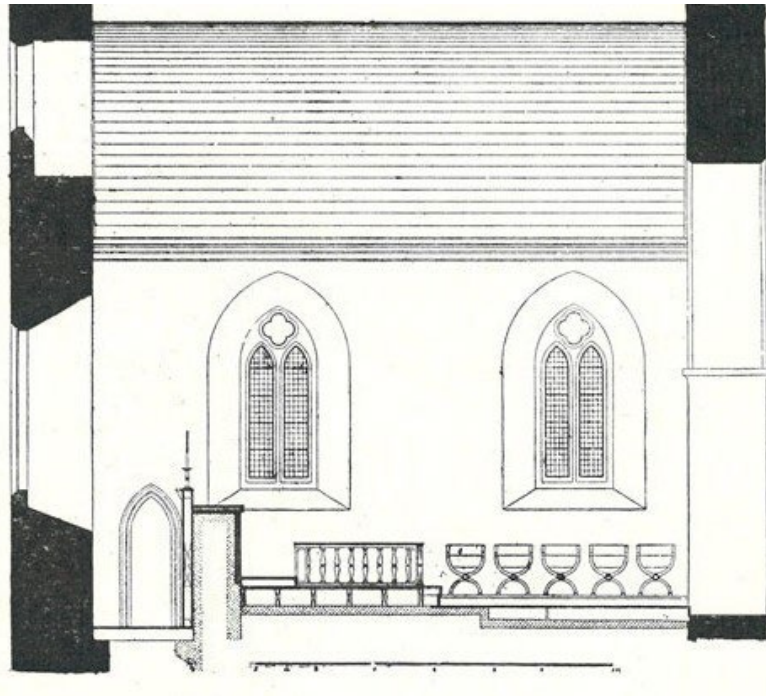
1, 12). Krosskyrkja i Fana vart i 1308 eit av dei 14 kongelege kapella, men ho var ikkje mellom dei fire kollegiatkyrkjene som er tema her. Ho hadde altså ikkje eit fleirtala presteskap av kannikar. Likevel må Krosskyrkja som hospitalkyrkje ha hatt meir enn éin prest, eller i alle fall eit fellesskap av brør som var pleiarar ved hospitalet. Alt i 1228 er presten og brør ved kyrkja og hospitalet nemnde.¹³ I 1303 vart råderetten over Fana kyrkje overført til kannikane ved den då heilt nyinnvigde Apostelkyrkja (III) i Bergen (DNIII: nr. 58). Dette var utvilsamt ei føre-

buing frå kong Håkon V si side på opprettinga av Den kongelege kapellorganisasjonen fem år seinare.

Kven desse brørne i 1228 ved hospitalet i Fana var, det veit me ikkje mykje om. Men dei må ha vore pleiarar ved hospitalet (Hommedal, under publisering). Ved innlemminga av hospitalkyrkje og hospitalet i Den kongelege kapellorganisasjonen 80 år seinare må me tru at det framleis var hospitalbrørne som var pleiarar ved hospitalet. Eit slikt preste- og brødfellesskap i Fana har også stilt klare krav til messe- og tidebønhaldet i hospitalkyrkje. Kravet til korutforminga som liturgisk rom har dermed vore like tydeleg i Krosskyrkja i Fana som i Olavskyrkja på Avaldsnes.

Fana-kyrkja har altså ei tilsvarande portalplassering som Avaldsnes-kyrkja, med den skilna-

13 [R]ectori et fratribus ecclesie et hospitalis sancte crucis de Fan / [T]il rektor og brør ved kyrkja og hospitalet av Den heilage krossen i Fana (DN II: nr. 6).

Figur 13. Arkitekt Eyvind Moestues restaureringsplan for Olavskyrkja i 1920-åra. Interiøret i koret sett mot sør og med korstolar. Altarringen må tenkjast vekk. Illustrasjonen syner korleis sørportalen har ført inn til eit lågare nivå og med passasje bak altaret for den som skulle nå korstolrekka langs nordveggen. Kjelde: Moestue (1931: 28).

den at portalen i Fana vender «rett veg», det vil seie at dørbladet har stått i murens ytterliv.¹⁴ Ut frå den sameinte, men særigne portalplasseringa i Fana og Avaldsnes har Lidén (1999: 123, 132–133) tolka utforminga av kora både i Avaldsnes og i Fana som ei funksjonell løysing: Portalplasseringa er lagt så langt aust, altså bak i korrommet, for ikkje å kome i vegen for ei innreiing med korstolar, det vil seie eit kannikkor i kollegiatkyrkja (Avaldsnes) og eit brødrekor i hospitalkyrkja (Fana). I Fana kan også den relativt store breidda som koret har, forklarast ut frå plassbehov for slike korstolar (fig. 12). Det er i tillegg verd å merke seg at koret i Fana synest

å ha hatt ein nordportal stilt rett ovafor sørportalen (fig. 12). Venteleg har nordportalen gjeve hospitalbrørne lettare og raskare tilgang til koret når dei kom frå hospitalet til gudstenestene. Dette sidan hospitalbygningen ifylgje skriftlege kjelder låg like nordvest for kyrkja (Lidén 1994: 1; Hommedal, under publisering). Ein tilsvarande nordportal var det derimot ikkje trong for på Avaldsnes, der kannikane hadde all gjerninga si knytt til bygningen sør for koret. Men også i Fana kan det ha lege bygningar sør for koret, noko som gav større grunnlag for ein sørportal også der.

Både i Fana og på Avaldsnes har ein altså ved korportalanes plassering kome inn i korrommet på ein uvanleg stad; i høgkoret og faktisk bak høgaltaret der ein passasje eller «korsgang» har bunde

14 Der er i alle fall ikkje spor av anslag i innerlivet (Lidén 1994: 8), slik som på Avaldsnes.

nordre og søre del av rommet saman (fig. 12). Særleg på Avaldsnes har passasjen vore markant ved at han låg i eit lågare nivå enn golvhøgda i korrommet elles (fig. 10, 13). I begge desse kongelege kapella har ein altså kunna passere bak altaret for å kome til motsett langside av koret med korstolane der. Slik fekk ein tilgang til begge korstolrekkjene utan å måtta krysse framfor hovudaltaret, slik ein i alle fall i Olavskyrkja elles ville ha måtta gjera.

AUSTFLØYA PÅ AVALDSNES. EIN RESIDENS FOR KONGEN ELLER FOR KAPELLKANNIKANE HANS?

Me kan då vende attende til hovudspørsmålet stilt innleiingsvis, men no i ei presisert form: Har den gjenoppdaga bygningsfløya på Avaldsnes vore ein bustaddel for kongen eller for kannikane hans? Som me har sett, har anlegget med Olavskyrkja og austfløy eit anna og kanskje meir «sakralt» bygningspreg enn utforminga ved dei tre andre kongsgardsanlegga med kollegiatkyrkjer. Som me også har sett, kan bygningstrekk ved utforminga av koret i Olavskyrkja tyde på at bygningen sør for koret har vore knytt mot brukarane av koret – altså kannikane. I seg sjølv gjev austfløya likevel ingen klare indikasjonar på om kannikane har halde til i denne bygningen (Sand-Eriksen og Nordlie 2020; Nordlie og Haugan i denne boka).

No er det slik at me veit svært lite om dei norske kannikresidensane. Me veit mest ingen ting om bygningsanlegga for kannikane ved domkapitla, altså dei fem norske domkyrkjene, anna enn at me ut frå skriftlege kjelder kan slutte at anlegga låg i nærleiken av domkyrkjene.¹⁵ Me veit til denne tid enno mindre om kvar kannikane ved dei fire

kongelege kollegiatkyrkjene budde; eigne bygningsanlegg for dei er ikkje omtala direkte. Men kanskje er bygningsrestane på Avaldsnes frå eit slikt anlegg?

Ut frå dei opplysningane me har om bustadbygningane for kannikane ved domkapitla, kan det synast som om desse gjerne vert omtala i fleirtalsform («kannikgardane»). Dermed kan det tyde på at det er snakk om ei samling av enkelthus, ikkje om éin større bygning slik som på Avaldsnes. Dette kjem i norsk samanheng tydelegast fram i Trondheim, der gardane for kannikane ved domkapitlet låg nord og kanskje vest for domkyrkja. I 1670-åra stod framleis seks av residensane, medan der hundre år tidlegare skal ha vore 18 (Lunde 1977: 219). Likeins samsvarar dette med det me elles veit om bustader for kannikar ved domkapitla, til dømes i Lübeck, der 14 frittliggjande kannikhus (*Domherrnhof*) i seinmellomalderen låg – og delvis framleis ligg – konsentrerte nord for domkyrkja og på begge sider av veggen frå bysenteret mot katedralen (Groth 1999). Kannikane budde kvar for seg og utan eit regulært fellesskap som i eit kloster.

Både i Bergen og i Oslo har der altså – i alle fall etter 1308, men også alt før – vore to kannikanlegg, eitt for domkapitla ved domkyrkjene og eitt for kannikane ved dei kongelege kapella. I Tønsberg og på Avaldsnes, der det ikkje var bispesete og dermed heller ikkje domkapitel, har det berre vore ein kannikgard. Me kunne for dei fire kongelege kollegiatkyrkjene ha venta oss at kannikane hadde bustad like ved kollegiatkyrkjene, slik det altså synes å ha vore ved dei norske domkapitla. Slik ser me det også til dømes ved St. Stephens Chapel, det kongelege kapellet i Westminster-palasset i London. Der hadde dei geistlege ved kapellet tilhald i ein tradisjonelt forma «klosterfirkant» som låg direkte inn mot St. Stephens-kapellet (Opačić 2013: 46, fig. II, nr. 13–16). Ved dei norske kongelege kapella har det for Tønsberg, som alt nemnt, vore foreslått at kannikane heldt til i ein langstrakt, cirka 18x8 meter

15 Sjå t.d. *DN* II, nr. 7 og 8 for Bergens del, der me kan slutte oss til at domkyrkjekannikane har budd nord for den store Kristkyrkja og mellom denne og dominikanarklosteret.

stor teglsteinsbygning noko nordaust for Mikaelsskyrkja (Eriksson 1995: 56–58, 67). Bygningsforma kunne då for så vidt samsvara med austfløya på Avaldsnes, men relasjonen mellom kongeleg kapell og kannikresidens ville der vera ein heilt annan enn i Tønsberg. Går me vidare til presteskapet ved Apostelkyrkja i Bergen og Mariakyrkja i Oslo, har me altså ingen opplysningar om eller indikasjonar på ein eigen kannikgard. Dette til tross for at det samla talet på geistlege og andre ved kvar av desse to fremste kollegiatkyrkjene bør ha vore ein stad mellom 20 og 30 personar. Den mest naturlege forklaringa på denne «tausheita» om ein kannikgard ved dei kongelege kapella er at kongens kannikar har halde til i ein del av sjølve kongsgarden, men likevel med eit eige bordfelleskap eller hushald slik me i 1317 i alle fall finn det i Tønsberg. Med dei arbeidsoppgåvene kannikane hadde i kongens administrasjon, ville det vera praktisk at dei også hadde kvartera sine i kongsgarden.

Når det gjeld Avaldsnes, er det på denne bakgrunnen naturleg å tenkje seg at anlegget ved

Olavskyrkja har hatt ein dobbeltfunksjon som både konge bustad og kannik bustad. Fyrst og fremst har det vore eit bustads- og administrasjonsanlegg for kannikane – kongens fastbuande «byråkratar» på Avaldsnes. Austfløya vil, med si vinkelrette og tette plassering inn mot koret i Olavskyrkja, ha vore tilpassa kannikanes kvardag og vore ei praktisk løysing retta inn mot eit liturgisk behov og liv. Dei fastbuande kannikane har hatt trong for ein funksjonell gard med bustaddel og arbeidsdel knytt direkte opp mot eit fast messe- og tidebønhold i kollegiatkyrkjas kor.

Samtidig ville det monumentale anlegget kunna fylla kongens og kongsfylgjets temporære behov for husrom, arbeidslokale og representasjonslokale ved kortare, periodevise kongelege opphald på Avaldsnes. Uavhengig av om kongen var til stades eller ei, ville det store steinanlegget med den monumentale bygningslengda vendt mot skipsleia i aust, dessutan vera ei permanent synleggjering av kongens makt og rolle også ved kongsgarden på Avaldsnes.

LITTERATUR

- Bagge, Sverre. 1976. *Den kongelige kapellgeistlighet 1150–1319*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brendalsmo, Jan. 2021. *Tønsberg i middelalderen. Kirker, klostre, hospitaler, gilder og bispegård*. Oslo: Novus.
- Christie, Håkon. 1966. «Haralds Oslo». I *Harald Hardråde*, redigert av Arno Berg, Per Jonas Nordhagen, Knut Berg, Kolbjørn Skaare, Håkon Christie og Per Sveaas Andersen, 69–89. Oslo: Selskabet for Oslo Byes Vel, Dreyers forlag.
- Diplomatarium Norvegicum (DN)*. 1847–2011. Bind I–XXIII.
- Eide, Ole Egil. 2019. «Hva kan vi egentlig vite om Apostelkirke III på Holmen og hva er grunnlaget for det vi mener å vite?» Upublisert foredrag ved Bymuseet i Bergen, 1. april 2019.
- Eriksson, Anna-Lena. 1995. *Maktens boningar: norska riksborgar under medeltiden*. Stockholm: Almqvist og Wiksell.
- Fischer, Gerhard. 1951. *Norske kongeborger*, Bd. I. Oslo: Cappelen.
- Fischer, Gerhard og Dorothea Fischer. 1980. *Bergenhus: Norske Kongeborger*, Bd. II. Oslo: Gyldendal.
- Groth, Klaus J. 1999. *Weltkulturerbe Lübeck. Denkmalsgeschützte Häuser: Über 1000 Porträts der Bauten unter Denkmalschutz in der Altstadt. Nach Straßen alphabetisch gegliedert*. Lübeck: Schmidt-Römheld.
- Gullbekk, Svein H. og Anette Sættem. 2019. *Norske myntfunn 1050–1319: penger, kommunikasjon og fromhetskultur*. Oslo: Dreyer.
- Helle, Knut. 1982. *Kongsete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536*. Bind I av *Bergen bys historie*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Helle, Knut. 1999. «Olavskirken 1250–1350: sognekirke og kongelig kapell». I *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, redigert av Svein Ivar Langhelle og Birger Lindanger, 54–103. Akسدal: Lokalhistorisk stiftelse.
- Helle, Knut. 2013. «The Political Centre of the High Medieval Norwegian Kingdom». I *Håkonshallen 750 years: Royal Residence and National Monument*, redigert av Øystein Hellesøe Brekke og Geir Atle Ermland, 111–121. Oslo: Dreyer.
- «Historien om danenes ferd til Jerusalem». 1969. I *Norges historie. Historien om de gamle norske kongene / Theodricus munk. Historien om danenes ferd til Jerusalem*, omsett av Astrid Salvesen, 97–136. Oslo: Aschehoug.
- Hommedal, Alf Tore. 1999. «Kva fortel bygningsrestane av dei norske klostra om kontinental norm om norsk praksis innan ordensliva?». I *Norm og praksis i middelaldersamfunnet: kulturtekster 14*, redigert av Else Mundal og Ingvild Øye, 149–183. Bergen: Senter for europeiske kulturstudier, Universitetet i Bergen.
- Hommedal, Alf Tore. 2020. «The Royal Edifice at Avaldsnes: A Palatium for the King or a Residence for his Canons?». I *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia: Royal graves and sites at Avaldsnes and beyond*, redigert av Dagfinn Skre, 465–516. Berlin: De Gruyter.
- Hommedal, Alf Tore. Under publisering. «For at dei der kan bli friske eller døy. Om etableringa av hospital i norsk høgmellomalder». I *Sjukdom og helse i Norden i vikingtid og mellomalder*, redigert av Else Mundal. Oslo: Spartacus.
- Storm, Gustav (red.). 1888. *Islandske Annaler indtil 1578: Udgivne for det norske historiske Kildeskriftfond*. Christiania: Grøndahl og Søn.
- Kristoffersen, Siv. 1988. «Erkebisppegården i Bergen: fyrsteresidens og handelshus». I *Årbok 1988*, 163–178. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Lidén, Hans-Emil. 1980. «Bygningsstein fra Bergenhus». I *Bergenhus*, bind II av *Norske kongeborger*, redigert av Gerhard Fischer og Dorothea Fischer, 163–179, 196–199. Oslo: Gyldendal.
- Lidén, Hans-Emil. 1994. *Norges kirker: Hordaland*, bd. I, hefte 1. Oslo: Riksantikvaren, Gyldendal.
- Lidén, Hans-Emil. 1999. «Olavskirken på Avaldsnes». I *Kongskyrkje ved Nordvegen. Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, redigert av Svein Ivar Langhelle og Birger Lindanger, 104–160. Akسدal: Lokalhistorisk stiftelse.
- Lidén, Hans-Emil. 2008. *Kirkene i Hordaland gjennom tidene*. Bergen: Eide.
- Lidén, Hans-Emil og Ellen Marie Magerøy. 1980. *Norges kirker: Bergen*, Bd. I. Oslo: Riksantikvaren, Gyldendal.
- Lunde, Øivind. 1977. *Trondheims fortid i bygrunnen*. Trondheim: Adresseavisens forlag.
- Meling, Trond. 2004. «Bispegården i Stavanger: gårdens utvikling i middelalderen med utgangspunkt i en trebygning fra høymiddelalderen». I *Viking. Norsk arkeologisk årbok LXVII*, redigert av Ellen Høigård Hofseth og Egil Mikkelsen, 199–214. Oslo: Norsk arkeologisk selskap.
- Moestue, Eyvind. 1931. «Gjenreisningen av Avaldsnes kirke». I *Byggekunst. Norske arkitekters tidsskrift for*

- arkitektur og anvendt kunst* 13. Årgang, redaktør Sverre Poulsen, 28–34. Oslo.
- Nedkvitne, Arnved og Per G. Norseng. 1991. *Oslo bys historie: Byen under Eikaberg: fra byens oppkomst til 1536*, Bd. 1. Oslo: Cappelen.
- Opačić, Zoë. 2013. «Fit for a King. Håkonshallen and contemporary royal residences». I *Håkonshallen 750 years: Royal Residence and National Monument*, redigert av Øystein Hellesøe Brekke og Geir Atle Erslund, 45–75. Oslo: Dreyer.
- Sand-Eriksen, Anette og Erlend Nordlie. 2020. «The High-Medieval Royal Manor Complex». I *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia: Royal graves and sites at Avalsnes and beyond*, redigert av Dagfinn Skre, 395–463. Berlin: De Gruyter.
- Stige, Morten og Petter Snekkestad. 2017. «The Church of St. Mary in Oslo: Overview and Revision of the Building History». *Collegium Medievale* 30, 147–204.
- Tordsson, Sturla. 1963. *Soga om Håkon Håkonsson*, 2. utg. Omsett av Kr. Audne, redigert av K. Helle. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Tryti, Anna Elisa. 1987. *Kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme i første halvdel av 1300-tallet*. Hovedoppgave. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Wienberg, Jes. 1991. *De kirkelige institusjoner i middelalderens Tønsberg*. Arkeologiske Rapporter 6. Tønsberg: Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg.

AVALDSNES KONGSGÅRD OG KONGELIG POLITIKK I NORGE PÅ 1300-TALLET

ERIK OPSAHL

Det første folk kanskje forbinder med norsk historie på 1300-tallet, er pestangrepet, populært kalt «svartedauden», ved midten av hundreåret.¹ Det skal ha revet bort mellom halvparten og to tredjedeler av befolkningen. Rikseliten, «adelen» («adel» er en betegnelse som først kommer i bruk i Norden på 1500-tallet), skal ha forsvunnet, og forvaltningsapparatet skal ha brutt sammen. Landet skal videre aldri ha kommet seg igjen etter pesten, men skal ha drevet hjelpeløst inn i union med de sterkere nordiske naboene – for til slutt å ende med å bli underlagt Danmark, der landet ble værende fram til 1814.

OSLO SOM «HOVEDSTAD» OG NORGES «NEDGANG»

Går vi litt mer i detalj, er det også en vanlig påstand at Oslo ble landets «hovedstad» på begynnelsen av 1300-tallet, nærmere bestemt 1314. Det året bestemte kong Håkon 5. Magnusson (1299–1319)

at prostens ved den kongelige kapellkirken i Oslo, Mariakirken, for alltid skulle være kongens kansler, det vil si forvalter av kongens segl. Seglet var nødvendig for å kunne stadfeste et kongelig dokument som rettskraftig ved å besegle det. Kong Håkon 5. bygde også Akershus, som skulle bli landets viktigste riksborg. Dessuten gjorde han den nevnte Mariakirken til kongelig begravelleskirke. At Oslo ble «hovedstad», skal også ha vært et utslag av at den norske kongens politikk overfor omverdenen rundt 1300 ble dreid fra en vestvendt til en mer sørøstlig retning, mer mot Sverige og Danmark, som følge av internordiske konflikter. Den samme internordiske politiske situasjonen førte til at de nordiske kongedynastiene ble enda sterkere knyttet sammen gjennom giftermål som ledd i alliansebygging. Et av resultatene var at Norge og Sverige fikk felles konge ved Magnus 7. og 2. Eriksson (1319–1355/64/74) i 1319. Han hadde svensk far, hertug Erik, og norsk mor, hertuginne Ingebjørg, Håkon 5.s datter. Norge skal også ha vært i ferd med å bli en skandinavisk periferi mot slutten av Håkon 5.s regjeringstid. Og tronskiftet i 1319 skal ha innledet

---

1 Ettersom dette er et norsk sammendrag av den engelskspråklige artikkelen av Opsahl (2020), er bare de viktigste referansene tatt med her. Ytterligere referanser er å finne i den opprinnelige artikkelen.

Figur 1. Håkon 5. Magnussons (1299–1319) majestetssegl, forside og bakside. Foto: Riksarkivet, Oslo. Seglsamlingen, Kopisamlinger RA/EA-4048/F/Fc/Fca/L0029.

Norges lange unionstid der monarkene stort sett var fraværende i Norge.

Alt dette må ha medført at Vestlandet med Bergen i sentrum og skipsleia langs kysten, der Avaldsnes har en sentral beliggenhet, fikk sterkt redusert betydning for kongedømmet. Avaldsnes lå jo i den svært viktige sjøruta mellom Bergen og Oslo, og Bergen hadde vært den desidert viktigste kongelige residens- og forvaltningsbyen fra 1217 og ut 1200-tallet. Det bildet jeg her har presentert av norsk historie på 1300-tallet, har, som de fleste myter, elementer av realitet i seg. Bildet er likevel i strid med de historiske realitetene på flere grunnleggende måter. Det har betydning for hvordan Avaldsnes' rolle på 1300-tallet skal vurderes.

AMBULERENDE KONGER

La oss begynne med påstanden om at Håkon 5. Magnusson gjorde Oslo til Norges «hovedstad». Ja, noen ganger heter det at kongen «flyttet» hovedstaden fra Bergen til Oslo. Da er det med en gang viktig å slå fast at en «hovedstad», som i

vår moderne betydning av ordet er et lands forvaltningsentrum med permanent sete for landets sentralmyndigheter, ikke eksisterte i middelalderen. Kongen var den sentrale myndighetspersonen i de europeiske middelalderkongedømmene. Et lands «hovedstad» var på 1300-tallet stedet der kongen til enhver tid befant seg, og europeiske middelalderkonger var stort sett konstant på reisefot, såkalt ambulerende, rundt i rikene sine. Det betyr ikke at de ikke kunne være på ett sted i lengre tid, men kongene oppholdt seg ikke i én by eller på ett sted så lenge og permanent i at en by eller et sted kvalifiserte for å kalles en «hovedstad», slik vi i dag definerer betegnelsen. Mangel på en hovedstad i moderne betydning forhindrer heller ikke at konger i Europa i middelalderen kunne bygge monumentalbygg som skulle symbolisere kongedømmets makt, som Windsor ved London, Louvre i Paris og Håkonshallen i Bergen i Norge. Kongelige beslutninger, eller «regjeringsforhandlinger», kunne imidlertid skje alle andre steder enn i disse kongelige praktanleggene. Ambuleringen var grunnet behovet

Figur 2. Øverst: Avaldsnes i dag med Olavskirken. Nederst: Rekonstruksjon av hvordan det kongelige anlegget på Avaldsnes kan ha sett ut rundt år 1300. Foto: KIB Media. Rekonstruksjon: R. Børsheim/Arkikon.

Figur 3. Modell av den kongelige borgen Tunsberghus ved Tønsberg på 1300-tallet. Borgen var en av de fremste kongelige residensene på 12- og 1300-tallet. Foto: Forsvarmuseet, Oslo.

for å vise seg for befolkningen, å kontrollere kongelige ombudsmenn og ikke minst å fortære mye av kongens inntekter, som kom inn som naturalia.

De norske kongene utgjorde ingen unntak fra dette systemet. De forflyttet seg konstant i Norge, dels til sjøs, men også i stor utstrekning på landjorda. Etter at de såkalte borgerkrigene var slutt i 1240, utviklet de norske kongene et reisemønster mellom de større byene Bergen, Tønsberg og Oslo, som hadde kongelige borganlegg, med stopp andre steder i landet underveis mellom disse byene. Nidaros, eller Trondheim, som hadde vært den viktigste kongelige residensbyen fram til 1217, ble i stigende grad kirkens og erkebiskopens by og hadde dermed færre kongebesøk. Helt glemt av kongene ble imidlertid Nidaros ikke.

Den alt nevnte Håkon 5. Magnusson hadde som yngre sønn av kong Magnus 6. Lagabøte vært hertug samtidig med at broren, Eirik 2. Magnusson (1280-1299), regjerte som konge. Hertugdømmet

ser ut til å ha omfattet Oslosysla (det vil si landet på begge sider av Indre Oslofjord), Opplanda (det vil si størstedelen av dagens Østlandet), Ryfylke (det vil si nær Haugalandet der Avaldsnes ligger), og muligens Agder, Færøyene og Hjalmland (Shetland) (Blom 1972: 40; Helle 1974: 249–250). Hertug Håkon ser ut til å ha hatt full kongelig myndighet i hertugdømmet, og han kalte i 1285 Oslo sitt hertugdømmes «fremste by» (*civitate nostri ducatus precipua*) (*Diplomatarium Norvegicum (DN) V*: nr. 15), noe som i vår tid gjennomgående har vært oversatt med «hovedstad». Hertug Håkon hadde imidlertid foruten Oslo bare den vesle bispebyen Hamar innenfor hertugdømmet sitt. Håkon er imidlertid som konge fra 1299 belagt nesten dobbelt så ofte i Bergen som i Oslo, og nesten like ofte i Tønsberg som i Oslo (Opsahl 2020: 524). Det var på Tunsberghus han døde 8. mai 1319 (Helle 2001). Det overses også ofte – eller nevnes i hvert fall ikke – at bestemmelsen om at prostens ved

Figur 4. Skipsleia langs Sørvest-Norge. Illustrasjon: Ingvild Tinglum Bockman, MCH.

Mariakirken skulle være kongens kansler, *forutsatte at seglet skulle følge kongen, ikke kansleren*, dersom sistnevnte som prost måtte forbli i Oslo når kongen reiste rundt i landet. Seglet ble altså *ikke* stedbundet til Oslo, men forble knyttet til den mobile kongen. Kanslerutnevnelser og byggingen, men trolig ikke fullføringen av Akershus og utpekingen av Mariakirken som kongelig gravkirke bidrog likevel utvilsomt til å heve og styrke Oslo som kongelig residens- og forvaltningsby. Å karakterisere byen i denne perioden som Norges «hovedstad» i noen meningsfull betydning av ordet savner imidlertid historisk grunnlag (Opsahl 2015). Kanslerordningen ble ikke systematisk fulgt etter Håkon 5.s død i 1319, og den norske kansleren fikk redusert betydning i det nordiske unionsmonarkiet fra slutten av 1300-tallet (Kalmarunionen). Det samme gjaldt Mariakirkens posisjon som kongelig gravkirke, som

jo opphørte med den siste innenlandske kongen Håkon 6. Magnussons død i 1380.

AVALDSNES OG DEN KONGELIGE KAPELLORGANISASJONEN

Byggingen eller i det minste fullføringen av murhuset på Avaldsnes er sannsynligvis resultat av etableringen av den kongelige kapellorganisasjonen i 1308. Pave Clemens 5. ga det året Håkon 5. rett til å organisere sin egen kapellgeistlighet relativt uavhengig av den regulære kirkeorganisasjonen i Norge. Organisasjonen besto av 14 kirker, fire av dem var såkalte kollegiatkirker, det vil si kirker med presteskap samlet i et fellesskap, et kapittel. Olavskirken på Avaldsnes var én av disse kollegiatkirkene. Kapellorganisasjonen var ledet av prosten ved Apostelkirken i Bergen. Håkon 5. fullførte her arbeidet til sin farfar Håkon 4. Håkonsen og sin far Magnus 6. Lagabøte, og målet var åpenbart å styrke den kongelige forvaltningen. Geistligheten var nemlig, som de som primært var lese- og skrivekyndige i samfunnet, viktige som kongelige tjenestemenn (Bagge 1976; Helle 1999). Kong Håkon 5. omorganiserte også rettsystemet i Norge. Han etablerte blant annet et nytt lagting, som var den høyeste regionale rettsinstansen i middelalderens Norge, for Ryfylke og Agder inkludert Avaldsnes. At lagtinget ble plassert på Avaldsnes og ikke i Stavanger, den eneste byen i regionen, viser Avaldsnes' viktige betydning som et regionalt kongelig sentrum (Helle 1974: 182, 1999; 100–101). Håkon 5. Magnusson er belagt på Avaldsnes i april 1308 (*DN III*: nr. 71), i mai 1309 (*DN III*: nr. 81), i juni 1313 (*Norges gamle Love [NgL] III*: nr. 37), i oktober 1313 (*DN IV*: nr. 105) og i april 1314 (*NgL III*: nr. 39). Ut fra kongens rekonstruerte reiserute, itinerarium, kan han også ha besøkt Avaldsnes eller Karmsundet hvert år i perioden 1301–1306 (bortsett fra i 1303) og dessuten i 1310, 1312, 1315 og 1317.

Figur 5. Kong Håkon 6. Magnussons (1355–80) norsk-svenske våpenskjold i våpenboka fra Gelre (Geldern) fra andre halvdel av 1300-tallet. Håkon 6. ble valgt til konge av Sverige i 1362, men avsatt to år seinere. Kongen fortsatte imidlertid å titulere seg konge av Norge og Sverige og kontrollere deler av Vest-Sverige. Wapenboek Gelre, folio 66v.

NORSK-SVENSK KONGEFELLESSKAP UNDER MAGNUS ERIKSSON

Tronskiftet etter Håkons død i 1319 presenteres ofte som at en svensk konge også ble norsk konge. Faktum er at det stikk motsatte skjedde. Magnus Eriksson ble, som dattersønn av Håkon 5., tron-

arving til den norske tronen da han ble født i 1316. Norge var jo et arverike, der tronen ble arvet, i motsetning til Sverige, der tronen ble valgt. Riktignok ble som regel den avdøde kongens eldste sønn valg til ny konge i Sverige, men Magnus Eriksson ble svensk konge i 1319 på grunn av en langvarig strid om den svenske tronen. Den regjerende svenske kongen, Birger Magnusson, var drevet i landflyktighet i 1318, og hans sønn, som også het Magnus, ble halshogd i 1320. Dermed var det den norske tronfølgeren og kommende kongen som ble valgt til svensk konge, ikke omvendt. Fram til Magnus Eriksson ble myndig i 1331–1332, var dessuten Sverige og Norge fra henholdsvis 1322 og 1323 styrt av hver sin formynderregjering med en riksforsander i spissen (Moseng mfl. 2007: 164–173).

Da Magnus Eriksson ble myndig konge, er det riktig at han av ulike grunner oppholdt seg mer i Sverige enn i Norge. Han er likevel belagt i Norge med temmelig stor sikkerhet flesteparten av åra fram til 1342. I 1343–1344 ble så tronfølgen i Norge og Sverige bestemt slik at Magnus' eldste sønn, Erik (født 1339), skulle følge *etter* faren i Sverige, mens hans yngste sønn, Håkon (født 1340), skulle ta over Norge når han ble myndig, altså *før* Magnus var død. Grunnen til forskjellen i tronfølgen mellom Sverige og Norge har vært heftig diskutert, et tema vi skal la ligge her. Mest sannsynlig var den norske løsningen et kompromiss mellom kong Magnus' ønske om å la Håkon følge etter ham i Norge og det norske riksaristokratiets ønske om å ha en konge mer permanent innenfor rikets grenser. Håkon ser da også ut til å ha vært plassert i Norge. Magnus Eriksson skulle uansett regjere i Norge fram til Håkon ble myndig i 1355, og Magnus er belagt i Norge hvert år mellom 1344 og 1350. Sommeren 1350 samlet kong Magnus en større politisk forsamling av norske og svenske stormenn i Bergen, der tronfølgeordningene fra 1343–1344 ble stadfestet med både Erik og Håkon til stede.

Figur 6. Kjente kongelige borger og befestninger i middelalderens Norge og i norskkontrollerte Vest-Sverige i andre halvdel av 1300-tallet. Illustrasjon: Ingvild Tinglum Bøckman, MCH.

Figur 7. Rekonstruksjon av en Bremen Hansekogge ved det tidligere Koggemuseet i Malmö. Foto: Eva Kröcher.
Lisens: CC BY-SA 2.5 Deed.

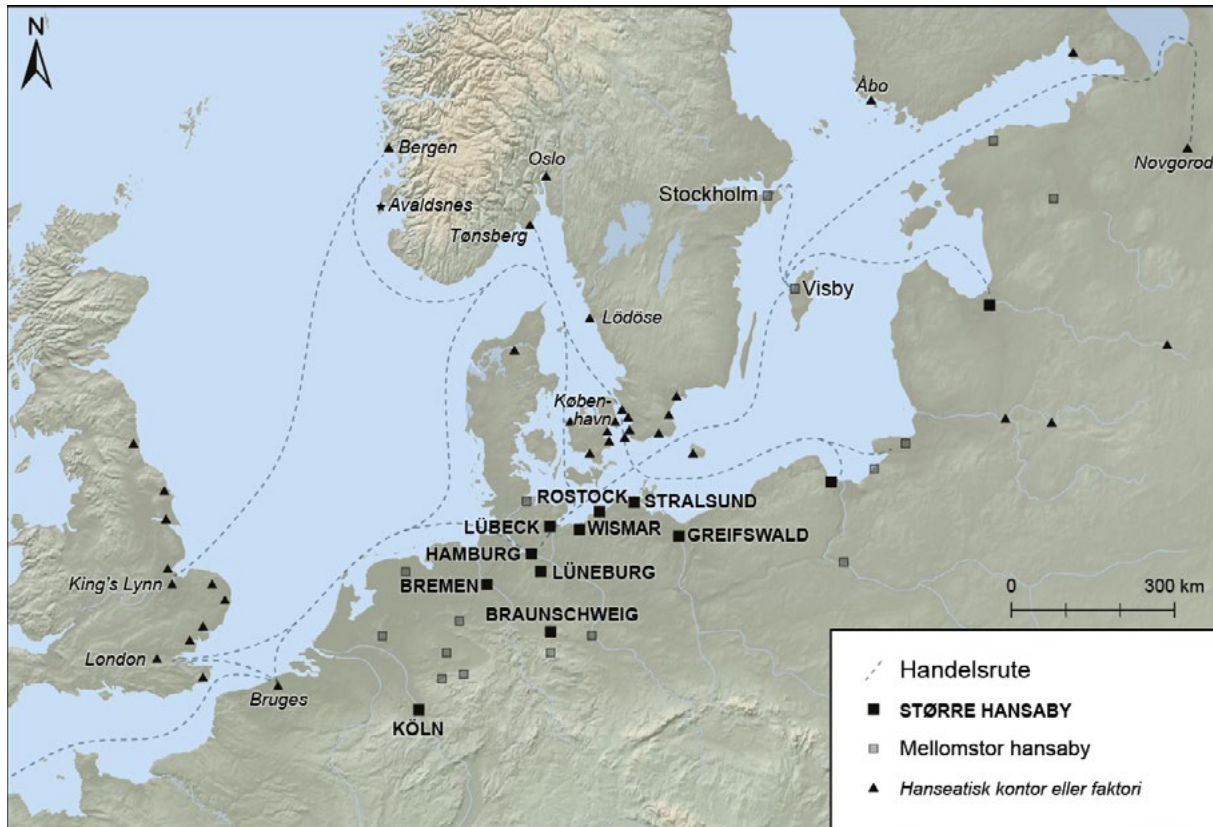
Kong Magnus utnevnte en riksforsander, en drottsete, for Norge, ridderen Orm Øysteinsson fra Båhuslen, som skulle fungere fram til Håkon ble myndig. På vegen sørover fra Bergen stoppet kong Magnus på Avaldsnes, og både hustrua, dronning Blanche, sønnene og ei rekke av stormennene må ha fulgt med kongen til Avaldsnes og videre (Moseng mfl. 2007: 173–176, 328–333).

Kong Magnus Eriksson vernet om den kongelige kapellorganisasjonen i Norge og hadde tanker om å innføre noe liknende i Sverige (Moseng mfl. 2007: 224). Han krevde i 1349 at de kongelige kapellene skulle være fritatt for pavelig skatt, fordi kapellkirkene ifølge kongen ikke var geistlige institusjoner, og fordi klerkene ved disse kirkene først og fremst var kongelige tjenestepersoner (*DN VI*: nr. 192). Det større bygningskomplekset på Avaldsnes kan dessuten ha vært ferdigstilt først i Magnus 7. Eriksens regjeringstid (Lidén 1999: 130–131). Derimot

opprettholdt ikke Magnus Eriksson konsekvent ordningen med at prostene ved Mariakirken skulle være kongens kansler. Som myndig konge lot han kanslerembetet stå ubesatt fram til 1344. Fram til da hadde kongen tiltrodd seglet til ulike menn, både geistlige og verdslige, men som oftest hadde han sjøl beholdt seglet på reisene sine mellom og innad i Norge og Sverige. En slik seglpraksis var mye mer vanlig blant datidas europeiske fyrster (Blom 1992: 198–248).

«SVARTEDAUDEN»

I 1349–1350 ble Norge rammet av pesten, populært kalt «Svartedauden». I datidas Norge fikk den navnet «den store manndauden». Den er tradisjonelt presentert som det avgjørende skillet i norsk historie, der ressursgrunnlaget, både befolknings- og inntektsmessig, for et fungerende norsk kongedømme forsvant, og bare et statlig «vrak» drev hjelpeløst videre inn i unioner med nabolandene

Figur 8. De viktigste hanseatiske handelsrutene rundt 1350. Handelsrutene bredte seg ut fra hovedaksen mellom Novgorod i øst og London i vest. Ei av de eldste rutene gikk til Bergen. Seinere seilte tyske kjøpmenn også til Oslo og Tønsberg. Illustrasjon: Ingvild Tinglum Bøckman, MCH.

og politisk undergang før et ressursmessig restituert Norge gjenoppstod som egen stat i 1814. Faktum er imidlertid at vi på grunn av mangel på kilder ikke vet hvor mange mennesker i Norge som døde i dette første pestangrepet. Hva vi har, er et anslått befolkningstall for middelalderens Norge i 1340 på en drøy halv million, et såkalt høymiddelalderens maksimum, og et tilsvarende befolkningstall i 1500 på rundt 200 000, et såkalt seinmiddelalderens minimum. Vi kan dermed anslå en betydelig befolkningsnedgang i Norge *over tid*. Derimot vet vi ikke hvordan befolkningskurven mellom disse to ytterpunktene var: Var den rett nedstigende, var den sagtakkert, det vil si med perioder av oppgang

før ny nedgang, eller hvordan så den ut? Hva vi kan være temmelig sikre på, er at befolkningsnedgangen over tid skyldtes de *gjentatte* pestangrepene som skjedde i seinmiddelalderen, ikke det første pestangrepet aleine. Det var derfor navnet på det første pestangrepet etter hvert fikk tilføyd «den store», fordi det kom flere «manndauder». På bakgrunn av kildene kan vi også registrere et forvaltningsmessig sjokk eller en knekk rett etter 1350 og noen år framover. Forvaltningsapparatet må likevel ha blitt omorganisert og tilpasset den nye situasjonen etter relativt få år. Synet om at Norge skulle ha vært ekstra hardt rammet av pesten, holder heller ikke ved nærmere analyse (Moseng mfl. 2007: 282–307).

HÅKON 6. MAGNUSSON, DEN SISTE NORSKE INNENLANDSKE KONGEN

Håkon 6. Magnusson tiltrådte som myndig norsk konge i 1355. Magnus Eriksson beholdt imidlertid deler av Norge under sitt styre. Magnus' norske riksdel bestod av landet på begge sider av Oslofjorden, sør for den allerede omtalte Oslosysla, inkludert Båhuslen, det vil si størstedelen av det såkalte Viken, dessuten trolig Jemtland, Hålogaland og skattlandene i vest. Forvaltningssentrumet hans var Tønsberg med borgen Tunsberghus. Magnus Eriksson sjøl oppholdt seg stort sett i Sverige og hadde tiltrodde personer etter tur som sin øverste representant i Norge, deriblant hustrua, dronning Blanche, som residerte på Tunsberghus. Likevel er Magnus Eriksson belagt i Norge i halvparten av åra mellom 1350 og 1363 (Opsahl 2015: 147–148).

Håkon 6. som virksom konge er belagt fra 1358 (*DNXI*: nr. 47). Imidlertid tok det ikke mange år før han ble trukket inn i svensk politikk og de til dels kaotiske tilstandene der. Magnus Eriksson hadde som svensk konge utfordret det svenske riksaristokratiet gjennom en politikk som styrket kongemakta på bekostning av det samme aristokratiet. Dermed hadde sønnen Erik gjort opprør med støtte av svenske stormenn i 1356, med det resultatet at Magnus måtte dele styret av Sverige med Erik. Da sistnevnte døde i 1359, ble Magnus på nytt enekonge, men uroen la seg ikke. I 1362 ble så Håkon valgt til svensk konge i opposisjon til faren. Far og sønn forsonte seg imidlertid etter kort tid og la opp til å styre Sverige sammen, slik de allerede gjorde i Norge. Det provoserte imidlertid den opprørske delen av det svenske riksaristokratiet. Håkon 6.s fetter Albrekt fra det nordtyske fyrstedømmet Mecklenburg ble hentet inn som svensk konge, og Magnus og Håkon ble avsatt. De to sistnevnte beholdt imidlertid deler av Vest-Sverige under sin kontroll og lojaliteten til flere svenske stormenn. For Magnus og Håkon var det overordnede

målet å gjenvinne hele Sverige i løpet av resten av regjeringstida. Magnus var i fangenskap hos Albrekt fra 1365 og fram til 1371. Da lyktes det Håkon 6. å få faren fri etter et felttog gjennom Sverige fram til Stockholm, men Albrekts regime falt ikke. Magnus fulgte med tilbake til Norge og gjeninntrodte i riksstyret (Moseng mfl. 2007: 321–324).

Kampen om herredømmet i Sverige utgjorde det utenrikspolitiske bakteppet for Håkon 6.s norske kongsgjerning. Håkons korte tid som konge over hele Sverige gjorde ham imidlertid ikke til en «unionskonge» som til tider oppholdt seg i Norge. Tvert imot var kong Håkon 6. Magnusson en innenlandsk norsk konge som en kort stund også var svensk konge. Bortsett fra de to åra da han var akseptert svensk konge, foregikk Håkons virke i all hovedsak i Norge og med regelmessige forflytninger mellom rikets viktigste byer og riksborger, fra Båhus i sørøst via Akershus og Tunsberghus til Bergen i vest. Sjøl erkebiskopens Nidaros besøkte kongen flere ganger (Opsahl 2015). Kong Håkon utstedte det siste kjente kongebrevet fra Avaldsnes i 1374 (brevet er stedfestet Karmsund, jf. *DNXV*: nr. 29) da han trolig var på veg til Bergen. Håkon er relativt hyppig belagt i Bergen i 1370-åra, og vi kan anta at han stanset på Avaldsnes flere ganger i perioden. Ut fra Håkons rekonstruerte reiseruter kan han ha besøkt Avaldsnes eller Karmsundet i 1361, 1362, 1372, 1373, 1375, 1376 og 1378.

Håkon 6. Magnusson praktiserte samme skiftende ordning når det gjaldt riksseglet og kanslerembetet som faren, Magnus Eriksson. Det vil si at han lot ulike menn forvalte seglet, og bare unntaksvis var seglbevareren både prost ved Mariakirken og formell kansler. Han fortsatte også farens og oldrefarens utstrakte bruk og styrking av den kongelige kapellorganisasjonen, særlig Mariakirken i Oslo. Olavskirken og klerkene på Avaldsnes må ha nytt godt av denne politikken, sjøl om detaljene her ligger i mørke. Lagtinget på Avaldsnes ble imidlertid

flyttet til Stavanger seinest i 1351, og lagmannen tok fast sete der i byen fra samme tid. En slik sentralisering til byene er også kjent ellers i landet i perioden (Helle 1999: 103). Avaldsnes opprettholdt likevel posisjonen som et viktig sted i skipsleia, og som del av et geografisk nettverk av losji for reisende. Ridderen og riksråden Ogmund Finnsson (Hesby) bygde hus for reisende der før 1370 (*DN* XIX: nr. 583; *Regesta Norvegica* (*RN*) VII: nr. 46). Det har vært antatt at kongsgården på Avaldsnes og det kongelige kapellet der utgjorde en felles økonomisk virksomhet der varer ble eksportert og importert på skip via Bergen, for en stor del til England (Helle 1999: 99–100). Nordmenn forsvant imidlertid så å si helt fra denne utenrikshandelen på begynnelsen av 1300-tallet. I stedet tok de tyske kjøpmennene fra sammenslutningen av byer, den tyske hansaen, over. De kom til å dominere norsk utenrikshandel gjennom seinmiddelalderen og fikk også direkte følger for Avaldsnes.

HANSEATENE OG BRENNINGEN AV AVALDSNES

Hanseatene etablerte et såkalt kontor på Bryggen i Bergen mot slutten av 1350-åra, der kjøpmenn fra ulike hansabyer – men flest fra Lübeck – residerte. Det er indikasjoner på at hanseatene etablerte en form for mellomstasjon eller havn for seilerruta de brukte, ved Karmsundet, kjent som Notow eller Notau fra hanseatiske kilder (Elvestad og Opedal 2001). Geir Atle Ersland (2020) har imidlertid argumentert mot at Notow skal ha vært under noen form for hanseatisk kontroll. Stedet var åpenbart ei viktig havn langs skipsleia mellom Stavanger og Bergen og ble derfor brukt av alle sjøfarende. 1500-tallsopplysningen om at hanseatene i si tid skal ha opprettet en form for stasjon der, skyldes trolig ifølge Ersland at hanseater brukte Notow som midlertidig havn under krigen mot den nordiske unionskongen Erik (av Pommern) på begyn-

nelsen av 1400-tallet. Hanseatene var borte fra Bergen i perioden 1427–1433 som følge av krigen.

Vi vet ikke nøyaktig hvor Notow lå, men mye tyder på at det var på dagens Bukkøya, rett utenfor kirken på Avaldsnes. Notow kan ha fungert som ei handelshavn, det vil si et sted der myndighetene organiserte og garanterte utveksling av varer. Ei slik havn var i så fall noe hanseatene behøvde på ruta si mellom kontinentet og Bergen. Havna skal ha blitt etablert allerede fra midten av 1200-tallet og forble ei viktig havn gjennom 1400-tallet. På det tidspunktet lå imidlertid kongsanlegget på Avaldsnes i ruiner, eller det var i hvert fall i markant tilbakegang. Det hadde hanseatene – i det minste delvis – skylda for.

Hanseatene var sentrale aktører i 1300-tallets nordiske politikk, der målet deres var å sikre og helst utvide handelsinteressene sine i Norden. Dermed støttet de konger og aristokrater, alt etter hva som tjente interessene deres best. Mot slutten av 1360-åra kom Håkon 6. i krig med hanseatene som følge av alliansen med den danske kongen Valdemar 4. Atterdag som ledd i å gjenvinne hele Sverige. En allianse bestående av rundt 80 hanseatiske byer erklærte krig mot Danmark og Norge, og krigen brøt ut sommeren 1368 (jf. *RN* VI: nr. 1227). En hanseatisk flåte herjet norskekysten fra Jæren, Sokndal og Ryfylke til Agder øst for Lindesnes og til kysten av Båhuslen. Tyskerne brente ned Marstrand, Konghelle og bygninger rundt grensefestningen Båhus og tre bygder på Hisingen. Håkon 6. søkte og fikk våpenhvile allerede i august samme år (jf. *RN* VI: nr. 1298), og det ble avtalt at fredssamtaler skulle holdes året etter. Under våpenhvilen angrep imidlertid en hanseatisk flåte norskekysten om høsten 1368. Ifølge kong Håkon forsvarte hanseatene kongens fiender mot kongens systemann, Ogmund Finnsson (Hesby), ved Karmsund. De skal også ha herjet og brent ned kongens og andre gårdsbruk på Avaldsnes, kongens skoger

på øya Selbjørn og gårdsbruk og hus som tilhørte kongens undersätter (tegner) ved Karmsundet (*DN XIX*: nr. 583; *RN VII*: nr. 46). Hanseatenes taktikk ser ut til å ha vært å angripe kongelige bruhoder langs kysten, og angrepet og brenningen av kongsgården på Avaldsnes viser betydningen Avaldsnes, Karmsundet og Notow hadde i andre halvdel av 1300-tallet. Krigen endte i 1369 med en ny våpenhvile for to år (*DN VIII*: nr. 186, 187), og allerede året etter ble partene enige om en femårig våpenhvile (*DN VIII*: nr. 190, 191; *RN VII*: nr. 47, 48). I 1376 stadfestet så Håkon 6. Magnusson hanseatenes privilegier i Norge som motytelse for at de ikke hindret sønnen Olav i å bli valgt til dansk konge som Oluf 3. (*DN VIII*: nr. 199; *RN VII*: nr. 588).

SLUTTEN PÅ DET INNENLANDSKE KONGEDØMMET OG AVALDSNES' POSISJON SOM KONGELIG SETE

Det innenlandske kongedømmet gikk imidlertid mot slutten. Den gamle kong Magnus Eriksson,

som hadde delt styret av Norge sammen med sønnen Håkon etter at han kom tilbake til Norge i 1371, druknet i Bømlafjorden rett nord for Avaldsnes 1. desember 1374. Kong Magnus var trolig på veg til Avaldsnes før han skulle videre for å feire jul med Håkon i Tønsberg. Ifølge islandske annaler var det bare kongens lik som fløt i land (Storm 1888/1977: 280, 363, 411). Det er indikasjoner på at kongsanlegget på Avaldsnes etter 1368 aldri ble gjenoppbygd til sin tidligere glans. Håkon 6. døde i 1380, og etter en overgangsfase gikk Norge inn i Kalmarunionen med Danmark og Sverige. Fra da av fikk Norge unionsmonarker som sjelden besøkte Norge, og dermed mistet Avaldsnes sin sentrale posisjon som forvaltningssted for kongedømmet. Avaldsnes' reduserte rikspolitiske posisjon fra slutten av 1300-tallet var dermed ledd i den fundamentale endringen som hele Norge erfarte med overgangen fra et innenlandsk til et unionelt kongedømme, som uten tvil *er* et vannskille i norsk historie.

LITTERATUR

- Bagge, Sverre. 1976. *Den kongelige kapellgeistligheten 1150–1319*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Blom, Grethe Authén. 1972. *Samkongedømme – enekongekongedømme – hertug Håkons hertugdømme*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Blom, Grethe Authén. 1992. *Norge i union på 1300-tallet*. Trondheim: Tapir.
- Diplomatarium Norvegicum (DN)*. 1847–2011. Bind I–XXIII. Oslo: P.T. Malling, Kommissjonen for Diplomatarium Norvegicum, Riksarkivet.
- Elvestad, Endre og Arnfrid Opedal. 2001. *Maritim- arkeologiske forundersøkelser av middelalderhavna på Avaldsnes, Karmøy*. AmS-rapport 18. Stavanger: Arkeologisk museum i Stavanger.
- Ersland, Geir Atle. 2020. «The *Notau* harbour and the Kontor in Bergen». *AmS-skrifter* 27, 237–244. <https://doi.org/10.31265/ams-skrifter.v0i27.276>
- Helle, Knut. 1974. *Norge blir en stat 1130–1319: håndbok i Norges historie*, bd. 3. Oslo: Universitetsforlaget.
- Helle, Knut. 1999. «Olavskirken 1250–1350 – sognekirke og kongelig kapell». I *Kongskyrkje ved Nordvegen. Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, redigert av Svein Ivar Langhelle og Birger Lindanger, 104–160. Aksdal: Lokalhistorisk stiftelse.
- Helle, Knut. 2001. «Håkon 5. Magnusson». I *Norsk biografisk leksikon*, 4 redigert av Jon Gunnar Arntzen, 463–466. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Lidén, Hans-Emil. 1999. «Olavskirken på Avaldsnes». I *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, redigert av Svein Ivar Langhelle og Birger Lindanger, 54–103. Aksdal: Lokalhistorisk stiftelse.
- Moseng, Ole Georg, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo. 2007. *Norsk historie I: 750–1537*, 2. utg. Oslo: Universitetsforlaget.
- Norges gamle Love (NgL)*. 1846–1895. Bind I–V. Christiania: Grøndal.
- Opsahl, Erik. 2015. «Hvorfor er ikke Håkon 6.s gravsted avmerket i ruinen av Mariakirken? - Oslo som kongelig forvaltnings- og residensby på 1300-tallet». I *En aktivist for Middelalderbyen Oslo: festskrift til Petter B. Molaug i anledning hans 70-årsdag 19. desember 2014*, redigert av Lise-Marie Bye Johansen, Egil Lindhart Bauer, Jan Brendalsmo og Knut Paasche, 133–165. Oslo: Novus.
- Opsahl, Erik. 2020. «Avaldsnes' Position in Norway in the 14th Century». I *Rulership in 1st to 14th Century Scandinavia. Royal Graves and Sites at Avaldsnes and Beyond*, redigert av Dagfinn Skre, 517–545. Berlin: De Gruyter.
- Regesta Norvegica (RN)*. 1978–2015. Bind I–X. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt, Riksarkivet.
- Storm, Gustav. 1977 (1888). *Islandske Annaler indtil 1578*. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt

OM FORFATTERNE

Peter Heather (b. 1960), Professor of Medieval History at King's College London. Heather is a specialist in the history of western Eurasia in the first millennium AD, with a particular interest the later Roman Empire and its western successor states. A running theme across many of his projects is the effect of interaction with larger imperial neighbours upon less developed societies. This is even present in his recent work on the development of medieval European Christendom, which has taken his work substantially past the year 1000 for the first time.

Dagfinn Skre (f. 1954), dr. Philos., professor ved Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. Skre har arbeidet med en rekke temaer innen skandinavisk jernalder og middelalder, blant annet kirkebygging og sognedannelse, bosetningshistorie, bydannelse, samt økonomisk og politisk historie. Har blant annet ledet utgravnings- og forskningsprosjektet om vikingbyen Kaupang i Vestfold (1997–2011), og Kongsgårdprosjektet Avaldsnes (2007–2026).

Einar Østmo (f. 1946), dr. Philos., professor emeritus ved Kulturhistorisk museum ved Universitetet i Oslo. Østmo har arbeidet med sørskandinavisk yngre steinalder i Norge, bronsealderens helleristninger og oldtidens båter og sjøfart. Sammen med Lotte Hedeager har han også vært redaktør for Norsk arkeologisk leksikon (Pax, Oslo 2005).

Elna Siv Kristoffersen (f. 1955), PhD, professor emerita ved Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger. Sentrale tema i hennes forskning er folkevandringstidens kvinnegraver samt gjenstandsmateriale som relieffspenner og dyrestil, keramikk og tekstilredskaper gjennom perspektiver som tar opp kronologi samt aspekter ved identitet og håndverk.

Unn Pedersen (f. 1973), PhD, førsteamanuensis i arkeologi ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo. Håndverk, økonomi og urbanisering i vikingtiden og smykkeproduksjon i folkevandringstiden er sentrale tema i hennes forskning. Hun er også barnebokforfatter, med tre bøker om vikingtiden og én om folkevandringstiden, Det magiske smykket, skrevet sammen med Elna Siv Kristoffersen.

Håkon Reiersen (f. 1984), PhD, førsteamanuensis i arkeologi og samlingsforvalter ved Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger. Reiersen har en doktorgrad fra UiB om eldre jernalders maktsenter på Vestlandet. Helt siden han skrev masteroppgaven har han arbeidet med Avaldsnesområdet i jernalderen, og han leder i dag forskningsprosjektet Maktens havn. Reiersen forsker særlig på statusgjenstander, jernaldergraver, maktsenter og faghistorie.

Kristoffer Hillesland (f. 1991), master i arkeologi, arkeolog og feltleder ved Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger. Hillesland har et hoved-

ansvar for Arkeologisk museums georadarsatsing, og er sentral i forskergruppen «Arkeologi under radaren». Han har nylig bidratt i en fagartikkel om kartlegging av middelalderke kirkesteder med georadar, der resultatene fra hans undersøkelse på Hylestad var særlig gode.

Theo Gil (f. 1976), master i arkeologi, prosjektleder ved Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger. Gil har omfattende erfaring fra ledelse av utgravninger av gravminner og bosetningsspor. Blant større prosjekter kan nevnes det store gravfeltet på Øvre Øksnevad og nyere undersøkelser av boplassen på Forsandmoen. Gil har gjennom karrieren også arbeidet med metodeutvikling innen bruk av digitale verktøy i forvaltning, forskning og formidling.

Else Mundal (f. 1944), cand. Philol., professor emerita i norrøn filologi, Universitetet i Bergen. Mundal har arbeidd med mange ulike emne innanfor norrøn filologi, med vekt på norrøn litteratur, kvinnehistorie, norrøn mytologi og lover.

Torun Zachrisson (f. 1960), fil. Dr., docent i arkeologi vid Stockholms universitet, verksam som forskningschef vid Upplandsmuseet. Zachrissons avhandling från 1998 analyserar ur ett bebyggelse- och landskapsperspektiv vikingatidens runstensre-sande och deponering av silver och guld i Uppland och Gästrikland. Sedan dess har Zachrisson studerat olika aspekter av järnålderns landskap och samhälle som bland annat egendomsrätt, trældom, de materiella lämningarna av den förkristna religionen, centralplatser, husfruar och tidiga urbana miljöer som Sigtuna.

Frans-Arne Hedlund Stylegar (f.1969), cand. Philol., kulturminnespesialist hos Multiconsult, tidligere fylkeskonservator i Vest-Agder og direktør for Varanger museum IKS. Stylegar har arbeidet med ulike temaer innenfor jernalder og vikingtid,

og har bl.a. publisert funnene fra Flaghaug på Avaldsnes og årringsdateringene av skipsgravene fra Storhaug og Grønhaug.

Erlend Nordlie (f. 1982), master i arkeologi, utgravningsleder ved Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. Nordlie har arbeidet med utgravning og utgravningsresultater, de siste årene mye med middelalder, blant annet jernvinne i utmark, båtvrak og fiskeutstyr i Oslos gamle havn, kultur-lag og bygningsrester i Gamlebyen, og ikke minst kongsgården på Avaldsnes.

Kristine Ødeby Haugan (f. 1988), master i arkeologi, doktorgradsstipendiat ved Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, i utdanningspermisjon fra stilling som Forsker III ved Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU). Haugan har tidligere jobbet med temaer som håndverk, tre- og steinbygninger, runologi og middelalderbyene Oslo og Stavanger. Doktorgradsarbeidet handler om sesongmessighet i middelalderbyen Oslo, med fokus på sosial organisering, jordbruksåret og vinteraktiviteter.

Alf Tore Hommedal (f. 1956), førsteamanuensis i mellomalderarkeologi ved Universitetsmuseet i Bergen. Ved museet har han det vitenskapelige ansvaret for samlingane av arkeologiske bygnings- og konstruksjonsdelar frå mellomalderen. Han arbeider særleg med sakral og profan bygningskultur med levd liv knytt til bygningane. Likeins er han oppteken av det urbane eller rurale landskapet som bygningane inngjekk i.

Erik Opsahl (f. 1960), Dr. art, professor i middelalderhistorie, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU). Opsahl arbeider særlig med politisk-institusjonell historie, politisk kultur, eliter, identiteter og lojaliteter i Nord-Europa fra rundt år 1200 og ut på 1600-tallet.